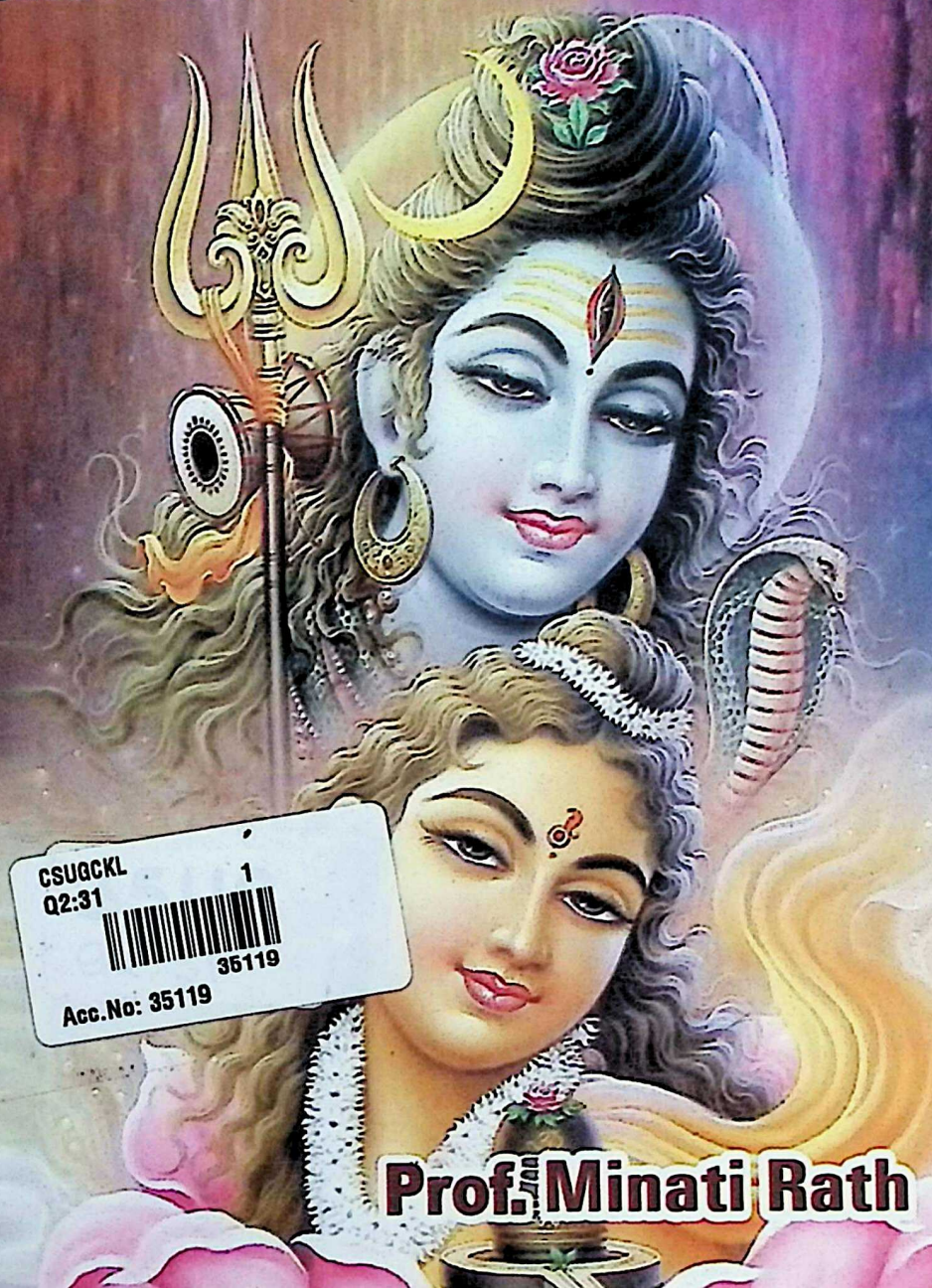

शिवतत्त्वविमर्शः

SHIVA TATTWA VIMARSHAH

CSUGCKL
Q2:31

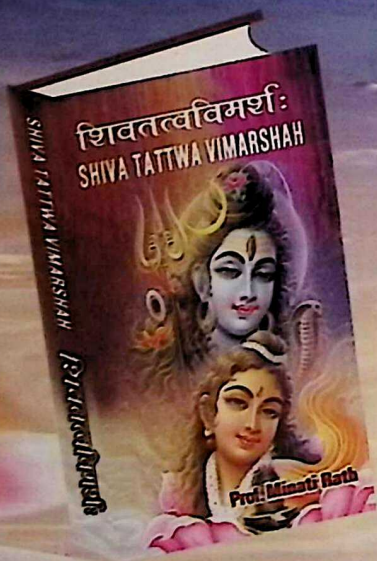
1

35119

Acc.No: 35119

Prof. Minati Rath

CAT. No.: 18563
HOLD ID: 33018
BOOK No.: 1
LOCATION: 18-A-3

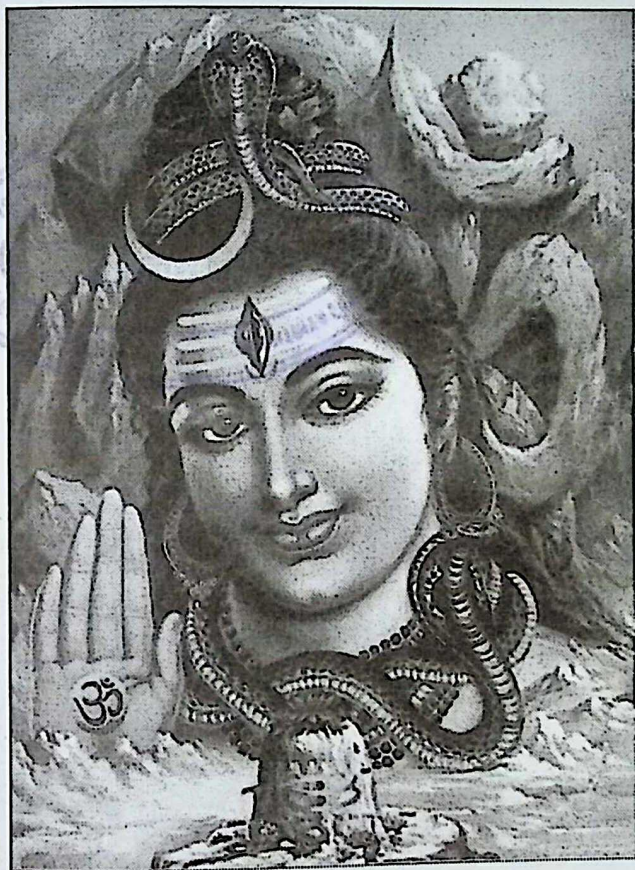
HOLD ID:.....

BOOK NO:.....

LOCATION:.....

Forwarded Free of Cost
With best compliments from-
Rashtriya Sanskrit Sansthan (D.U)
New Delhi.

शिवतत्त्वविमर्शः

प्रो. मिनति रथः

शिवतत्त्वविमर्शः

SIVATATTWA VIMARSAHA

Written by : **Prof. Dr. Minati Rath,**
H.O.D, Puranetihasa
Rastriya Sanskrit Sanstham
(Deemed University)
Shree Sadashiva Campus,
Puri-752001, (Orissa)

Edition : 1st - 1916

© Copy rights reserved

Published by : **Rabindra Nath Panda**
Satarupa Publication
Haveli Gali, Dolmandapa Sahi, Puri

Composed by : **Swetapadma Computers**
Sarvodayanagar, Puri-2

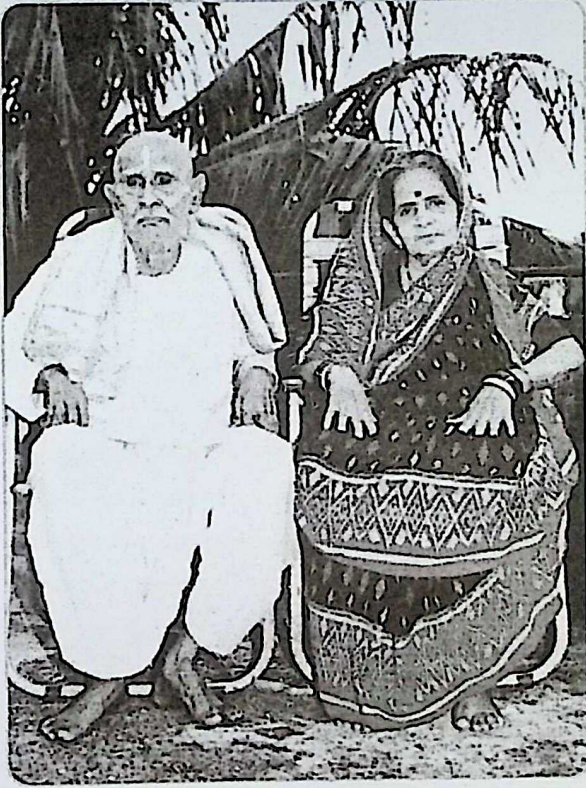
Printed at : **Divya Mudrani**
Divya Vihar, Bhubaneswar-2

Distributor : **Kavyaloka**
Nizigarhkurukhi, Harirajpur,
Jatani, Puri- 752050
Mob : 9437283907

Price : Rs. 489/-

ISBN: 978-81-89778-46-0

स्मृतारूढाः

पिता - ✓ प्रख्यातकविराज - श्रीगणेश्वर रथशर्ममहाभागाः
साहित्याचार्ये आयुर्वेदाचार्ये विहार - ओडिशा मण्डले लब्धपदकाः
माता - ✓ अगाधज्ञानमयी श्रीमती लावण्यवती देवी

शिवतत्त्वविमर्शः

प्रो. पी.एन्. शास्त्री

कुलपति

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

(मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार के अधीन)

('ए' ग्रेड के साथ राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं

प्रत्यायन परिषद् द्वारा मान्यता प्राप्त)

Prof. P.N. Shastri

Vice-Chancellor

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHA

Deemed to be University

(Under MHRD, Govt. of India)

(Accredited by NAAC with 'A' Grad

RSkS/VC/Msg/2016-17/07

Date, 29.04.2016

शुभाशंसनम्

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति सत्त्वतः॥

युगपत्सर्वपुण्यानां फलं दत्तसति चेच्छिवः।

तदात्मज्ञानसम्पत्तिं ददात्यानन्दवारिधिः॥

बहुग्रन्थकर्त्र्या राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य सदाशिवपरिसरपुराणेतिहासविभागाध्यक्षया प्रो.मिनतिरथमहोदयया निगमागमपुराणग्रन्थानेषु इतस्ततः समुपस्थापितानि शिवतत्त्वानि बहुश्रमपूर्वकं सम्यगधीत्य तेषां सारं संगृह्य तापत्रयाभिभूतानां मानवानां समुद्धरणाय शिवतत्त्वविमर्शाख्ये ग्रन्थे समाकलितानि।

ग्रन्थेऽस्मिन् सप्तभिरध्यायैः वेद-उपनिषद्-पुराण-शैवागमादिषु शिवतत्त्वविचारः, शिवरुद्रयोः स्वरूपनिरूपणम्, शिवधामानि, शिवशक्तितत्त्वम्, भस्मरुद्राक्षयोः तत्त्वम्, शिवपूजनविधिः, पञ्चकृत्यलक्षणम्, बन्धमोक्षरूपशिवलिङ्गभावात्म्यम्, विन्दुनादात्मकतत्त्वम्, शिवयोगश्चेत्यादयः विषयाः सरलया सुबोधया च भाषया सविस्तरं सविमर्शं निरूपिताः। अनेनायासेन शैवतत्त्वविषये संशयात्मनां जिज्ञासूनां छात्राणामाचार्याणाञ्च कृते नितरामुपादेयः अयं ग्रन्थः भविष्यतीति नास्ति कोऽपि संशयलेशः। अतः भगवत्कृपया ग्रन्थोऽयं प्राचुरं प्रचारं प्राप्नुयादिति जनोऽयमाशास्ते। इति शम्।

प. पी. शास्त्री
कुलपतिः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि)

नवदेहली

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्
मानितविश्वविद्यालय
(मानवसंसाधन विकास मंत्रालय,
भारत सरकार के अधीन)
(ए ग्रेड के साथ राष्ट्रिय मूल्यायन एवं
प्रत्यायन परिषद् द्वारा मान्यता प्राप्त)

शुभाशंसा

साम्प्रतिकोऽयं समयो वर्तते संस्कृतविद्यानुशीलने नवोन्मेषस्य नूतनसम्भावनानां च । उदयमाना युवानो विद्वांसः न केवलं पाण्डित्येन प्रथयन्ति शास्त्रपरम्पराः प्राचीनशास्त्रपरम्परायां नूतना उद्भावनानि अपि ते विदधति, क्वचित्पुराणग्रन्थान् परिशील्य परम्पराया पुनराविष्कारं च कुर्वन्ति । भारतीयधर्मदर्शनपरम्परासु पुराणानाम् अनितरसाधारणं महत्त्वं वरीवर्त्तीति न संशीतिः । पुराणेषु वैष्णव-शैव-शाक्त-सौर-गाणपत्य-सम्प्रदायानां वाङ्मयं भारतीयं च समग्रमैतिह्यं विशदीभूतं लसति । प्रस्तुतेऽस्मिन् शोधप्रबन्धे पुराणपारावारपारङ्गतया विदुष्या रथमहाभागया वेदपुराणपर्यालोचनपुरस्सरं शिवतत्त्वस्य सर्वाङ्गीणं विवेचनकारि । एतेन ग्रन्थरत्नेन शिवस्वरूपस्य शिवविषयकानामाख्यानानां साकल्येन परिज्ञानं कर्तुं सुशकम् ।

सर्वथा साधुवादाहोऽयं प्रयासो विदुषीललामभूताया रथमहाभागयाः विद्वत्समाजे च सम्मानास्पदं स्यादिति आशासे । ग्रन्थस्यास्य अनुसन्धातॄणां जिज्ञासूनां च कृते भृशमुपकारकत्वं विभावयामि ग्रन्थकर्त्र्या अधीतिस्तेजस्विनी सफला च सज्जायतामिति च कामये ।

राधावल्लभत्रिपाठी

कुलपतिः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

शुभाशंसा

“शिवतत्त्वविमर्शः” इत्येकः अनन्यसाधारणो ग्रन्थः ।

सृष्टि-स्थिति-संहारकारिणः भगवतः
नटराजशिवस्य माहात्म्यमाधारीकृत्य ग्रन्थोऽय-
मध्यापिकाभिनतिरथमहोदयया विरचितः ।
सप्ताध्यायात्मकेऽस्मिन् ग्रन्थे शिवतत्त्वस्य
उत्पत्ति-विकाश-महत्त्वादिविषये

वेदोपनिषत्पुराणशैवागमादिषु शास्त्रेषु वर्णितानि तथ्यजातानि बहुधा
परिशीलितानि । आलोचनाप्रसङ्गे शिवरुद्रयोः निर्वर्चनमाहात्म्यविषये तथा
तयोरभेदप्रतिपादने ग्रन्थेऽस्मिन् रचयित्र्या कृतः प्रयत्नः अतीव प्रशंसनीयः ।
भारतवर्षेविद्यमानानि शिवधामानि तथा भूतवन-कैलाश-रुद्रपुरी-काशी-मन्दरप्रभृतीनि
तथा तेषां माहात्म्यमत्र सुन्दररूपेण वर्णितम् ।

“शिवः शक्त्या युक्तः यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्” इति दृष्ट्या शक्तिं विना
शिवः शकल्पः । अतः ग्रन्थेऽस्मिन् शिवतत्त्वेन सह पार्वती-सती-प्रभृतिशक्तितत्त्वानामपि
आलोचनं कृतम् ।

“भस्मधारणसामर्थ्याच्छत्रुसैन्यं विजेज्यसि” इति दृष्ट्या शिवतन्त्रे भस्मतत्त्वस्य
तथा रुद्राक्षतत्त्वस्य च वैशिष्ट्यमनस्वीकार्यम् । एतैः सर्वविधैः प्रसङ्गैः सह ग्रन्थेऽस्मिन्
शिवपूजाविधिविषयेऽपि विस्तृततया विचारः विहितः । एतत्सर्वं केवलं
शिवतत्त्वजिज्ञासूनामपि तु सर्वधर्मसमन्वयवादिनां कृते महदुपकारकं भवितेत्यत्र नास्ति
संशयः ।

अध्यापिका भिनतिरथमहोदया बहुवर्षाणि यावत् पुराणागमादिशास्त्राणि पाठयित्वा
प्रसङ्गेऽस्मिन् न केवलं विद्यायाः अपि तु अनुभवस्यापि अधिकारिणी अस्ति । तस्याः
गभीरं वैदुष्यं ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिफलितम् । साऽस्माकमभिनन्दनीया ।

ग्रन्थस्यास्य बहुलप्रसारं कामयित्वा रचयित्र्याः भिनतिरथमहोदयायाः
सारस्वतमार्गः अधिकतया सुरभितो भवतु इति भगवतः श्रीश्रीपरमेश्वरपरब्रह्मणः
पदारविन्दयोः प्रार्थये ।

हरेकृष्णशतपथी

कुलपतिः

राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठम्, तिरुपतिः

शिवसङ्कल्पः

शेरते प्राणिनो यत्र सः शिवः

इत्यनया व्युत्पत्त्या अनन्तपापतापैरुद्विग्नाः जीवाः विश्रामाय यत्र शेरते स एव सर्वाधिष्ठानभूतः सर्वाश्रयः शिव इति। परमतत्त्वं शिवतत्त्वं स्वकीयदिव्यशक्त्या संयुज्यानन्तब्रह्मण्डानामुत्पादनं पालनं संहारं च कुर्वन् ब्रह्मा-विष्णु-शिव-शङ्कर-हर-रुद्रादिसंज्ञां धारयति। श्वेताश्वतरोपनिषद् वक्ति-

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमाल्लोकानीशत ईशनीभिः।

प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सद्युकोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः॥

(श्वेता. ३/२)

महतः प्रमोदस्य विषयोऽयं यच्छ्रीमतीभिः मिनतीरथाभिधाभिः शिवतत्त्वविमर्शः शोधग्रन्थः प्रकाश्यते। ग्रन्थोऽयमन्वर्थनामा शिवस्य माहात्म्यं, तस्य स्वरूपस्य चिन्तनं, शिवस्य विभूतिवैभवं च वेदोपनिषत्पुराणशैवागमादिकमाधारीकृत्य ऋडीकरोति।

एतादृशं शिवतत्त्वं वेदोपनिषत्पुराणागमवचनैः प्रमाणीकृत्य पुराणादिशास्त्रनिष्ठमत्या डॉ. मिनतिरथमहाभागया षष्ठाध्यायेषु विविधपक्षानुत्थाप्य पाण्डित्यपूर्णटिपण्यादिभिः सभूष्य विमर्शितम्। ग्रन्थेनानेन लोकोपकारो महान् भविष्यतीति ध्यायं ध्यायं भृशं प्रसीदति मे चेतः। ग्रन्थसाफल्याय ग्रन्थकर्त्र्याः श्रीमत्याः रथमहाभागयाः यशसेऽभ्युदयाय श्रेयसे च पराम्बां शिवं च प्रार्थये।

प्रो. गङ्गाधरपण्डा

कुलपतिः

श्रीजगन्नाथविश्वविद्यालयः, पुरी

Prof. Fakirmohan Panda

Principal,
Rashtriya Sanskrit Sansthan (D.U.)
Shri Sadashiva Campus,
Puri, Orissa.

शुभाशंसा

ब्रह्म-परमेश्वर-पशुपाशपति-भक्तवात्सल्यादिस्वरूपाणां निगमागमपुराण-
वाङ्मयाधारेण श्रीसदाशिवतत्त्वाश्रित-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानान्तर्गतपुरीस्थ-श्रीसदाशिव-
परिसरीयपुराणविभागाध्यक्षा डॉ. मिनतिरथ-विरचित-शिवतत्त्वविमर्शाख्यग्रन्थाऽध्ययन-
विवेचनाधिगतमहामोदमुदितान्तःकरणा अवश्यं स्युः सुधीयो भक्ता इति प्रस्तुतग्रन्थ-
पाठामोदितहृदा मयैतद्ग्रन्थाऽदृतिबाहुल्यं कामयमानेन ग्रन्थकत्र्याः सुस्थिरशारीरमानस-
बौद्धिकस्वास्थ्यं भगवच्चरणवन्दनमलयोर्नितरां सं प्रार्थये
इति ।

फकीरमोहनपण्डा

कृतज्ञताज्ञापनम्

अखिलब्रह्माण्डविधायक-भक्तप्रतिपालक-परमेश्वरस्य साम्ब-सदाशिवस्य चरणकमलेषु भक्तिकुसुमाञ्जलिं विनिवेद्य भूयोभूयः प्रणमामि ।

पुस्तकस्यास्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये अग्रपूज्यस्य विघ्नविनाशकस्य श्रीगणनाथस्य चरणकमलयोरपि भक्तिपूर्णां प्रणिपाताञ्जलिं विनिवेदयामि ।

बहुशास्त्रनिष्णाताय दिवंगतपण्डितप्रवराय मम पितृपादाय श्रीगणेश्वर-रथशर्ममहाभागाय तथा दिवंगतायै मातालावण्यदेव्यै विनम्रां प्रणिपाताञ्जलिम् अर्पयामि । मम पतिश्रीरवीन्द्रनाथपण्डामहाभागानां कृतसहायेन ग्रन्थोऽयं परिसमाप्तः, तस्मात् तेभ्यः महानुभावेभ्यः हार्दिकं कार्तज्ञं निवेदयामि ।

प्रातःस्मरणीयाः पूज्यपादाः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिवर्याः परमविद्वांसः प्रोफेसर परमेश्वरनारायणशास्त्रिमहाभागाः, कार्यक्रमेषु सदा व्यस्ताः समयाभावेऽपि ते शिवतत्त्वविमर्शग्रन्थविषये स्वाभिप्रायप्रकटनपूर्वकमाशीर्वादान् प्रेषितवन्तः, अतः तान् महानुभावान् प्रति प्रणामाञ्जलिं विनिवेद्य आन्तरिकं कार्तज्ञं विनिवेदयामि । परमसम्माननीयाः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिचराः प्रो. राधावल्लभत्रिपाठिमहाभागाः तिरुपतिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य कुलपतयः प्रो. हरेकृष्णशतपथीमहाभागाः, श्रीजगन्नाथ-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतयः प्रो. गङ्गाधरपण्डामहाभागाः, श्रीसदाशिवपरिसरस्य प्राक्तनाध्यक्षाः मम पूज्याः गुरवः स्वर्गताः प्रो. फकीरमोहनपण्डामहाभागाः, एते महानुभावाः मम ग्रन्थविषये स्वाभिप्रायं प्रकटनपूर्वकम् आशीर्वादान् प्रेषितवन्तः । अतः तान् प्रति प्रणामाञ्जलिं विनिवेद्य हार्दिकं कार्तज्ञं व्याहरामि ।

कम्प्युटरमाध्यमेन शुद्धतया अक्षरसज्जीकरणे श्रीमान् कैलासचन्द्रवराल-महोदयेभ्यः, मुद्रणे विभु प्रसून दास महोदयेभ्यः, श्रीयुक्त भिकारी धल महोदयेभ्यः, धयवादान् व्याहरामि ।

अन्ते लेखने प्रकाशने भ्रमप्रमादादिदोषजन्यां मुद्रणादि-समुद्भवाञ्च त्रुटिं सहृदया विद्वांसः विस्मृत्य मामनुग्रहीष्यन्तीति भूयोभूयः तेभ्यः कार्तज्ञं विनिवेद्य विरमामि । इति शम् ।

विदुषां विधेया

श्रीमती मिनतिरथ

पुरीधाम, महाशिवरात्रि, २०१६

सूचीपत्रम्

विषयाः		पृष्ठाङ्काः
1 प्रथमोऽध्यायः - शिवतत्त्वम्		19-133
१. वेदे		19
२. उपनिषदि		42
३. पुराणे		55
४. आगमादिषु		124
2 द्वितीयोऽध्यायः - शिवस्वरूपम्		134-164
१. शिवशब्दस्य निर्वचनं माहात्म्यञ्च		134
२. रुद्रशब्दस्य निर्वचनं माहात्म्यञ्च		153
३. रुद्रशिवयोरभिन्नत्वम्		160
3 तृतीयोऽध्यायः - शिवधामानि		165-172
१. कैलासः		166
२. भूतवनम्		169
३. रूद्रपुरी		169
४. मन्दरः		170
५. काशी		170

6.	चतुर्थोऽध्यायः - शिवशक्तितत्त्वम्		173-202
	सती		181
	पार्वती		187
7.	पञ्चमोऽध्यायः - भस्मतत्त्वं रुद्राक्षतत्त्वञ्च		203-209
	१ भस्मभेदः		203
	२ भस्ममाहात्म्यम्		204
	३ भस्मधारणविधिः		206
	४ रुद्राक्षतत्त्वम् -		207
	५ रुद्राक्षधारणविधिः		208
	६ रुद्राक्षभेदः		209
8.	षष्ठोऽध्यायः - शिवपूजनविधिः		210
9.	सप्तमोऽध्यायः - परिशिष्टः		218
	शिवरात्रितत्त्वम्, पञ्चकृत्य लक्षणम्, शिवक्षेत्रस्य महत्त्वम्		229
	शिवक्षेत्रे वासस्य माहात्म्यम्, विन्दुनादत्मकं तत्त्वम्, बन्धमोक्षरूप-		
	शिवलिङ्गमाहात्म्यम्, शिवयोगिनः, शैवाचारनिरूपणम्,		
	शिवशतनामस्तोत्रम्, रुद्रपञ्चाक्षरस्तोत्रम्		
13.	उपसंहारः		233
14.	सहायक ग्रन्थसूची		239

मङ्गलाचरणम्

शङ्खेन्द्राभमतीवसुन्दरतनुं शार्दूलचर्माम्बरम् ।
 कालव्यालकरालभूषणधरं गङ्गाशशाङ्कप्रियम् ॥
 काशीशं कलिकल्मषौघशमनं कल्याणकल्पद्रुमं
 नौमीड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्दर्पहं शंकरम् ॥
 ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसम्
 रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
 पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृतिं वसानं
 विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ।
 ॐ नमश्शिवाय शान्ताय सगणाय ससुनवे
 प्रधानपुरुषेशाय सर्गस्थित्यन्तहेतवे ।
 ऋतं सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
 उध्वरितं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमोनमः ॥
 कृपाललितवीक्षणं स्मितमनोज्ञवक्त्राम्बुजं
 शशांककलयोज्ज्वलं शमितघोरतापत्रयम् ।
 करोतु किमपि स्फुरत्परमसौख्यसच्चिद्वपु-
 र्धराधरसुताभुजोद्वलयितुमहोमङ्गलम् ॥
 यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः
 हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ।

शिवतत्त्वविमर्शः

उपक्रमः

नित्यमानन्दमयं शान्तं निर्विकल्पं निराकारम् ।

शिवतत्त्वमनाद्यन्तं ये विदुस्ते परं गताः ॥

(स्क.पु.ब्र.श्व, ८/९)

शिवतत्त्वमतीव दुर्विज्ञेयमस्ति, यद् निरूपयितुं स्वयं भगवान् वेदोऽपि स्वस्यासामर्थ्यमप्रकटयत् । तद्यथा -

विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । न विद्मो न विजानीमो यदैतद-
नुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितावधि ।

तथा च - नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेघया न बहुना श्रुतेन ।

यमैवेष वृणुते तेन लभ्य

स्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुः स्वाम् ॥

परमेश्वरः शिवः अवाङ्मानसगोचरः परतत्त्वमस्ति । अतः शिवतत्त्व-मुपदिष्टं संसारे न कोऽपि समर्थोऽस्ति । लोकपिता ब्रह्मा, इन्द्रादयः देवाः, महर्षयोऽपि शिवतत्त्वविषये सम्यक्तया न जानन्ति, कुतो मनुष्याः ? बुद्ध्या अथवा शास्त्रश्रवणेनापि तस्य विषयकं ज्ञानं न जायते । परन्तु यं स्वयमेव शिवः कृपां करोति तेनैव तत्त्वमिदं ज्ञायते नान्यथा ।

आकाशोऽनन्तः इति ज्ञात्वाऽपि यथा क्षुद्रः विहगः तत्र उड्डयनं न त्यजति, तथैव अल्पज्ञाऽहं क्षुद्रबुद्धिमाश्रित्य तस्यैव परमेश्वरस्य कृपाप्राप्त्यर्थं शिवतत्त्वं लिखितुमुत्सहे । महानुभावैः विद्वद्जनैः ममापराधाः क्षन्तव्या इति आशासे ।

अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकान्त-प्रत्ययसार-प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेयः इत्युक्त्वा श्रुतिः आत्मज्ञानाय उपदिशति । स आत्मा च कः ? तस्य ज्ञानं कथं भवेत् ?

वैदिकसिद्धान्तानुसारं सृष्टेः प्राक् किमपि नासीत् । केवलम् एकमेवाद्वितीयं निर्गुणं निराकारं चिदात्मकञ्च ब्रह्म विद्यमानमासीत् । तच्च चिदात्मकं निर्गुणं ब्रह्म शैवशास्त्रेषु शिवः अभिहितः । यदा परब्रह्मणि 'एकोऽहं

बहुष्याम' इति संकल्पोऽजायत तदा तस्मात् शिवाख्यात् परब्रह्मणः
द्रव्येच्छाशक्तिस्वरूपिणी महामाया मूलप्रकृतिरीश्वरी प्रकटिता भवति ।
मायोपहितः सगुणब्रह्म ईश्वरः साम्बसदाशिवः सकलशिवश्च कथ्यते । तयोः
प्रकृतिपुरुषयोः संयोगात् चराचरात्मकं विश्वब्रह्माण्डं जायते -

शक्तिः साक्षान्महादेवी महादेवस्य शक्तिमान् ।

यतो विभूतिलेशो वै सर्वमेतच्चराचरम् ॥

शिवस्य सा शाम्भवीशक्तिः शास्त्रेषु प्रकृतिः महतत्त्वम्, अजा, संकल्पशक्तिश्चेति
कथिताऽस्ति । सर्वाधिष्ठानभूतं मूलाधारं शिवं निमित्तकारणं तथा च
महाशक्तिप्रकृतिमुपादानकारणमिति तत्त्वज्ञाः वदन्ति । पञ्चानन-शूलपाणि-
चन्द्रमौलि-गङ्गाधर-व्याघ्रचर्माम्बरः चेत्यादीनि विशेषणानि शिवस्य
सगुणसाकार-स्वरूपस्य कृते विधीयन्ते ।

शिवाराधनायाः पद्धतौ तु भिन्नता वर्तते एव, परन्तु चरमावस्थायां
शिवतत्त्वमेकमेवास्ति । शिवोपासनायाः वर्णाश्रमधर्मेण साकं कोऽपि सम्बन्धः
नास्ति । अतः स्मृत्यनुसारं शैवधर्मस्य कृते भिन्नं स्थानं निर्दिष्टं वर्तते । वैष्णवाः
अपि वर्णाश्रमधर्मवर्जिताः सन्ति । अतः शैव-वैष्णवसम्प्रदाययोः मध्ये मतान्तरः
मनान्तरश्च दृश्यते । तथापि तत्त्वदृष्ट्या उभयत्र निराकार परब्रह्मणः प्रतिपादनं
समानरूपेण कृतं विद्यते । सगुणनिराकार ब्रह्म वैष्णवैः 'महाविष्णुः' शैवैश्च
'सदाशिवः' इति अभिधीयते । तथाच सगुणसाकारं शिवतत्त्वं वैष्णवाः शैवाश्च
मूलतः साम्येन एव प्रतिपादयन्ति । कुत्रचित् शिवः विष्णोः उपासकरूपेण
कुत्रचिच्च विष्णुः शिवस्योपासकरूपेण प्रतिपादिते दृश्येते । वस्तुतः निर्गुणब्रह्मणः
शास्त्रेषु एतादृशमुपस्थापनं केवलम् उपासनायाः सौविध्याय कल्पितं विद्यते ।
न तु तेषु भेदप्रदर्शनाय ।

कदाचित् समग्रेऽस्मिन् विश्वब्रह्माण्डे ब्रह्मणः आरभ्य-पिशाचान्ताः
सर्वे प्राणिनः शिवाराधनतत्पराः आसन् । शिवाराधन-पद्धतिः द्विविधा, वैदिकी
अवैदिकी च । वैदिकपद्धतौ कर्ममार्ग-ज्ञानमार्ग-योगमार्गद्वारा शिवस्याराधनं
भवति । वैदिकी-तान्त्रिकी-पौराणिकीपद्धतिभिः शिवपूजनं कर्ममार्गे अन्तर्भूतं
भवति । योगसाधनैः शिवस्याराधनं योगमार्गे अन्तर्भूतमस्ति । उपनिषद्
प्रतिपादिताः पद्धतयः ज्ञानमार्गे अन्तर्भवितुमर्हन्ति । परन्तु एषु भक्तिमार्गः

सर्वसुलभः सुगमश्चास्ति । शिवप्रसादप्राप्तये भक्ति एव सर्वश्रेष्ठं साधनमस्ति । परमकारुणिकः शिवः भक्तवात्सल्यकारकोऽस्ति । केवलं जलाभिषेकेन पुष्पेण अथवा विल्वपत्रेण एव सन्तुष्यति ।

शिवः निरपेक्षः शान्तः स्वाभावादेव निर्मलः । तस्य निजः परश्चेति भेदभावं नास्ति । अतः जाति-धर्म-वर्णनिर्विशेषेण च धनीकाः निर्द्विजाश्च सर्वेऽपि जनाः शिवपूजनं कुर्वन्ति । तद्यथा स्कन्दपुराणे माहेश्वरखण्डस्य केदारखण्डे षोडशाध्याये -

शिवात्परतरो नास्ति पूजनीयो हि भो द्विजाः ।
 ये हि मूकास्तथान्धाश्च पंगवो ये जडास्तथा ॥
 जातिहीनाश्च चंडालाः श्वपचाः ह्यंतजाः ह्यमी ।
 शिवभक्तिपरा नित्यं ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 तस्मात्सदाशिवः पूज्यः सर्वैरेव मनीषिभिः ।
 पूजनीयो हि संपूज्य ह्यर्चनीयः सदाशिवः ॥
 महेशं परमार्थं ज्ञानं चिन्तयन्ति हृदि स्थितम् ।
 तत्र जीवो भवत्येव शिवस्तत्रैव तिष्ठति ॥
 विना शिवेन यत्किञ्चिदशिवं भवति क्षणात् ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च गुणकार्यकरा ह्यमी ॥
 रजोगुणान्विता ब्रह्मा विष्णुसत्त्वगुणान्विताः ।
 तमोगुणाश्रितो रुद्रो गुणातीतो महेश्वरः ॥
 लिंगरूपो महादेवो ह्यर्चनीया मुमुक्षुभिः ।
 शिवात्परतरो नास्ति भुक्तिमुक्तिप्रदायकः ॥

अतीव निगूढं शिवतत्त्वं निरूपयितुं यद्यपि वेदादयः सक्षमाः नाभवन् तथापि परवर्तिषु उपनिषत् - पुराणादिषु शास्त्रेषु शिवतत्त्वं बहुभावेन निरूपितमस्ति । शैवपरकेषु उपनिषत्सु प्रायः सर्वेषु पुराणेषु च शिवस्य महन्महत्त्वं समुपस्थापितं विद्यते । वायु-कूर्म-शिव-स्कन्द-लिङ्ग-अग्नि प्रभृतिषु पुराणेषु शिवः ब्रह्म परमेश्वरः इति कल्पितो विद्यते । शैवागमादिषु च शिवस्य बहुविधस्वरूपं समुपलभ्यते । ग्रन्थेऽस्मिन् तेषु तेषु शास्त्रेषु समुपस्थापितं शिवतत्त्वं सम्यगधीत्य प्रथमे अध्याये शिवतत्त्वनिरूपणे

मया समुपस्थापितमस्ति । प्रथमे अध्याये शिवतत्त्वनिरूपणप्रसङ्गे वेदविभागे शिवस्य नवविधं स्वरूपम् उपनिषदि दशविधं स्वरूपं तथा च पुराणे विभागे शिवस्य एकादशस्वरूपं चेतानि प्रतिपादितानि सन्ति । बहु परिश्रमं स्वीकृत्य तद् विषयकाः ग्रन्थाः सम्यग्धीत्य समग्राणि शिवतत्त्वानि अत्र मया विचारितानि सन्ति ।

द्वितीये अध्याये वेदपुराणादिशास्त्रेषु संशयविजडितस्य रुद्रशिवतत्त्वस्य पुंखानुपुंखाध्ययनबलेन तत्त्वस्यास्य अभेदत्वं विज्ञाय मया अध्यायेऽस्मिन् रुद्रशिवयोरभिन्नत्वं निरूपितम् ।

तृतीये अध्याये शिवधामप्रतिपादने मया केवलं तानि एव धामानि प्रतिपादितानि यत्र सगणः साम्बः शिवः नित्यं निवसति । यद्यपि संसारे असंख्यानि शिवपूजाक्षेत्राणि सन्ति परन्तु तानि शिवधामानि न सन्ति ।

चतुर्थे अध्याये शक्तितत्त्वनिरूपणप्रसङ्गे शिवशक्त्योरभेदप्रदर्शनपूर्वकं तस्याः माहात्म्यं शाक्तशैवपुराणानां मतमधिकृत्य मया प्रकाशितम् ।

पञ्चमे अध्याये भस्मतत्त्वं रुद्राक्षतत्त्वं च मया शैवपुराणानुसारं निरूपितम् ।

षष्ठे अध्याये शिवपूजनविधिनिरूपणमाध्यमेन वेदोक्तं पुराणोक्तं च शिवपूजनविधानं मया सम्यग् विचारितम् । शिवपूजायाः केतकपुष्पस्य वहिष्कारकारणं बिल्वपत्रस्य माहात्म्यादिकञ्चात्र प्रतिपादितम् ।

सप्तमे अध्याये शिवरात्रितत्त्वादारभ्य शिवक्षेत्रवासस्य माहात्म्यादिकं तथा चावशिष्टं समग्रं शैवतत्त्वं मया यथा साध्यं यथा मतिः निरूपितम् ।

भगवत्स्वरूपसाक्षात्कार एव मानवजीवनस्य चरममुद्देश्यमस्ति, मानवशरीरलाभस्य च तदेव श्रेष्ठफलम् । अतोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि - तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाथ (३/८) । बहु प्राचीनकालात् भारते शिवोपासनायाः महत्त्वं सुस्वीकृतं विद्यते । अतः शिवतत्त्वजिज्ञासा निवृत्तये वेद - उपदिषद् - पुराण - आगम - दर्शनानुशीलानाधारेण सरलसंस्कृतभाषया समग्रं शिवतत्त्वं समुपस्थापयितुं प्रयासो विहितः । यद्यनेन प्रयासेन शैवतत्त्वजिज्ञासूनां विदुषां भक्तानां च कियानपि लाभो भवेत् तदाहमात्मानं कृत्यकृत्या मन्ये ।

प्रथमोऽध्यायः

शिवतत्त्वम्

१. वेदे

यस्य निश्चितं वेदाः वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

वेदेषु शिवतत्त्वं सम्यक्तयोपस्थापितं विद्यते । यद्यपि ऋग्वेदे शिवस्य स्पष्टं प्रतिपादनं नोपलभ्यते तथापि तत्र शिवः रुद्र नाम्ना व्याख्यातोऽप्रधानदेवताविशेषोऽस्ति । समग्र- ऋग्वेदात् तस्य स्वरूपं महत्त्वञ्च यथार्थरूपेणावगम्यते । ययुर्वेदे शिवस्य महत्त्वं प्राधान्यञ्च सामग्रीकरूपेणोपलभ्यते । तत्र विशिष्टतः रुद्राध्याये शिवस्य सर्वमयत्वं जगन्मयत्वञ्चाख्यायते । यद्यपि सामवेदे शिवस्यकृते स्वतन्त्रं सूक्तं नोपलभ्यते तथापि तत्र आग्नेय्यादिषु काण्डेषु रुद्रस्य नाम सम्मिलितरूपेण प्रदत्तं विद्यते । अतर्वेदे रुद्रस्य महन्महत्त्वं प्रकाशितमस्ति । वेदस्यास्य ब्राह्मणकाण्डे रुद्रस्य स्वरूपं महत्त्वञ्च सम्पूर्णरूपेण व्याख्यातमस्ति । तत्र रुद्रः देवदेवमहादेव इति कल्पितः । अतोऽत्र शिवतत्त्वज्ञानायः क्रमशः वेदेषु शिवतत्त्वं विचार्यते ।

ऋग्वेदे -

ऋग्वेदे शिवः रुद्र इति नाम्ना व्याख्यातोऽप्रधानः देवताविशेषोऽस्ति । ऋग्वेदे रुद्रतत्त्वं पूर्णतया विकशितं नास्ति । वैदिकऋषीणां शिवविषयकप्रत्यक्षज्ञानाभावात् ऋग्वेदे तस्य स्पष्टं चित्रं नोपलभ्यते । सम्पूर्णं ऋग्वेदे केवलं त्रिभिः सम्पूर्णैः सूक्तैः तथा एकेन सूक्तेन सोमेन साकं सम्मिलितरूपेण तथाच अन्येन एकेन सूक्तेन अंशतः रुद्रस्य वर्णनं समुपलभ्यते । परन्तु तत्र अन्यैः देवैः साकं सम्मिलितरूपेण तस्य नाम ८५ वारमायाति । तथापि सूक्ष्मानुशीलनेन प्रतीयते यत् तत्र रुद्रस्य महन्महत्त्वं वैदिकऋषिभिः यथासाध्यं प्रतिपादितमस्ति । महर्षिः कण्वः (ऋ. वे १-४३) कौत्सः (१-११४) गृत्समदः : (२ - ३३) तथा च वशिष्ठः (८ - ४६) रुद्रस्य स्वरूपं महत्त्वञ्च प्रतिपादितवन्तः ।

रुद्रस्य स्वरूपम् -

१. सुगठितशरीरसम्पन्नः - वेदे रुद्रस्य शारीरिकवर्णनम् अन्येभ्यो देवेभ्योऽधिकं स्पष्टं विद्यते । ऋग्वेदे यद्यपि तस्य सामग्रीकं स्वरूपं प्रतिपादितं नास्ति तथापि तत्र तस्य प्रत्येकस्य अवयवस्य यथार्थवर्णनं प्रदत्तमस्ति येन रुद्रस्य सम्पूर्णशरीरस्य स्पष्टं चित्रं ज्ञातुं

शिवतत्त्वविमर्शः

शक्यते । बलिष्ठावयवयुक्तः सुगठितशरीरसम्पन्नः सकलसौन्दर्यस्याधारः रुद्रः श्रेष्ठदेवताविशेषरूपेण ऋग्वेदे बहुप्रशंसितोऽस्ति ।

ऋग्वेदे प्रथममण्डले रुद्रस्य शारीरिकवर्णनं समुपलभ्यते । रुद्रः शुक्र इव तेजयुक्तः । सूर्यइव देदीप्यमानः । हिरण्यमिव सर्वाकर्षकः । वसुनिवासहेतुः रुद्रः देवानां मध्ये श्रेष्ठः ।

‘यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ (ऋग्वेद १.४३.५)

ऋग्वेदे प्रथममण्डले ११४ सूक्ते रुद्रस्य शारीरिकसौन्दर्यम् अन्येभ्यो देवेभ्यो अधिक-स्पष्टतया प्रतिपादितमस्ति । तस्य मस्तके जटाभारः शोभते । अतः स ऋग्वेदे ‘कपर्दी’ कथितः । तद्यथा ऋग्वेदे प्रथममण्डले -

‘इमा रुद्राय तवसे कपर्दीने क्षयद्वीराय ब्रभरामहे मतीः ।’

‘कपर्दी’ शब्दः रुद्रस्य अस्खलितब्रह्मचर्यस्यापि द्योतकोऽस्ति । रुद्रः शोभनओष्ठविशिष्टः । अतः तत्र स ‘सुसिप्रः’ कथितः । स च कोमलउदरविशिष्टः अतः ऋदुदरः कथितः । तद्यथा प्रथममण्डले -

“हवीमाभिर्हवते यो हविर्भिरेव स्तोमेंभी रुद्रं दिषीयः ।

ऋदुदरः सुहवो मा नो अस्थै बभूवुः सुसिप्रो रीरधन्मनायै ॥”

(११४,५)

सुखप्रदाता देवदेव महादेवरुद्रः सर्वदा हास्ययुक्तमुखमण्डलसम्पन्नः देवः इति ऋग्वेदे वर्णितः । अतः तस्य कृते ऋग्वेदे ‘मृडयाकु’ शब्दः प्रयुक्तोऽस्ति । तस्य शरीरस्य वर्णः कपिलः अतः वभ्रुलाशः कथितः कदाचित् सोऽपि उष्णीषं धारयति अतः ‘उष्णीषी’ (यजु. १६/२२) कथितः । तस्य केशः रक्तवर्ण अथवा नीलवर्णः (हरिकेशः) स ‘नीलग्रीवः’ परन्तु तस्य कण्ठः उज्ज्वलः अतः ‘शितिकण्ठः’ च प्रथितः । स च सहस्राक्षः । तस्य द्वे हस्ते दौ च बाहुः । ‘बाहुभ्यामुत ते नमः ।

विश्वरूपः रुद्रः बलवतां मध्ये वरिष्ठः । जगतः कल्याणाय दुष्टानां विनाशार्थं स अर्हर्निशं हस्ते तीक्ष्णानि सायकानि धनुश्च विभर्ति । तद्यथा ऋग्वेदे - अर्हन्विभर्षि सायकानि धन्वर्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।” रुद्रस्य अनेकानि रूपाणि ऋग्वेदे प्रतिपादितानि सन्ति । अतः स ‘पुरु रूपः’ विश्वरूपश्च कथितः । वेदे सर्वेषां देवानां स्वतन्त्राणि गुणानुरूपाणि स्वरूपाणि च विहितानि सन्ति । रुद्रस्य कृतेऽपि तादृशानि

गुणानुरूपाणि नामानि विहितानि सन्ति । तानि यथा - दिव्यवराहः, वङ्कुः तथा च कल्मलीकिनः । 'दिव्यवराह' इति पदं रुद्रस्य बलिष्ठशरीरस्यकृते प्रयुक्तं विद्यते । किन्तु ऋग्वेदभाष्यकारः सायणाचार्यः वराहशब्देन रुद्रस्य वर-आहारः वराहारः श्रेष्ठभोजनं सूचयति । तथाच कल्मलिकीन पदं रुद्रस्य अज्ञानान्धकारविध्वंसकं ज्ञानमयं च स्वरूपं प्रकाशितं कुरुते ।

२. परमभेषजः

तस्य हस्ते सुखप्रदातारः औषधयः सन्ति । अतः स तत्र जलाषभेषजः कथितः । तद्यथा -

“क्वास्य ते रुद्र मृडयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।”

(१.११४.७)

ऋग्वेदे रुद्रः सर्वश्रेष्ठः वैद्यः प्रोक्तः । ऋग्वेदस्य प्रायशः सर्वेषु रुद्रपरकेषु सूक्तेषु रुद्रस्य भेषजस्वरूपं समुपस्थापितं विद्यते । तद्यथा प्रथममण्डले ४३ सूक्ते -

“गाथपतिं मेघपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छंभोः सुम्नमीमहे” ॥^१ स्तुतिपालकं शरण्यवत्सलं यज्ञपालकं सुखरूपौषधीपेतं रुद्रं वैदिकऋषयः स्तुतिभिः स्तुतवन्तः ।

तद्यथा प्रथममण्डले ११४ सूक्ते -

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा निह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रद्भेषजा कार्याणि शर्म वर्म च्छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥५॥

दिव्यवराहइवदृढाङ्गं प्रकाशमानं जटाभिर्युक्तं तेजसा दीप्यमानं वेदान्तैरधिगम्यं परमात्मानं रुद्रं ते वैदिकाः ऋषयः स्तुतिभिः अभिपूजितवन्तः । स रुद्रः स्वहस्ते सर्वैर्वरणीयानि रोगशमनहेतुभूतानि भेषजानि विभ्रत् स्तोतृभ्यः सर्वारोग्यलक्षणं सुखं प्रयच्छतु इति ते ऋषयः रुद्रं निवेदितवन्तः । ऋग्वेदे द्वितीयमण्डले रुद्रस्य भेषजस्वरूपमधिकमुन्मोचितमस्ति । तद्यथा -

“त्वादतेभी रुद्र शन्ममेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ॥”

(२-३३-१)

ऋग्वेदे वैदिकऋषयः भवरोगनिवारकस्य चिकित्साशास्त्र - विधायकस्य परमचिकित्सकस्य तस्य रुद्रस्य स्तुत्या मुखरिताः अभवन् । रोगनिराकरणार्थं ते औषधयः याचयन्ति स्म । भूमेः (अदितेः) औषधसिद्ध्यर्थं ते ऋषयः रुद्रं प्रार्थयन्ति स्म । अत्र

शिवतत्त्वविमर्शः

रुदियशब्दस्यार्थः सायणाचार्येण 'रुद्रसम्बन्धितम् औषधम्' इति कृतम् । पुनश्च 'जलाषभेषज'-
शब्देन रुद्रस्य जलौषधीविषयकज्ञानमपि सूचितं भवति । सायणाचार्यस्य मतेन -

“जलाषभेषजं सुखरूपौषधोपेतं । यद्वा उदकरूपौषधोपेतं ।

उदकं हि रुद्रनामाभिमंत्रितं सदैवधं भवति ॥”

वैदिकऋषयः स्वपशून् स्वात्मीयान् स्वग्रामञ्च रोगरहितं कर्तुं रुद्रं प्रार्थितवन्तः ।
यतः रुद्रः सदैवधीनां ज्ञाता श्रेष्ठचिकित्सकश्चास्ति (१.११४.२) । अतः ऋग्वेदे दुरारोग्यान्
व्याधीगणान् दूरीकृत्य तेभ्यः सर्वेभ्यः आयुरारोग्यं प्रदातुं ते वैदिकऋषयः रुद्रं स्तुतवन्तः -

‘या वो भेषजा मरुतः सुचीनि या शंतमा वृषणो या, मयोमु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शञ्च योश्च रुद्रस्य वस्मि ॥ २३

(२/३३/२५)

ऋग्वेदे रुद्रः सर्वश्रेष्ठवैद्यः निरूपितः । अतः वैदिकऋषयः तं भिषक्तमेति
आख्यातवन्तः । पुनश्च नमोभिः रुद्रं स्तुत्वा औषधीमर्पयितुं तं निवेदितवन्तः ।

तदानीं विषूचीमहामारीकादिभिः प्रभृतजनाः विनश्यन्ति स्म । अतः तेभ्यः रोगेभ्यः
त्रातुं वैदिकऋषयः रुद्राय औषधीं प्रार्थितवन्तः । तद्यथा -

“त्वादेतेभी रुद्र सन्तमेभिः शतं हिमा अर्पय भेषजेभिः ।

व्यस्मदद्वेषो वितरं व्यहो व्यमीवाश्चतयस्वा विषूचीः ॥”

(२,३३/२)

तथा च -

“मा त्वा रुद्र चुकुधामा नमोभिर्मा दुष्टती वृषभ या संहति ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वां भिषजोँ शृणोमि ॥४॥

(२/३३/४)

परमभेषजं वैद्यनाथं रुद्रं प्रणतो भूत्वा वैदिकऋषयः नमोभिः तम् अयजन् -

तमु द्रुहि यः स्विषु सुधन्वा यो

विश्वस्य क्षयति भेषजस्य

यक्ष्वामहे सौमनसाय रुद्रं

नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥

(५/४२/११)

यजुर्वेदसंहितायाः षोडशाध्याये च रुद्रस्य भेषजस्वरूपस्य प्रतिपादनं समुपलभ्यते ।

तद्यथा -

या ते रुद्रा शिवातनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।

शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥ (४६)

तत्र च रुद्रः प्रथमो दैव्यो भिषक् प्रोक्तः । तद्यथा -

“अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहोश्च सर्वाङ्गम्भयन्सर्वाश्चन्सर्वाश्च यातुधान्यः ।”

अर्थात् हे रुद्रः त्वं प्रथमः वक्ताऽसि, अतः सर्वेषामग्रे मां प्रति वक्तुं त्वमेव क्षमः । मां सर्वाधिकमुपदिशतु । देवानां मध्ये त्वं प्रथमः सर्वश्रेष्ठश्च चिकित्सकोऽसि । तव ध्यानेन सर्वे रोगाः नश्यन्ति, सर्पजभयं यातुधानीभयञ्च न तिष्ठतः । अथर्ववेदे च रुद्रस्य औषधीनामुपरि आधिपत्यं प्रकाशितं विद्यते । तद्यथा -

“यो अग्नौ रुद्रो य अप्स्वन्तर्य औषधीवीरूथ आविवेश ।

य इमा विश्वा भुवनानि चाक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वग्नये ॥”

३. संहारकः -

ऋग्वेदे वैदिकऋषयः रुद्रविषयकप्रत्यक्षज्ञानाभावात् रुद्रात् भयभीताः आसन् । अतः ऋग्वेदे रुद्रस्य संहारकस्वरूपं वैदिकऋषिभिः समुपस्थापितं विद्यते । भयभीताः ते ऋषयः स्वबालान् पुत्रान् युवपुत्रान् अर्भकं मातरं पितरं तथा च ये अन्ये प्रेयांसः आसन् तान् अपि न घातयितुं रुद्रं स्तुतवन्तः । तद्यथा -

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मान उक्षतमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं नोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वोः रुद्र रीरिषः ॥

(२.३३.७)

स्तोकं तनयं पशुबलं ग्रामञ्च क्रोधपूर्वकं न घातयितुं ते ऋषयः रुद्रं स्तुतिं कृत्वा हविञ्च अयच्छन् । तद्यथा -

“मा न स्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वषु रीरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधिर्हिविष्यन्त सदमत्त्वा हवामहे ॥

(२/३३/८)

ऋग्वेदे सप्तममण्डलस्य १४६ सूक्ते रुद्रस्य संहारकं स्वरूपं प्रतिपादितं विद्यते ।

तद्यथा -

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाऽन्वे ।

अरुषाहाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥

अर्थात् हे स्तोतारः, यूयमिमां स्तुतीः स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रेषवे शत्रूणामभिभवित्वे वेधसे तिग्मायुधाय रुद्राय भरत । स च रुद्रः अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ।

“स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवन्नवतीरूप नो दुरश्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥२॥

स हि खलु रुद्रदेवः । क्षमायां पृथिव्यां भवः । तस्य जन्मनो जनस्य क्षयेणैश्वर्येण प्रज्ञायते । दिव्यस्य जनस्य च साम्राज्येनैश्वर्येण प्रज्ञायते । हे रुद्र देव ! त्वं चावंतीस्त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीर्नोऽस्मदीयाः प्रजा अवन्दुर्याण्यस्मदीयानि गृहाण्युपचर । किंच त्वं अस्मदीयासु प्रजास्वनमीवः ।

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्पतिरि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्र ते स्वपिवात भेषजा मा न स्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥३॥

- हे रुद्र ! हे वैद्युतात्मन् ! तव सकाशादवसृष्टा या अशानिरूपा हेतिः सा दिद्युत् अस्माकम् उपरि मा परित्यज । अपि च हे स्वपिवात ! तव बहूनि भेषजानि सन्ति । तानस्मभ्यं प्रयच्छ । अस्माकं तोकेषु पुत्रेषु हिंसा मा कृथा ।

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीवितस्य ।

आ नो भज बर्हिषि जीवशसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४॥

हे रुद्र ! त्वं अस्मान्मा वधीः । मा च त्यक्षीः । अपि च क्रुद्धस्य तव बन्धने वयं मा भूम । किंच जीवैराशंसनीये यज्ञे अस्मान् भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखा देवाः यूयं कल्याणाय अस्मान् सर्वदा पालयत ।

ऋग्वेदोत्तरे वैदिकसाहित्येऽपि रुद्रस्य संहारकस्वरूपं प्रदत्तमस्ति । मैत्रायणीसंहितायां रुद्रस्य क्रूरत्वं प्रतिपादितम् । तद्यथा - रुद्रो वै क्रूरो देवानाम् । (८, ९) ।

४. सर्वशश्रेष्ठवीरः -

ऋतुषु यज्ञशीलानां ऋषीणां साधूनाञ्च पालनाय तथा दुष्टानां विनाशाय रत्नप्रभृतिं यज्ञभागदानं कर्तुमङ्गीकृत्य ते वैदिकऋषयः रुद्रस्य शरणापन्नाः अभवन् ।

ऋग्वेदे षष्ठमण्डले रुद्रः भुवनस्य रक्षकः पिता प्रोक्तः । तद्यथा -

“भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धय रुद्रमक्तौ ।

बृहतमृष्वमजरं सुषुम्नमृधगधुवेय कविनेषितासः ॥ २० ॥”

(म. ६. सू. ४६)

- भूतजातस्य पितरं रुद्रमीश्वरं स्तुतिभिः वर्धय । वयं वृहतं महान्तमृष्वं दर्शनीयमजरं शोभनमुखविशिष्टं समृद्धं रुद्रं स्तुवामः ।

“ते नो रुद्रा सरस्वती सजोषा मीहुष्मतो विष्णुर्मृक्तु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यवाता पिप्यतामिषनः ॥”

(६. म. ५०. सू. १. १२)

यजुर्वेदानुसारेण रुद्रः एकः बलिष्ठः सुसज्जित योद्धाऽस्ति । तस्य हस्ते धनुर्बाणः विद्यते । तस्य धनुषः नाम पिनाकोऽस्ति (शु. य. वे. १६/५१) तस्य धनुः सुवर्णनिर्मितं, सहस्रनराणां वधायसमुद्यतं सहस्रबाणैः सुशोभितञ्चास्ति । तद्यथा -

“धनुर्भिर्भिर् हरितं हिरण्यं सहस्रच्छिं शतवधं शिखण्डिनम् ॥”

(१/२/१२)

तस्य इषुधयः संख्यया एकशतमस्ति । तस्यहस्ते देदीप्यमानः खड्गः तिष्ठति । स वज्रमपि धारयति । तस्य वज्रस्य नाम ‘सृक्’ अस्ति । (शु. य. वे. १६/२१) शरीररक्षार्थं तस्य अनेकानि साधनानि सन्ति । मस्तकस्य रक्षार्थं स शिरस्त्राणं धारयति । (बिल्मी शु. य. वे. १६/२१) । शरीररक्षार्थं स कवचं वर्म च परिधानं करोति । सः शरीरे चर्मनिर्मितं वस्त्रं परिधानं करोति । अतः स कृत्तिवसानः कथ्यते (शु. य. वे. ६/५१) अनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् रुद्रः रणाङ्गणे शत्रुन् धातयितुं योद्धरूपेण अवतरितः । सर्वदा बाणप्रेषयितुम् उद्यतः सः यजुर्वेदे ‘आततायी’ इति आख्यातः । तस्य घोररूपेभ्यः अस्त्रशस्त्रेभ्यः भीताः वैदिकऋषयः सर्वदा सुरक्षार्थं तं रुद्रं प्रार्थयन्ति । तद्यथा यजुर्वेदे -

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवान् उत ।

अनेशन्नस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः ॥

(शु. य. वे. १६/१०)

रुद्रस्य शरीरं नितान्तं बलिष्ठमस्ति । ऋग्वेदे सः क्रूरः कथितः । तत्र स स्वर्गलोकस्य रक्तवर्णः (अरुष) वराहः कथितः । तद्यथा -

“दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा निह्वयामहे ॥”

(१/११४/५)

रुद्रः सर्वश्रेष्ठः वीरः अतः ऋग्वेदे वृषभः कथितः । सदा तारुण्ययुक्तः रुद्रः शरणागतानामधिपतिरस्ति । स्वसामर्थ्यबलेन स पर्वतादुत्पन्नानां नदीनां प्रवाहमपि अवरोधयितुं समर्थः । दुष्टान् बलदर्पान् उद्धतान् स स्व वाणैः छिन्नभिन्नं करोति । परन्तु स्वभक्तानां कृते स अभयदः वरदश्चास्ति । अतः सः शास्त्रेषु शिवेति संज्ञितः ।

ऋग्वेदे स च श्रेष्ठवृषभः कथितः । तद्यथा -

‘मा त्वा रुद्र चुकुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।’

(२/३३/४)

५. मरुतां पिता -

ऋग्वेदे रुद्रः मरुतां पिता कथितः । तद्यथा -

‘इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृत मर्त्तभोजनात्मने तोकाय तनयाय मृड ॥’

(१/११४/६)

भाष्यकारसायणाचार्याणामतानुसारेण - रुद्रस्य मरुतां पितृत्वञ्च आख्यायते । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽसुरान् जघान । तदानीम् असुरमाता दिति इन्द्रहनने समर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशात् गर्भं लेभे । इमं वृत्तान्तमवगच्छन् इन्द्रः वज्रं गृहीत्वा सूक्ष्मरूपेण दितेः उदरं प्रविश्य तस्याः गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्यैकखण्डं सप्तखण्डमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनिर्निगत्यारुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान् ददृशतुः । पार्वत्या प्रचोदितः परमेश्वरः तान् मांसखण्डान् समानरूपान् समानगुणविशिष्टान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यै प्रददौ । ततः प्रभृतिः ते सर्वे मरुताः रुद्रपुत्राः इति कथिताः अभवन् । मारुतसूक्तेषु मरुताः रुद्रपुत्रा इति स्मृताः । प्रसङ्गेऽस्मिन् षड्गुरुशिष्यसर्वानुक्रमण्याः वेदार्थदीपिकायां एकः रोचकः आख्यानः समुपलभ्यते । न्यायमञ्जर्यां द्वा-द्विवेदेन लिखितं-

‘‘दृष्ट्वा परव्यथां सन्त उपकुर्वन्ति लीलया ।

दितेर्गर्भव्यथां हत्वा रुद्रोऽभून्मरुतां पिता ॥’’

६. त्र्यम्बकः -

ऋग्वेदे (६/५३/१४), यजुर्वेदे च रुद्रः त्र्यम्बकः आख्यातः । यथा - ‘त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् ।’

सर्वे भाष्यकाराः त्र्यम्बकशब्देन त्रिनयनः इति अर्थः कृताः सन्ति - 'त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमेव त्रिनेत्रोयं, देव इति भाष्यकारः महीधरः वक्ति । (य. वे. ३/५२/महीधरभाष्ये)

परन्तु पाश्चात्यविद्वांसः अम्बकशब्दः जननीवाचकः इति अर्थं कृत्वा रुद्रः त्रिमातरः इति वदन्ति । परन्तु एतद् स्पष्टं न भवति यत् तस्य ताः मातरः काः ? वाचस्पत्ये त्रिजगतः पिता, त्रिजगति च व्याप्तः शिवः त्र्यम्बकः कथितोऽस्ति । तद्यथा -

‘त्रीणि अम्बकानि-नयनान्यस्य, त्रयाणां लोकानां अम्बकः पितेति वा, त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा, त्रिषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा’ ।

७. भक्तप्रतिपालकः -

यद्यपि वेदे स्थलविशेषे रुद्रः संहारकर्तारूपेण समुपस्थापितोऽस्ति तथापि वेदे सर्वत्र रुद्रः भक्तानां पालनकर्तारूपेण च बहुप्रशंसितोऽस्ति । वैदिकजनाः सुदीर्घजीवनं प्राप्तुं तथाच सन्तानप्राप्त्यर्थं तमेव स्तुवन्ति । स च स्वभक्तेभ्यः अन्नादिकं प्रयच्छति । ग्राम्यजनाः तेन प्रदत्तेन अन्नादिभिः जीवन्ति । स्वग्रामस्य पशूनां जनानाञ्च संरक्षणाय च ते रुद्रं स्तुवन्ति । तद्यथा -

“इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अनातुरम् ॥”

शत्रुभ्यः संरक्षणाय सुखप्राप्तये रोगनाशाय, ज्ञानप्राप्त्यर्थञ्च ते मननशीलपितासदृशं न्यायदातारं रुद्रं तोषयितुम् उपदिशन्ति । स रुद्रः न केवलं न्यायदाता अपितु भक्तानां कृते स सर्वस्वद अपि अस्ति तद्यथा -

“कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति ननाम रुद्रपर्यन्तम् ।

भूरेर्दातारं सप्ततिं गृणीषे स्तुतस्तं भेषजा रास्यस्मे ॥”

(ऋ.वे. २/३३-१२)

भक्तेभ्यः सुखदातुः औषधीज्ञानप्रदातुः रुद्रस्य महती प्रशंसा वेदे कृता विद्यते । स च तत्र आशुतोषः प्रोक्तः । भक्तानाम् आयुर्बलदाता रुद्रः तेभ्यः आयुरारोग्यम् अन्नादिकं भोज्यं वासगृहं पशुसम्पत् सकलञ्च सुखसाधनं प्रयच्छति । शरणागतेभ्यः भक्तेभ्यश्च स

अभयं प्रददाति । स च मानवानां पापानि दुःखानि च दूरीकृत्य तेषां सर्वविधं कल्याणं विदधाति । समदृष्टिसम्पन्नः रुद्रः न्यायाधीशः अस्ति । गन्धर्व-यक्ष-रक्ष-देव्य-दानव-मानवेषु च स समदृष्टिसम्पन्नोऽस्ति ।

८. अग्निस्वरूपः -

ऋग्वेदे अन्यैः देवैः साकं रुद्रस्यापि अग्निना सह सम्बन्धः स्थापितो विद्यते । तद्यथा - त्वमग्नेरुद्रो असुरो मही दिवस्त्वं राधो मारुतं पृक्षः ईशिषे । (२.१.६)

तैत्तिरीय संहितायाम् (११.२.२.३), अथर्ववेदे (११.८७.१) शतपथब्राह्मणे च रुद्रः अग्नेः घोरा तनुः कथितः । अथर्ववेदे वर्णितं यत् -

“यो अग्नौ रुद्रो य अप्स्वन्तर्य औषधीवीरूथ आविवेश ।

य इमा विश्व भुवनानि चाक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये ॥

(७.११.१)

रुद्रः अग्निस्वरूपात्मकोऽस्ति । अग्नेः शिखा उर्ध्वं गच्छति अतः रुद्रस्य उर्ध्व-लिङ्ग-स्वरूपकल्पना शास्त्रेषु समुपलभ्यते अग्नि-विद्युत्-सूर्यादिप्रकाशमानेषु वस्तुसमूहेषु यः पुरुषरूपेण प्रविष्टः सन् तान् द्योतयति स एव रुद्रः ।

ऋग्वेदे रुद्रः सविता इति व्याख्यातः ।

‘सविता हरः ।’ (ऋग्वेद, १०/१५२/२)

निरुक्ते च - ज्योतिः हरः (४/१८)

वस्तुतः रुद्रः अग्नेः नामान्तरोऽस्ति । वेदादि-शास्त्रेषु रुद्रस्याष्टमूर्तयः प्रतिपादिताः सन्ति । तेषु भौतिकेषु अष्टस्वरूपेषु रुद्रः अग्नेः प्रतीकः, शर्वः जलरूपस्य, पशुपतिः औषधीनाम्, उग्रः वायुरूपस्य, अशनि विद्युतः, भवः पर्यन्यस्य, महादेवः चन्द्रमसः तथा च ईशानः आदित्यस्य प्रतीकोऽस्ति । शतपथानुसारं प्रतिपादितं भवति यत् रुद्रं प्राच्याः जनाः शिव इति वाहीकाः (पाश्चात्याः) भव इति वदन्ति, परन्तु एतानि सर्वाणि स्वरूपाणि अग्निस्वरूपिणः रुद्रस्य नामान्तराणि सन्ति । तद्यथा -

‘अग्निर्वै स देवः । तस्यैतानि नामानि शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते । भव इति यथा बाहीकाः, पशूनां पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यथा शान्तान्येवेतराणि नामानि, अग्निरित्येव शान्ततमम् । (शतपथ- १/६/३/८)

शुक्लयजुर्वेदे (३६/८) च अग्निः, अशनिः, पशुपतिः, भवः, शर्वः, ईशानः, महादेवः, उग्रः - एते सर्वे एकस्यैव देवस्य नामान्तराणि आख्यातानि सन्ति । यजुर्वेदानुसारेण

पृथिव्यां रुद्रः अग्निरूपेण तिष्ठति । तत्र वर्णितं यत् अग्निरूपस्य रुद्रस्य द्वे हि तनु । या हिंसिका तनुः सा घोरा । अपरा अनुग्राहिका शान्ता तनुः शिवात्मिका । अग्नेः उग्रम् अनिष्टप्रदं रूपं रुद्राग्निः तथा अपापकाशिनी शान्ता तनुः शिवाग्निः कथ्यते । तद्यथा -

‘या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी ।’ (१६/३)

अग्नेः स्वरूपभूतस्य रुद्रस्य यजुर्वेदसंहितायाः षोडशाध्याये शिवातनोः तथा रुद्रतनोः प्रतिपादनं समुपलभ्येते । यथा शिवातनुः -

‘नमः सम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च ।

मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय ॥ ४१ ॥

तथा च -

‘या ते रुद्रा शिवातनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।

शिवा रुतस्य भेषजा तथा नो मृड जीवसे ॥ ४५ ॥

पुनश्च घोररूपेभ्यः अशिवेभ्यः रुद्ररूपेभ्यः परित्रातुं तत्र प्रार्थना अपि विद्यते । तद्यथा-

‘ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

अस्य मन्त्रस्य अयमेवाशयः यत् हे रुद्र ! त्वं भूतनाथोऽसि । सर्वेषां भूतानां पतिरस्ति । हे विशिखासः (शिखा-सूत्र रहितः सन्यासीन्) कपर्दिनः अहितकरेभ्यः घोरेभ्यः रुद्ररूपेभ्यः अस्मान् पाहि । सामवेदीय कौथुमीय-संहितायां यज्ञस्य प्रतिपालकं परमपूज्यं ज्योतिस्वरूपं रुद्रं समुपासितुम् उपदेशः विहितः वर्तते ।

९. पशुपतिः -

वेदे रुद्रः पशुपतिः कथितः वेदेषु शिवस्य पशुपतिस्वरूपं प्रसिद्धं वर्तते । ऋग्वेदे रुद्रः पशुप इति प्रोक्तः तद्यथा -

उप ते स्तोमान्यशुषा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां समनमस्मे । (१.११४-१)

ऋग्वेदस्यास्मिन् मन्त्रे ‘पशुप’ शब्दस्य प्रयोगः दृश्यते । यद्यपि सायणाचार्येण अस्यार्थं रुद्रमिति न विहितं तथापि ऋग्वेदोत्तरकाले यजुर्वेदे अथर्ववेदे च रुद्रः पशुपतिः प्रोक्तः । तद्यथा यजुर्वेदे - ‘नमः सर्वाय च पशुपतये च । मन्त्रास्यार्थः सायणाचार्येण एवं विहितं यत् श्रुणाति हिनास्ति पापमिति शर्वः । पशुसमानान् ज्ञानरहितान् जनान् पालयतीति पशुपतिः ।

अथर्ववेदानुसारेण 'पशु' शब्दे मन्युष्योऽपि अन्तर्भुतः तद्यथा -

तवेमे पञ्च पशवो उक्ताः

गावो अश्वाः पुरुषा अजावयः (अ.वे. ११.२.६)

तेषां पशुनां पालकः रुद्रः पशुपतिः । तस्य रुद्रस्य पशुपतेः स्तुतिः अथर्ववेदे इत्थं विहिताऽस्ति । यथा -

“मुखाय ते पशुपते यानि चक्षूषि ते भव ।

त्वचे रूपाय संदृशे प्रतीचीनाय ते नमः ॥ (११.२.५)

रुद्रस्य पशुपतिस्वरूपं हिन्दुशास्त्रानुमोदितमस्ति । शैवतत्त्वसम्बलिते तत्त्वप्रकाशग्रन्थे श्रीभोजदेवेन पशुशब्दस्य व्युत्पत्तिः इत्थं कृताः सन्ति -

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य धीमतः ।

पशवः परिकीर्त्यन्ते संसारवशवर्तिनः ॥

पाशुपत-शैवदर्शने रुद्रशिवः पशुपतिः स्मृतः । संसारे कर्मणा आवद्धाः ब्रह्मादारभ्यातिर्यगन्ताः ते सर्वे जीवाः पशवः स्मृताः । सः रुद्रः पापकर्मणा आवद्धं जीवं स्वपाशैः वध्नाति । यः भक्त्या तमुपासते स पशुपतिः तं पाशमुक्तं करोति । समग्रशिवतत्त्वसम्बलिते शिवपुराणेऽपि -

‘अशिवाः पाशसंयुक्ताः पशवः सर्वचेतनाः ।

यस्माद् विलक्षणस्तेभ्यस्तस्मादिशः शिवः स्मृतः ।

तथाच-मलमायादिभिः पाशैः स वध्नाति पशुन् पतिः ॥

स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः ॥ (०.२.२.१२)

सिन्धुसभ्यतायाः ध्वंसावशेषखननेन संप्राप्ता योगारूढमूर्तिः पशुपतेः रुद्रस्येति नास्ति संदेहलेशः । कारणं मृगादिभिः परिवेष्टितः शिखारूपजटामण्डितः स रुद्रः शिव एव वेदोपनिषदिपुराणेषु च सर्वेषां पशुनां पालकः रुद्रः पशुपतिः कथितः ।

वेदे रुद्रः दिव्यः तेजसम्पन्नः देवताविशेष इति प्रतिपादितः यद्यपि वेदे तस्य उग्रस्वरूपस्य प्रतिपादनं समुपलभ्यते तथापि शरणागतानां भक्तानां कृते स अभयदः वरदश्चेति वेदेऽपि प्रमाणं प्रदत्तमस्ति । वेदे रुद्रस्य स्वरूपविषये पाश्चात्य-विद्वांसः स्व स्व मतं प्रकाशयन्ति । हिलेब्राण्डट् तथा अन्याः विद्वांसः वदन्ति यत् रुद्रः झंझावातस्य देवता । हर्पकिन्स महोदयः तथा तस्यानुयायिनः रुद्रः अग्नेः प्रतिरूपमिति कथयन्ति । तथा च ओल्डेनवर्गः रुद्रः पृथिवीस्थानीयः भयङ्करस्वभावसम्पन्नः देव इति प्रकाशयति । वेदेषु

विभिन्नेषु स्थलेषु प्रसङ्गेषु च समुपस्थापितं रुद्र-स्वरूपं गृहीत्वा एते पाश्चात्य विद्वांसः रुद्रविषये स्वमतं परिपोषयन्ति । परन्तु तद् न युक्तिसम्मतं नापि प्रामाणिकं चास्ति । हप्किन्समतानुसारेण रुद्रः अग्नेः प्रतीक इति तथ्यं समुचितं न प्रतिभाति । यतः अग्निः सर्वप्राचीनः वैदिकदेवोऽस्ति यस्य श्रौतयागेषु प्रमुखं स्थानं कल्पितं विद्यते, परन्तु रुद्रस्य कृते श्रौतयागेषु तादृशः अधिकारः नैव प्रदत्तो विद्यते ।

ऋग्वेदस्य तात्त्विकपर्यालोचनेन प्रतीयते यत् रुद्रः नाधिकः उपकारकः नचात्यधिकापकारकः कल्पितः । ऋग्वेदे रुद्रस्तु एकादशयशक्तेः प्रतिनिधित्वं करोति यस्मात् सर्वे जन्तवः भीताः भवन्ति । यं शासक इति मत्वा स्व जीवनं सुखपूर्णं निरुपद्रवं भयशून्यञ्च कर्तुं ते तस्य शरणापन्नाः भवन्ति । तं परमेश्वरं ब्रह्माण्डकर्तृति मत्वा स्वजीवनयापनोपायान् विदधातुं स्तुतिं कुर्वन्ति पुनश्च प्रकृतेः रुद्रस्वरूपात् भयङ्करात् दैवदुर्विपाकात् आत्मानं, स्वात्मीयान्, ग्राम्यजीवान् ग्रामान् च सुरक्षितान् कर्तुं तं निवेदयन्ति स्म ।

यजुर्वेदे

शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः रुद्राष्टाध्यायीमध्ये परमेश्वररुद्रस्य तत्त्वं विशदतया प्रतिपादितं विद्यते । रुद्राष्टाध्यायस्य प्रथमाध्यायः शिवसङ्कल्पसूक्तः कथितः । द्वितीयाध्याये पुरुषसूक्तः तथा उत्तर - नारायणसूक्तः विद्यते । तृतीयाध्याये अप्रतिरथसूक्तः तथा चतुर्थे मैत्रसूक्तः स्तः । पञ्चमाध्यायः शतरुद्रियसूक्तः प्रोक्तः । अध्यायेऽस्मिन् ६६ मन्त्राः सन्ति । अयमध्यायः शिवस्वरूपप्रतिज्ञानार्थम् अतीव महत्त्वपूर्णः विद्यते । अतः विद्वांसः इमम् अध्यायं शतरुद्रियमिति वदन्ति । 'शतसंख्याता रुद्रदेवता अस्येति शतरुद्रियम्' । अस्य पञ्चमाध्यायस्य मन्त्रेषु भगवतः रुद्रस्य शतस्वरूपाणि प्रतिपादितानि सन्ति । बहुग्रन्थेषु शतरुद्रियपाठस्य महत्त्वं वर्णितमस्ति । कैवल्योपनिषदि कथितं यत् शतरुद्रियाध्ययनेन मनुष्यः सर्वपातकात् मुच्यते तथा पूतो भवति । तद्यथा -

‘यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति स आत्मपूतो भवति स सुरापानात्पूतो भवति स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति ।’

जाबालोपनिषदि ब्रह्मचारीयाज्ञवल्क्य - संवादे ब्रह्मचारीणः तत्त्वेनिष्ठं ऋषी याज्ञवल्क्यम् अपृच्छन् यत् कस्य जपेन अमृतत्वं लभते ? तदा याज्ञवल्क्य उक्तवान् 'शतरुद्रियजपेन ।' तद्यथा -

‘अथ ह्यैनं ब्रह्मचारिण उचुः किं जपेनामृतत्वं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । शतरुद्रियेणेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि । एतैर्ह वा अमृतो भवतीति एवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ।’

रुद्राध्यायपठनेन नरः बहुपुण्यं लभते । तस्य सर्वाणि पापानि नश्यन्ति । तेन तस्य अहङ्काराः नश्यन्ति । ततः शिवत्वं संजायते । तद्यथा -

“ममभावं समुतीर्य यस्तु रुद्रं जपेत् सदा ।

स तेनैव च देहेन रुद्र संजायते ध्रुवम् ॥”

पुरुषसूक्त - ईसावास्योपनिषद् - विष्णुसहस्रनाम - ललितासहस्रनामादीनि यथा इदं संसारं संसारस्थानि सर्वाणि वस्तुनि विराट्पुरुषस्य विभूतयः इति प्रतिपादयन्ति तथा च रुद्राध्यायः सदसदात्मकं सकलं विश्वं सर्वं च वस्तुजातं रुद्रमयमिति प्रतिपादयति । विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे जगत् विष्णुमयमिति प्रतिपादितम् । स्तोत्रेस्मिन् विष्णोः कृते रुद्र इति नामविशेषः प्रदत्तः । तथैव रुद्राध्यायेऽपि रुद्रः विष्णुः कथितः । तद्यथा - ‘नमो रुद्राय विष्णवे ।’ स एव ब्रह्म सृष्टिकाले ब्रह्मा पालनकाले विष्णुः अन्तकाले च रुद्रः कथ्यते । अतः रुद्रः शब्दः न केवलं विनाशकत्वं सूचयति अपि तु यजुर्वेदानुसारं रुद्रः सकलस्य जगतः पोषकतत्त्वमस्ति । यजुर्वेदानुसारेण स अग्निरूपेण यज्ञरूपेण च जगतः सम्बर्द्धनं करोति । तद्यथा -

रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः ।

स यथा वत्सो जातः स्वयं स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि ॥

यजुर्वेदे रुद्राध्यायस्य महन्महत्त्वं प्रकाशितं वर्तते । न केवलं यजुर्वेदे अपितु स्मृतौ पुराणे चापि रुद्राध्यायस्य सम्पूर्णमहत्त्वं प्रकाशितमस्ति । तद्यथा -

चमकं नमकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।

नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥

कैवल्योपनिषदि च - ‘यः शतरुद्रीयमधीते सोऽग्निपूतो भवति ।’ स्मृतयोऽपि - सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति । न केवलं विषयिभि अपितु मुमुक्षुभिश्चावश्यमादरणीयोऽयं रुद्राध्याय इति निरूपयन्ति । सर्वत्र विशेषतया दाक्षिणात्येषु अस्य पठनपाठनप्रचारो वर्तते ।

सायणाचार्यकृत उपोद्घाते रुद्राध्यायस्य महत्त्वमित्थं निरूपितम् -

यस्य निश्चितं वेदा वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

इष्टकाचित्रयः सर्वाश्चतुर्थे हि समापिताः ।

रुद्राध्याये पञ्चमे तु चित्यग्नौ होम उच्यते ॥२॥

कर्मप्रकरणे पाठात्कर्माङ्गत्वमपीष्यते ।
 ज्ञानहेतुत्वमप्यस्य तथोपनिषदीरितम् ॥३॥
 किं जप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीव्यक्तो मुनिर्जगौ ।
 शतरुद्रीयकेणेति जाबाला आमनन्ति हि ॥४॥
 स्मृत्यागमपुराणेषु रुद्राध्यायप्रशंसनम् ।
 बह्वस्ति तद्विस्तरेण रुद्रकल्पेऽभिधास्यते ॥५॥

भट्टभास्करकृतोपोद्धाते -

अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं फलमश्नुते ॥

महर्षियाज्ञवल्क्यः रुद्राध्यायस्य महत्त्वमित्थं वक्ति -

सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः ।
 सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
 सुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।
 सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥

वायुपुराणे च -

यश्च रुद्राञ्जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् ।
 यश्च सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥
 सर्वामात्मगुणोपेतां सुवृक्षजलशोभिताम् ।
 दद्यात्काञ्चनसंयुक्तां चौषधिसंयुताम् ॥
 तस्मादप्यधिकं तस्य सकृद्ब्रह्मपाद्वेत् ।
 ममभावं समुत्सृज्य यस्तु रुद्राञ्जपेत्सदा ॥

तथा च -

चमकं नमकं चैव पौरुषसूक्तं तथैव च ।
 नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥

तथा च -

भस्मदिग्ध शरीरस्तु भस्मशायी जितेन्द्रियः ।
 शततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ॥
 रोगवान्यापवांश्चैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः ।
 रोगात्पापाद्विनिर्मुक्तो ह्यतुलं सुखमश्नुते ॥

अष्टमाध्याये अग्निदैवतस्य अथवा यज्ञदैवतस्य महत्त्वं प्रतिपादितमस्ति । रुद्राष्टाध्याय्याः उपसंहारे 'ऋचं वाचं प्रपद्ये' इत्यादिभिः चतुर्दशमन्त्रैः उपसंहारपादः अथवा शान्त्याध्यायः सन्निवेशितः विद्यते । अस्मिन् अध्याये विविधान् देवान् शान्तिप्राप्त्यर्थं वैदिकऋषयः स्तुतवन्तः ।

साधकः स्व सुखमय-दीर्घ-जीवनलाभार्थम् इत्थम् अभिलषति स्म - 'पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतम् ।'

तत्र देवेषु सामञ्जस्यं च सम्यक्तया प्रदर्शितं विद्यते । तद्यथा -

ॐ अग्निर्देवता वातो देवता सूर्योदेवता चन्द्रमा देवता वसवोदेवता रुद्रोदेवताऽऽदित्यो देवता मरुतो देवता विश्वे देवा देवता बृहस्पतिदेवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥

इत्थं शुक्लयजुर्वेदस्य रुद्राष्टाध्यायीमध्ये भगवतः रुद्रस्य माहात्म्यं रूपवैविध्यञ्च प्रतिपादितं विद्यते । रुद्राष्टाध्यायस्य पञ्चमाध्याये प्रदत्तेषु मन्त्रेषु कतिपयमन्त्राः व्याख्या सहिताः अत्र उद्धृताः सन्ति, येषां पठनेन रुद्र-तत्त्व-विषयकं ज्ञानं वर्द्धते । रुद्रसूक्तौ भगवतः रुद्रस्य विविधानि स्वरूपाणि प्रतिपादितानि सन्ति । तस्य स्वरूपप्रतिपादकानि नामानि च तत्र निर्दिष्टानि सन्ति । गिरिश-अधिवक्ता-सुमङ्गल-नीलग्रीव-सहस्राक्ष-कपर्दी-मोदुष्टम-हिरण्यवाहु-सेनानी-हरिकेश-अन्नपति-जगत्पति-क्षेत्रपति-वृक्षपति-औषधीपति-सत्त्वपति-स्तेनपति-गिरिचर-सभापति-श्वपति-गणपति-व्रातपति-विरूप-विश्वरूप-भव-शर्व-शितिकण्ठ-शतधन्वा-ह्रस्ववामन-बृहत्-वृद्ध-ज्येष्ठ-कनिष्ठ-श्लोक्य-आशुषेण-आशुरथ-कवची-श्रुतसेन-सुधन्वा-सोम-उग्र-भीम-शम्भु-शंकर-शिव-तीर्थ्य-व्रज्य-नीललोहित-पिनाकधारी-सहस्रबाहु इत्यादीनि रुद्रस्यैव नामान्तराणि यजुर्वेदे प्रयुक्तानि सन्ति ।

एभिः विविधैः नामरूपैः भगवतः रुद्रस्य अनेकविधत्वम् अनेकविधा लीला च सम्मुखमायाति । परमेश्वर-रुद्रदेवस्य स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वपदार्थरूपं सर्ववर्ण-जाति-पशु-वनस्पति-देव-मनुष्यात्मकं स्वरूपं तत्र प्रदर्शितं विद्यते, येन तस्य सर्वात्मभावं सर्वान्तर्यामित्वं परात्परत्वं ब्रह्मत्वञ्च सिद्ध्यते ।

रुद्राष्टाध्याय्याः षष्ठाध्यायः 'महच्छिरः इति' ख्यातः । सुप्रसिद्धः महामृत्युञ्जयमन्त्रः अध्यायेऽस्मिन् सन्निवेशितो वर्तते । तद्यथा -

"ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः ।"

सप्तमाध्यायः 'जटा' इति कथितः । अध्यायेस्मिन् सन्निवेशिते उग्रश्च भीमश्च मन्त्रे मरुतदेवस्य वर्णनं समुपलभ्यते ।

अष्टमाध्यायः 'चमकाध्याय' इति स्मृतः । अत्र २९ मन्त्राः सन्ति ।

एषु अष्टाध्यायेषु रुद्रशिवस्य सम्पूर्णस्वरूपं प्रकाशितमस्ति ।

सामवेदे -

वेदत्रय्याः गीतिमयः भागः भवति सामवेदः । बृहदारण्यकोपनिषदि सामशब्दस्य व्युत्पादनमित्थं कृतं यत् - सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । (१/३/२२) सा इति ऋक् तथा च अम इति गानम । अतः ऋचां तथा गानं सम्मिल्य मन्त्रभागः पूर्णोभवति । सामवेदीयऋचासु विविधस्वरालापाः प्राप्यन्ते । यथा प्रकृतिगानम् उहगानं उह्यगानं च । प्रकृतिगाने ग्रामगेयगान आरण्यकगानं च अन्तर्भूतम् । प्रथमेगाने आग्नेयं ऐन्द्रं तथाच पावमानगानं विद्यते । वेदेऽस्मिन् रुद्रस्य कृते स्वतन्त्रः काण्डः अथवा सूक्तः समर्पितो नास्ति परन्तु प्रत्येकेषु काण्डेषु तत्र चर्चितैः देवैः सह रुद्रस्य नाम सम्मिलितरूपेण समुपस्थापितं विद्यते । यथा आग्नेयकाण्डे अग्नेः कृते रुद्रशब्दः प्रयुक्तोऽस्ति । तद्यथा-

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्तेरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ पू.अ (६९/७)

तथा च - त्वमग्ने वसुं रिह रुद्रां आदित्यां उत ।

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं धृतपृषम् ॥ (९६-७)

इन्द्रस्य कृते च रुद्रशब्दस्य प्रयोगः सामवेदे कृतं विद्यते । तद्यथा -

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

समीचीचीनास ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम् ॥

इत्थं सामवेदे रुद्रशब्दः इन्द्रादीनां (१५६३/९) देवानां कृते प्रयुक्तः विद्यते यदेव ऋग्वेद-यजुर्वेद-अथर्ववेदेषु विकशितस्य रुद्रशिवतत्त्वस्य प्राग्रूपमिति वक्तुं शक्यते ।

अथर्ववेदे -

अथर्ववेदे अध्यात्मनिरूपणे रुद्रस्य परमेश्वरत्वं साधितं वर्तते । ऋग्वेद इव अत्रापि रुद्रस्य सम्पूर्णं मानवीयं चित्रं प्रस्तुतं विद्यते । तत्र तस्य मुख - नासिका - जिह्वा - उदर - चक्षुषिषये वर्णनं विद्यते (११/२/५, ६) अथर्ववेदे रुद्रस्य कृते सहस्राक्षः शब्दः प्रयुक्तः । तत्र च स नीलशिखण्डः प्रोक्तः -

अस्त्रा नीलशिखण्डेन सहस्राक्षेण वाजिना ।

रुद्रेणार्घकघातिना तेन मा समरामहि (११/२/७)

सहस्राक्षशब्देन रुद्रस्य शुभाशुभकर्मणां साक्षीत्वं सिद्धयति । रुद्रस्य बाणं दुष्टानां मनुष्याणाम् अङ्गान् विदारयति हृदयेऽपि प्रविष्टो भवति । स्तुतिकर्त्ता सदेव तस्मात् विभेति । अतः स रुद्रं प्रार्थयति यत् स शत्रून् राक्षसपिशाचादीञ्च वधं करोतु इति । अथर्ववेदब्रात्यकाण्डे (पञ्चदशकाण्डे) रुद्रस्य कृते महत्त्वपूर्णं विवरणं प्रदत्तं विद्यते । ब्रात्यकाण्डे ब्रात्यशब्दस्य प्रयोगः रुद्रस्य कृते कृतं विद्यते, परन्तु ब्रात्यशब्दस्यार्थः किं तद् निश्चितरूपेण वक्तुं न शक्यते । तत्र ब्रात्यशब्दः भाष्यकारेण गणाध्यक्ष्य इति कृतः । सामान्यतया स्मृत्यादिषु ग्रन्थेषु ब्रात्यशब्दः प्रायश्चित्तार्हणां कृते प्रयुक्तः भवति । तथा च शास्त्रोक्तविधानेन येषां द्विजानाम् उपयुक्तकाले उपनयनादयः संस्काराः नैव कृताः ते ब्रात्या इति कथिताः भवन्ति । सायणाचार्येणापि ब्रात्यशब्दस्य एतादृशः प्रयोगः स्वभाष्ये कृतो विद्यते । परन्तु पञ्चदशकाण्डे प्रयुक्तः ब्रात्यशब्दः गणाध्यक्ष्यार्थेन प्रयुक्त इति वक्तुं शक्यते । कारणं यजुर्वेदे रुद्रस्य कृतेऽपि गणाध्यक्ष्यशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते-

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमः ।

नमो ब्रातेभ्यो ब्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमः ।

श्रीमेकडोनालाड्मतानुसारेण अथर्ववेदे प्रयुक्तब्रात्यशब्दः रहस्यात्मकः । तेनोक्तं सम्भवतः ब्रात्यशब्दः प्रकृत्याः कोऽपि रहस्यात्मकतत्त्वविशेषो भवितुमर्हति । पुनश्च ब्रात्य एक पूर्णब्रह्मचारिरूपेण परिवर्तितः देवता विशेषः । राथमहोदयस्य मतानुसारेण ब्रात्यशब्दस्यार्थः एकः भ्रमणशीलः परिव्राजकः अथवा पवित्रवनेचर इति कर्तुं शक्यते ।

(सेण्टपिटर्सकोशः व.स्था)

उपरोक्ताः ब्रात्यशब्दस्य सर्वेऽप्यर्थाः रुद्रमहादेवस्य कृते प्रयुक्ताः इति वक्तुं शक्यते । रुद्रशब्दस्य उत्पत्तिविकासयोः अयमेवक्रमो भवितुमर्हति । तद्यथा अथर्ववेदे ब्रात्यकाण्डे प्रथमसूक्ते-

स अवर्धत स महानभवत् स महादेवः अभवत् ।

स देवानाम् ईशां पर्येत स ईशानः अभवत् । (४/५)

तत्र च नीललोहितशब्दः रुद्रस्य कृते एव प्रयुक्तः । अनेन एव स्वरूपेण सः अप्रियान् शत्रून् घातयति-

नीलमस्योदरं लोहितं पृष्ठम् । नीलेनैव अप्रियं भ्रात्रुव्यं प्रीणोति ।

लोहितेन द्विषन्तः विध्यतीति ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।। (७/८)

पञ्चमसूक्ते रुद्रव्रात्ययोः घनिष्ठः सम्बन्धो विद्यते इति प्रतिपादितः तत्र रुद्रस्य कृते शर्व-भव-पशुपति-उग्र-महादेव-ईशानादिनि नामानि प्रयुक्तानि सन्ति । एतानि स्वरूपाणि सर्व दिक्षु व्रात्यानां रक्षकाणि भवन्ति । व्रात्यकाण्डं विहाय अन्येषु सूक्तेषु अपि रुद्रस्य कृते एतानि नामानि प्रयुक्तानि सन्ति । अतः अथर्ववेदे रुद्रस्य स्वरूपं किं वा महत्त्वं तदत्र विचार्यते ।

१) ब्रह्मस्वरूपम् -

अथर्ववेदस्यानुशीलनेन एवं प्रतीयते यत् तत्र ब्रह्मशब्दः रुद्रस्य कृते प्रयुक्तः । तत्र महादेव एव ब्रह्म । रुद्रस्य महादेवपर्यन्तं विकासक्रमस्यान्तिमसोपानं भवति तस्य ब्रह्मत्वसिद्धिः । ऋग्वेदे प्रतिपादितः उग्रः क्रुरः रुद्रः अथर्ववेदे ब्रह्म अभवत् । एकमेवाद्वितीयोऽभवत्-

तदेकमभवत् तल्ललाममभवत् तन्महदभवत् तज्जेष्ठमभवत् ।

तद् ब्रह्म अभवत् तत् तपोऽभवत् तत् सत्यमभवत् तेन प्राजायत ।

(१५/१/३)

इत्थं स रुद्रः अवर्द्धत । देवदेवमहादेवोऽभूत् । तस्मिन् सर्वाणि ऐश्वर्याणि समाविष्टानि आसन् । परमेश्वरस्यापरमैश्वर्यं भवति सर्वगामीत्वम् । रुद्रः सर्वगः आसीत् । स्वयोगविभूतिबलेन सद्यः सर्वं परिपश्यति । तत्क्षणादेव पूर्वस्मात् समुद्रात् उत्तरस्मिन् समुद्रं प्रति गच्छति । द्युलोकात् पृथ्वीलोकपर्यन्तं सर्वत्र तस्य गतिः अवाधिता विद्यते ।

भवो दिवो भव ईशे पृथिव्यां भव आ पप्र उर्वन्तरीक्षम् ।

तस्मै नमो यत मस्यां दिशीत । (११/२/२७)

अथर्ववेदे भवशब्दः कुत्रचित् एकार्थवाचकः कुत्रचित् च शर्वशब्देन सह सम्मिलितरूपेण प्रयुक्तः । तद्यथा -

भवाशर्वो मन्ये वां वित्तं ययोर्वामिदं प्रदिशि विरोचते ।

सायणाचार्यमनुसृत्य अथर्ववेदभाष्यकारेण श्रीकण्ठशास्त्रिणा भव इति शब्दस्यार्थः इत्थं कृतं यत् भवति उत्पद्यते अस्मात् सर्वं जगत् इति भवः । शर्वः - श्रुणोति हिनस्ति सर्वमन्तकाले इति शर्वः । भवशर्वौ इत्याख्यं स्वरूपद्वयं शिवस्याष्टमूर्तिषु अन्तर्भूतम् ।

श्रुतौ अन्यत्र चापि उपदिष्टं च भवाय देवाय स्वाहा , सर्वाय देवाय स्वाहा । (आप , म २/१८/१४, १५)

अतः सृष्टिस्थितिविनाशस्य सः एव रुद्रपरमेश्वरः कर्ता इति । स रुद्रश्च सर्वरूप इति अथर्ववेदे कथितः । परिदृश्यमानस्यास्य ब्रह्माण्डस्य स एव कर्ता । भूरादिलोकानां सः एव सर्वमयः कर्ता इति तत्र विवेचितः । तद्यथा -

तव चतस्रः प्रदिशस्तव द्यौस्तव पृथिवी ।

तवेदमुग्रोर्वन्तरीक्षम्, तवेदं सर्वमात्मन्यद् यत् प्राणत् पृथिवीमनु

(११/२/१०)

अथर्ववेदे स रुद्रः ईशानश्च कथितः । सर्वेषां शासकत्वात् तत्र च रुद्रः ईशान इति संज्ञितः । देवानामुपरि आधिपत्यत्वात् तस्य एतादृशं नामकरणमभूत् । रुद्रस्याष्टमूर्तिषु ईशानः अन्यतमः विद्यते ।

२) पशुपतिः - अथर्ववेदे रुद्रस्य कृते प्रथमतया पशुपतिशब्दः प्रयुक्तः । यतः तत्र स द्विपदां चतुष्पदाञ्च अधिपतिः प्रोक्तः । तद्यथा -

१) य इशे पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत यो द्विपदाम् (२/३१/१)

२) मरुतां पिता पशूनामधिपतिः स मामवतु । ५/२४/१२)

अथर्ववेदे प्रायशः दशवारं पशुपतिशब्दः प्रयुक्तः ।

भवा शर्व विदं ब्रूमो रुद्रं पशुपतिश्च यः ।

इषूर्या एषां संविदम् ता नः सन्तु सदा शिवाः ॥

अथर्ववेदे पशुपतिरूपेण रुद्रस्य पशूनामुपरि अधिकारः कल्पितोऽभूत् । सर्वे जन्तवः भूतशब्देन संज्ञिताः । तेषां पालको रुद्रः तत्र पशुपतिः भूतपतिश्च कथितः । पुनश्च दीप्तिमन्तं पशुपतिं शिवं यजमानस्य पशुबलस्य रक्षां विदधातुं वैदिकऋषयः रुद्रं स्तुतिं कृतवन्तः । कारणं श्रद्धाशीलानां यजमानानां मङ्गलं कर्तुं पशुपतिः रुद्रः सर्वदा यतति । तद्यथा एकादशकाण्डे -

भवा शवौ मृडतं माभिजातं भूतपतिपशुपति नमोवाम् ।

प्रतिहतमायतां मां वि स्त्राष्टं मा नो हिंसिष्ट द्विपदो मा

चतुष्पदः । (अ.वे. ११/२/१)

तथा च - भवाशर्वाविदं ब्रूमो रुद्रं पशुपतिश्च यः

इषूर्या एषां संविदम् ताः नः सन्तु सदा शिवाः ॥

इत्यादिभिः उपरोक्तैः अथर्ववेदवाक्यैः रुद्रस्य पशुपतित्वं सिद्धयति । मैक्लोनेल्डप्रभृतयः पाश्चात्यविद्वांसः रुद्रस्य वातवृष्टिप्रभृतिभिः सह सम्बन्धः कारयित्वा तेभ्यः संरक्षणार्थाय रुद्रस्य पशुपतिसंज्ञा कृता इति ते निरूपयन्ति । परन्तु परवर्तीषु पुराणदर्शनादिषु मुख्यतः शैवदर्शनग्रन्थेषु पशुशब्दः जीवस्य वाचकः तथा च पतिशब्दः तेषां पालनार्थे प्रयुक्तोऽस्ति । अतः सर्वेषां जन्तूनां पालकः पशुपाशविमोचकश्च रुद्रशिवः तत्र पशुपतिः प्रोक्तः । यद्यपि ब्राह्मणग्रन्थे बहुषु स्थलेषु रुद्रः पशुपतिः प्रोक्तः (श.ब्रा. १/६/३/८, ३/६/२/१०, ५/६/४/२०) (जैमिनीय ब्रा १/१३२) तथापि तत्र रुद्रस्य कृते तेषां ऋषीणां मनसि भयः आसीत् यत् रुद्रः तेषां पशूनां बन्धः करिष्यति इति । शतपथब्राह्मणे गवेधुकहोमप्रसङ्गे उक्तमस्ति यत् यदा देवाः स्वर्गं गतवन्तः तदा एकएव रुद्रदेवः पृथिव्यामतिष्ठत् । तदा तस्य नाम वास्तव्योऽभूत्-

यज्ञेन वै देवा दिवमुपोदक्रामन् ।

अथ योऽयं देवः पशूनामिष्टे स इहाहीयत ।

तस्मात् वास्तव्य इत्याहुः । वास्तौ हि तदहीयत ।

गवेधुकइति तृणविशेषेण रुद्रस्य कृते हवनं क्रीयते । तदुक्तं शतपथब्राह्मणे - अथ रुद्राय पशुपतये रौद्रं गवेधुकं चरुं निर्वपति । तदेन रुद्र एव पशुपतिः । पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद् गवेधुको भवति वास्तव्यो वा एव एष देवो , वास्तव्याः गवेधुकाः तस्माद् गवेधुको भवति (श.ब्रा. ५/३/३/७) । शतपथब्राह्मणे प्रदत्तेषु रुद्रस्याष्टमूर्तिषु वनस्पतेः स्वामी पशुपतिरिति संज्ञितः- आपस्तद्रूपमभवत् पशुपतिरसि..... ओषधयस्तद्रूपमभवत् (श.ब्रा. ६/१/३/२) कौषीतकीब्राह्मणे च रुद्रस्याष्टमूर्तिषु पशुपतिशब्दः वायोः कृते प्रयुक्तः । इत्थमथर्ववेदे स्थलविशेषेषु विभिन्नेषु अर्थेषु रुद्रस्य कृते पशुपतिशब्दः प्रयुक्तोऽस्ति ।

३) दुष्टविनाशकः कल्याणमयश्च-

अथर्ववेदे रुद्रः दुष्टानां विनाशकर्ता प्रोक्तः । तत्र सः अन्धकादीनां दुष्टदैत्यानां विनाशकः निरूपितः । तद्यथा - रुद्रेणार्धकघातिना तेन मा समरामहि । (११/२/७) न केवलमन्धकस्य अपितु दुष्टकेशिनः सः एव दमनकर्ता । अतः तस्मै वारम्बारं तत्र नमः शब्दः प्रयुक्तः- श्यावाश्वं कृष्णमसितं मृणन्तं केशिनः पादयन्तम् । (११/२/१८) न केवलं दुष्टराक्षसेभ्यः अपितु दुष्टसत्त्वैभ्यः क्रुरजलचरजीवेभ्यः स मनुष्यान् रक्षति । जले ये दुष्टसत्त्वाः निवसन्ति तेषां भयात् मनुष्याः पीडिताः भवन्ति । तान् तथा च अजगरादीन् दुष्टसत्त्वान् घातयित्वा रुद्रः मनुष्यान् आश्वासयति ।

शिशुमाराः अजगराः पुरीकया जपा मत्स्याः रजसा येभ्यो अस्यसि ।
न ते दुरं न परिष्ठास्ति ते भव सद्यः सर्वान् परिपश्यसि ।

(११/२/२५)

अथर्ववेदे च शिवः कल्याणमयः कथितः । अतः तत्र तस्य कृते मृडशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते । ये तस्मै श्रद्धां कुर्वन्ति रुद्रः तेषां पशुबलस्य तेषां कुटुम्बानां च संरक्षणं करोति । अतः वैदिकऋषयः तस्मै पशुदानपूर्वकं तस्य संरक्षणार्थं स्तुतिं कुर्वन्ति । स च तत्र मीढुष्टमः (परमोदारः) कथितः । स स्तोतारं प्रचुरधनधान्यैः समृद्धयति । (१०/६२/१)

४) क्रुरः- अथर्ववेदेऽपि रुद्रस्य क्रुरत्वं प्रतिपादितं विद्यते । तस्मात् भीताः वैदिकऋषयः स्वार्भकं स्वपितरं मातरं न घातयितुं ते रुद्रं स्तुतिं विहितवन्तः-

मानो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा नो वहन्तमुत मा नो वक्ष्यतः ।

मानो हिंसीः पितरं मातरं च स्वां तन्वं रुद्र मा रीरिषो नः

(११/२/२९)

मन्त्रोऽयं ऋगवेदेऽपि इत्थं प्रदत्तम् ।

अथर्ववेदे ज्वरकाश-विष-दिव्याग्नि(तडित्)-एते चत्वारः रुद्रस्यास्त्रमिति प्रतिपादितम् । एतेभ्यः अस्त्रेभ्यः त्रातुं तत्र रुद्रस्य कृतेऽपि स्तुतिः विहिताऽस्ति- अन्यत्र विद्युतं पातयेताम् । (११/२/१८) तस्य रुद्रस्य क्रोधं शान्तयितुं तत्र स्तुतिः विद्यते । तद्यथा -

मा नोऽभि स्त्रा मर्त्यं देवहेतिं मा नः क्रुधः पशुपते नमस्ते ।

अन्यत्रास्यद् दिव्यां शाखां वि धूनु । (२/११/१९)

तान् लक्ष्मीकृत्य अस्त्रं न मोचयितुं ते निवेदितवन्तः ।

५) जलाषभेषजः- अथर्ववेदे रुद्रः महान् वैद्यः निरूपितः । रोगनिवारणार्थं वैदिकऋषयः तस्मै स्तुतिं विहितवन्तः-

नमो रुद्राय नमोस्तु तक्मने नमो राज्ञे वरुणाय त्विषिमो ।

नमो दिवे नमो पृथिव्यै नमः औषधीभ्यः । (६/२०/२)

वेदेऽस्मिन् रुद्रः जलाषभेषजः अभिहितः ।

रुद्रजलाषभेषज नीलशिखण्डकर्मकृत् ।

प्राशं प्रतिपाशो जह्यारसान् कृण्वोषधे । (२६/६)

जलाषभेषज इति शब्दस्यार्थः जलौषधविशेषज्ञ इति भवितुमर्हति । अथर्ववेदस्य सनातनभाष्ये श्रीसायणाचार्यस्य भाष्यानुसरणेन श्रीकण्ठशास्त्रिणा सनातनभाष्ये जलम् औषधयति यः स जलाषभेषज इति अर्थः कृतः । जैः जनैर्लप्यते वाञ्छ्यते इति जलाषं सुखम् । अर्थात् सुखरूपौषधोपेतम् । नीलशिखण्ड इति शब्देन कृष्णकेशयुक्तः अर्थात् चिरयौवनयुक्तः तथा च सृष्ट्यादि पञ्चकृत्यविधायकः रुद्र एव ।

६) अग्निस्वरूपः -

अथर्ववेदे रुद्रः अग्निस्वरूपः निरूपितः । परमसामर्थ्ययुक्तस्य तस्य रुद्रस्य कृते तत्र स्तुतिः विहिताऽस्ति- य इमा विश्वा भुवनानि चाक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्तु अग्नये । (अ.वे. ७/२७/१)

७) मरुतां पिता - रुद्रस्य मरुतां पितृत्वञ्चाख्यातम् अथर्ववेदे ।

इत्थं चर्तुषु वेदेषु रुद्रस्य स्वरूपं निरूपितं वर्तते ।

२. उपनिषदि

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम्
तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दरूपमद्भुतम् ॥

दृश्यमानस्यास्य जडचेतनात्मकस्यात्यद्भुतस्य विश्वब्रह्माण्डस्य कः कर्ता इति
प्रश्नः बहुआदिमकालात् मानवस्यान्तकरणमान्दोलयति । उपनिषत् कालेऽपि तथैव जिज्ञासा
तत्कालीनऋषीणां मनसि आसीत् -

“कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे । कतरः स आत्मा ।”

(ऐ.उ. ३अ. १)

तत्पश्चात् ब्रह्म एव जगत् कारणमिति उपनिषद्कालीनाः ऋषयः निर्द्धारितवन्तः ।

‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति ।

(तै. ३. ६)

“सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं
सर्वमसृजत् । यदिदं किं च । तत्सृष्ट्वा तथैवानुप्राविशत् ।” (तै.उ. २/६) इत्थं तैत्तरीयोपनिषदि
ब्रह्म एव जगत् कारणमिति निरूपितम् । ब्रह्म एव जगतः निमित्तकारणम् उपादानकारणञ्चेति
तत्र स्थिरीकृतम् । परन्तु ब्रह्मणः सम्पूर्णं स्वरूपं वर्णयितुम् ते ऋषयः असमर्थाः आसन् ।
अतः ब्रह्म अनिर्वचनीयम् आनन्दस्वरूपमिति ते अकल्पयन् -

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥ (तै.उ. २/४)

परन्तु अनेन जिज्ञासायाः पूर्तिः न जाता । केचन जिज्ञासवः ऋषयः ब्रह्मणः स्वरूपं
ज्ञातुम् अनुसन्धित्सवः अभवन् । तैः ब्रह्मविषयकजिज्ञासा पुनः समारब्धा -

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता

जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु

वर्तमाने ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ (श्वे.उ. १/१)

अवशेषे ब्रह्मणः स्वरूपं तैः अभिज्ञातम् । तस्य ब्रह्मणः संज्ञा तैः रुद्र इति निरूपिता ।
अतः क्रमशः ब्रह्मशब्दस्य स्थाने रुद्रशब्दः तैः व्यवहृतः । “स रुद्रो हि ब्रह्मा स च शिवः” ।

‘एको हि रुद्रः’ । (३।२)

स हि शिवः । (३।११)

एवं प्रकारेण रुद्र एव जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति तैः ऋषिभिः स्थिरीकृतम् ।

तद्यथा -

‘एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु -

यं इमालोकानीशत ईशनीभिः ॥

प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति संचुकोचान्तकाले

संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ (श्वेताश्व.उ. ३।२)

रुद्रपरकेषुपनिषत्सु श्वेताश्वतर - शिव-अथर्वशिर-ऐतरेय-तैत्तरीय-जाबाल-रुद्र-रुद्रहृदय-रामोत्तरतापिनी-माण्डुक्य-इत्यादिषु उपनिषत्सु रुद्रविषये प्रभुता चर्चा कृताऽस्ति । तासामनुशीलनेन प्रतीयते यत् शिव-तत्त्वं सम्पूर्णस्य जगतः अभिन्न निमित्तोपादानकारणमस्ति । अतः जगत् शिवरूपमस्ति । रुद्रशिवयोः मध्ये वस्तुतः कोऽपि भेदो नास्ति । कार्यभेदेन रुद्रः शिव इव आभाति । शिवः रुद्र इव आचरति । कार्यवशात् सोऽपि रुद्रः ब्रह्म-विष्णु-रुद्ररूपेण सृष्टिस्थितिपालन-कार्यं कुरुते ।

‘प्रयोजनार्थं रुद्रेण मूर्तिरेका त्रिधा कृता ॥’ (रुद्रहृदय.उप.१५)

उपनिषद्मतानुसारेण यद्यपि स ब्रह्मपरमेश्वरः एकमेवाद्वितीयोऽस्ति तथापि उपासकानाम् उपासनासौविध्यार्थं तत्र ब्रह्मणः विविधा रूपकल्पना कल्प्यते -

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।

उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥

(श्री.रा.ता.उ. १/६)

वस्तुतः सर्वाणि स्थावरजङ्गमस्थानि भूतानि उमारुद्रात्मिकानि सन्ति -

उमारुद्रात्मिकाः सर्वाः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ।

व्यक्तं सर्वमुमारूपमव्यक्तं तु महेश्वरम् ॥

(रुद्र हृदय उप.१०)

१. ब्रह्मपरमेश्वरः

उपनिषदि अवाङ्मानसगोचरः ब्रह्मपरमेश्वरः सः शिवेति निरूपितः । नान्तः प्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाग्रज्ञम् अदृष्टमव्यवहार्यम-
ग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते
स आत्मा स विज्ञेयः (मा.उ.६) । तस्मादिदं विश्वब्रह्माण्डं जायते अन्ते च तस्मिन्नेव
विलीयते । तथैवोक्तञ्च श्वेताश्वतरोपनिषदि -

असदात्मकं क्षयात्मकं विनाशशीलं जगत् क्षरमुच्यते । सच्चिदानन्दात्मकं
नित्यसत्यसनातनः ब्रह्मपरमेश्वरः अक्षरोऽभिधीयते । क्षराक्षरात्मके विश्वब्रह्माण्डे यः
आत्मारूपेण अवस्थितः सन् व्यष्टिब्रह्माण्डं पिण्डञ्च शासयति सोऽस्ति हरः शिवः ।
तस्याभिध्यानात् स्वरूपसाक्षात्कारः जायते तथा च विश्वमाया निवर्तते -

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः

क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्रत्त्वभावा -

द्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ (श्वे.उ.१.२०)

श्रुतौ तस्य परमेश्वरस्य कृते यज्ञस्य विधानं निहितं वर्तते । तद्यथा -

तमुष्टुहि यः धन्वा यो

विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यक्ष्वामहे सौमनसाय रुद्रं

नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥

(ऋक् संहिता, ५।४२।१२)

उपनिषदि शिवतत्त्वं पूर्णं विकशितमस्ति । वेदे वर्णितः घोररूपः रुद्रः एव मङ्गलमयः
ब्रह्मपरमेश्वरः शिव इति उपनिषदि तत्कालीनाः ऋषयः निर्द्धारितवन्तः ।

अतः संसारसागरात् मुक्तिं प्राप्तुं ते आदिमध्यान्तविहीनमेकं प्रशान्तममृतब्रह्मयोनिं
चिदानन्दरूपमद्भुतं विभुम् उमासहायं परमेश्वरं शिवं ध्यातवन्तः । कारणं स शिवः एव
ब्रह्मा सेन्द्रः परमः स्वराट् च अस्ति । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स च चन्द्रमाः ।
यद्भूतं यच्च भव्यं तद् सर्वं एव सनातनस्य शिवस्य स्वरूपभूतम् ।

अणोरणीयान् महतो महीयान् पुरातनः पुरुषः ईशः स शिव एव । अपाणिपाद
अचिन्त्यशक्तिः स परमेश्वरः अचक्षुरपि पश्यति । अकर्णोऽपि शृणोति । चित्स्वरूपस्य
तस्य कोऽपि वेत्ता नास्ति । तस्य जन्म नास्ति, देहेन्द्रियबुद्धिरपि नास्ति । एवंभूतं
परमात्मरूपं निष्कलमद्वितीयं समस्तसाक्षीं सदसद्विहीनं शुद्धं सत्त्वस्वरूपं शिवं ज्ञात्वा
जीवः मृत्युपाशात् प्रमुच्यते ।

नारायणोपनिषदि परमेश्वरशिवस्यानेकनामानि प्रतिपादितानि सन्ति । तैः नामभिः
वैदिकऋषयः शिवं प्रति नमस्कारपूर्वकं स्वकीयां भक्तिं प्रकटितवन्तः । यथा -

“शिवाय नमः, शिवलिङ्गाय नमः भवाय नमः, भवलिङ्गाय नमः । बलाय नमः,
बलप्रमथनाथाय नमः ।” तथाच सर्वेषु शिवस्वरूपेष्वपि ते प्रणताः अभवन् । तद्यथा -
‘अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो सर्वेभ्यस्सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ।’

“ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवोऽस्तु मे सदा शिवम् ।”

तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि -

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये

विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं

ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ (श्वेताश्व.उ.४/१४)

अथर्वशिरोपनिषदि प्रतिपादितं यत् - ‘देवाहवै स्वर्गं लोकमगमन्ते देवा रुद्रमपृच्छन्
को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्तामि भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मतो
व्यतिरिक्त इति ।’

अथर्वशिखोपनिषदि च वर्णितं यत् एकदा सनत्कुमारादयः ऋषयः अथर्वणं
ऋषिमपृच्छन् यत् -

‘भगवन् ! किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किं तद्ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येयः ?’

तदा अथर्वणः उत्तरं दत्तवान् यत् -

ध्यायीतेजानं प्रध्यायितव्यम् । सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते
कारणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यसम्पन्नः । सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमध्ये ।

श्वेताश्वतरोपनिषदि शिवस्य परब्रह्मस्वरूपं प्रमाणितं वर्तते । तद्यथा -

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं

तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्तात्

विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ (श्वेताश्व. उ. ६.७)

उपनिषदि भगवान् शिवः अनादिः अनन्तः कारणानां कारणं परमोपास्यः, सच्चिदानन्दमयः ब्रह्म इति निरूपितः । यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि - परात्परः परमेश्वरः शिवः विश्वमयः विश्वातीतश्च । स गुणमयः गुणातीतश्च । तं ज्ञातुं न कोऽपि समर्थः । ब्रह्मयोनिं सच्चिदानन्दस्वरूपं प्रभुं शिवं ज्ञात्वा एव जीवः संसारसागरात् मुच्यते । अन्यथा न । तद्यथा कैवल्योपनिषदि -

कैवल्योपनिषदि उमासहायं परमेश्वरं प्रशान्तं ब्रह्मस्वरूपं सदामङ्गलमयं त्रिलोचनं शिवं प्रति स्तुतिः विहिताऽस्ति -

‘उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।’

(कै.उ.३.६)

रुद्र एव देवानामधिपोऽस्ति । तस्मिन् लोकाः प्रतिष्ठिताः सन्ति ।

२. सर्वव्यापकः

उपनिषदि शिवविषयकः सम्पूर्णः विचारः तैः वैदिकऋषिभिः समुपस्थापितोऽस्ति । श्वेताश्वतरोपनिषदि शिव एव सकलजगतविधायकः परमेश्वरः इति निरूपितः । शिवस्य परमेश्वरत्वं सर्वव्यापकत्वञ्चात्र प्रतिपादितं वर्तते ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्

यस्मान्नाणीयो न ज्योयोऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको

यस्मिन्नदं सं च विचैति सर्वम् ।

तमीशानं वरदं देवमीड्यं

निचाय्येचेमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ४/११

मुण्डकोपनिषदि सम्पूर्णं ब्रह्माण्डं परमेश्वरशिवस्य शरीरमिति प्रतिपादितमस्ति । अग्निः तस्य विराट्पुरुषस्य मस्तकः, चन्द्रसूर्यौ चक्षुषी, दिशः श्रोत्रे, वेदाः वाक् तथा विश्वं व्यापी वायुः प्राणरूपेण हृदये विराजन्ते, तस्य महापुरुषस्य पद्भ्यां पृथिवी परिव्याप्ता । स एव ईश्वरः शिवः सर्वभूतान्तरात्मा अस्ति । तद्यथा -

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ

दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

(मुण्डक.उ. २।१।४)

श्वेताश्वतरोपनिषदि भगवतः शिवस्य सर्वव्यापकं विराट्स्वरूपं प्रवर्तितमस्ति -

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । (३/११)

सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च

विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं

स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ (३/४)

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो

विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सम्बाहुभ्यां धमति सम्पत्तत्रे

द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमांल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

बृहज्जाबाले तथा रुद्राक्षजाबाले च शिवमाहात्म्यं, भस्ममाहात्म्यं रुद्राक्षमाहात्म्यञ्च विशदतया प्रतिपादितमस्ति । माण्डुक्योपनिषदि परमेश्वरः शिवः परमात्मा ब्रह्म एव निरूपितोऽस्ति ।

तैत्तिरीयारण्यकोपनिषदि परमेश्वररुद्रस्य व्यापकं स्वरूपं प्रतिपादितमस्ति । सर्वेषां प्राणिनां शरीरे जीवात्मारूपेण प्रविष्टं तम् अन्तर्यामीपुरुषं वैदिकऋषयः वारम्बारं नमस्कुर्वन्ति । ब्रह्मलोके यः ब्रह्मारूपेण, प्रजापतिलोके यः प्रजापतिरूपेण, तथा शरीरे जीवात्मारूपेण यः विराजमानः स एव रुद्रः प्रणम्यः । चराचरात्मकं विश्वं, यत् पूर्वमासीत् इदानीमस्ति, अग्रेऽपि स्थास्यति, तद् सर्वं रुद्रस्यैव स्वरूपमस्ति । अतः विश्वमयं तं रुद्रं नमोनमः । तद्यथा -

सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रः तस्मै नमोनमः । विश्वभूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यतः सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ! (१०/१६)

३. तारकब्रह्म

जाबालोपनिषदि रुद्रः तारकब्रह्म कथितः । अन्तकाले स भगवान् रुद्रः ज्ञानीजनेभ्य उॐकार-मन्त्रमुपदिशति । तद्यथा - 'रुद्रस्तारक ब्रह्म व्याचष्टे ।'

रामोत्तरातापिनीउपनिषदि च प्रतिपादितं यत् भगवान् रुद्रः कुरुक्षेत्रे भक्तेभ्यः अन्तकाले मोक्षप्राप्तुं तारकमन्त्रमुपदिदेश ।

तद्यथा -

'अत्र (कुरुक्षेत्रे) हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं व्याचष्टे येनासावभृती भूत्वा मोक्षो भवति ।'

परब्रह्मस्वरूपिणं कृष्णपिङ्गलपुरुषम् ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं परंब्रह्मेति उपनिषदि ऋषयः प्रतिपादितवन्तः । तद्यथा -

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः ॥

(तैत्तिरीयारण्यकोपनिषदि - १०-/२१)

अथर्वशिखोपनिषदि च शिव एव ब्रह्माविष्णुरुद्राणां जनकः सर्वेश्वर्यसम्पन्नः ध्येयः, शिवः इति तत्र व्याख्यातोऽस्ति । तस्य ध्यानं कर्तुं तत्रोपदेशः विहितोऽस्ति ।

देवानां प्रभवउद्भवकर्ता रुद्रोऽस्ति । विश्वाधिपः स च प्रथमतः सृष्ट्यर्थं हिरण्यगर्भं जनयामास ।

सृष्टेः प्रागेव यदा दिवा नासीत् । रात्रिः नासीत् सत् अथवा असत् च नास्ताम् तदा शिवः केवलः अवशिष्टः आसीत् ।

उपनिषदः वाक्यैः स्पष्टतया प्रतीयते यत् भगवान् शङ्कर एव आदिः अनादिः, अनन्तः, सर्वेषां कारणरूपः, परमोपास्यः आनन्दमयः, सच्चिदानन्दस्वरूपः ब्रह्म । तस्मात् कोऽपि अधिकः नास्ति ।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं

तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिंपतीनां परमं परस्ताद्

विदामदेवं भुवनेशमीड्यम् ॥ (श्वे.उ. ६।७)

कैवल्योपनिषदि शिव एव ब्रह्मयोनिः कथितः । स एव चिदानन्दस्वरूपः प्रभुः । तमादिमध्यान्तविहीनं मद्भुतरूपं उमासहायं परमेश्वरं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं परमेश्वरं शिवं ध्यात्वा जीवः मोक्षं प्राप्नोति । तद्यथा -

स ब्रह्म स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।

स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ (१।६-९)

चराचरः जगत् तस्मिन् शिवे तिष्ठति । तं ज्ञात्वा जीवः सदाशिवसमो भवति । शिवांशः जीवः संसारे शरीरं गृहीत्वा जाग्रतावस्थायां इन्द्रियसुखान् भूङ्क्ते । सुसुप्तिकाले तमोगुणेनाभिभूतः सन् आनन्दमनुभवति । इत्थं संसारे वारम्बारं स जन्ममरणचक्रे संक्रमितः सन् दुःखसुखादिकं भोगं कुरुते । यदा शिवप्रसादात् तस्य शिवतत्त्वज्ञानमुदेति तदा तस्य स्वरूपबोधः भवति । तदैव च स शिवरूपः भवति । तद्यथा -

अणोरणीयांतद्वन्महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।

पुरातनोऽहं पुरुषोहमीशोहिरण्यमयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥

यदा जीव आत्मनि तथा संसारे च शिवं पश्यति तदा तस्य शिवत्वप्राप्तिः भवति पुनश्च स जन्ममरणचक्रात् मुच्यते । तदुक्तं कैवल्योपनिषदि - 'स सर्वपूतो भवति, स

शिवतत्त्वविमर्शः

सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति, स सर्वदैवैरनुध्यातो भवति, आसप्तमान् पुरुषयुगान् पुनार्ति
इत्याहः भगवान् हिरण्यगर्भः । स सम्यग्ज्ञानं च लब्ध्वा शिवसायुज्यमवाप्नोति । न च
पुनरावर्तते ।

४. पापविनाशकः -

शिवोपासनया भक्तः सकलात् पापात् मुच्यते । भक्त्या शिवनामोच्चारणेन
शिवपदप्राप्तिः भवेत् -

नामसंकीर्तनादेव शिवस्याशेषपातकैः ।

यतः प्रमुच्यते क्षिप्रं मन्त्रोऽयं द्वयक्षरं परः ॥

यः शिवं शिवमित्येवं द्वयक्षरं मन्त्रमभ्यसेत् ।

एकाक्षरं वा सततं स याति परमं पदम् ॥

(शिवोपनिषद् १/२०-२१)

५. पशु-पाशपतिः

निर्गुण-निराकार-शिवतत्त्वं कार्य-कारणातीतं परब्रह्म । सगुणनिराकार-अन्तर्यामी
ईश्वरः 'कारणब्रह्म' । सगुण-साकारः हिरण्यगर्भः तथा विराट् कार्य-एव । कारणब्रह्म यत्र
सगुण-निराकारः तत्र अचिन्त्य लीलाशक्त्या तद् सगुण साकारमपि भवितुमर्हति ।

पशु-पाश-विलक्षणः परात्परः परब्रह्म परमेश्वरः शिव एव । पाशसंयुक्ताः जीवाः अशिवाः ।

अशिवाः पाशसंयुक्ताः पशवः सर्वचेतनाः ।

यस्माद् विलक्षणास्तेभ्यस्मादीशः शिवः स्मृतः ॥

(शिवोपनिषद् १.१०)

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं

शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ।

तमादिमध्यान्तविहीनमेकं

विभुं चिदानन्दरूपमद्भुतम् ॥ (कैवल्योपनिषदि)

शिवो रुद्रो महादेवः शंकरो ब्रह्म सत् परम् ।

एवमादीनि नामानि विशिष्टानि परस्य तु ॥

(स्क. पु. सू. सं, यज्ञ वै. ख. अ. २७)

पशुपाशविलक्षणः परात्परः ब्रह्मपरमेश्वरः शिव इति संज्ञितः । पाशसंयुक्ताः जीवाः शैवागमे 'पशवः' अभिहिताः । प्रकृत्यासह महतत्त्वम् (बुद्धितत्त्वम्), अहंकारं, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि चेतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि 'पाश' इति कथितानि । मलमायादिभिः पाशैः निबद्धः सच्चिदानन्दस्वरूपः जीवः शैवागमेषु 'पशुः' कथितः ।

भक्तिपूर्वकं शिवनामोच्चारणेन शीघ्रं पापाः निवर्तन्ते । तथा च जीवः शिवः भवति । तद्यथा शिवोपनिषदि -

नामसंकीर्तनादेव शिवस्याशेषपातकैः ।

यतः प्रमुच्यते क्षिप्रं मन्त्रोऽयं द्यक्षरः परः ॥

यथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि -

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ (४/१०)

इत्थम् उपनिषत्सु रुद्रस्य महन्महत्त्वं समुपस्थापितमस्ति । उपनिषदामनुध्यानेन रुद्रस्य सम्पूर्णं तत्त्वं सम्मुखमायाति । तेषु शिवस्य ब्रह्म-रुद्र-दुष्टविनाशक-सर्वव्यापक-पशुपाशपति-मोक्षप्रदायक-सर्वाधिपादीनि स्वरूपाणि प्रमुखानि सन्ति ।

६. ज्ञानास्याद्यप्रवर्तकः -

उपनिषदि परमेश्वरः शिवः ज्ञानास्याद्यप्रवर्तकः स्मृतः । तस्मात् पुराणी प्रज्ञा प्रसृता ।

यदातमस्तन्न दिवा न रात्रि -

न सन्न चासञ्छिव एव केवलः ।

तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं

प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥

(श्वे.श्व. उ. ४.१८)

७. संहारकारकः -

भगवान् रुद्रः परमकल्याणमयः शिवः । तथापि दुष्टानां कृते स अत्युग्ररूपमपि धारयति । दुष्टाः तस्य क्रूर वाणेभ्यः आत्मानं मोचयितुं सक्षमाः न भवन्ति । दुष्टानां कृते उदिष्टेभ्यः वाणेभ्यः आत्मनः सुरक्षार्थं भयभीताः ऋषयः गिरिशन्तं रुद्रं निवेदितवन्तः तद्यथा -

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसाः पुरुषं जगत् ॥

(श्वे.श्व. उ. ३/६)

सांसारिकाः ते ऋषयः स्वपरिवारदिकस्य सुरक्षार्थमपि रुद्रं स्तुतवन्त । तद्यथा -

‘मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्यन्त सदमित्त्वा हवामहे ।’

उपनिषदि रुद्रदेवः सृष्टिकारक संहारकारकश्चेति प्रतिपादितः । यथा उर्णनाभिः एकं जालं बहुधा कुरुते तथैव रुद्रः एकं बीजं बहुधा कुरुते । स्वनिर्मिते ब्रह्माण्डे च सर्वाधिपत्यं कुरुते ।

८. मोक्षप्रदायकः -

उपनिषदि परमेश्वरः शिवः मोक्षप्रदायकः निरूपितः । सकलभूवनस्य त्राणकर्ता शिवः विश्वाधिपः । सर्वभूतेषु गूढं तमेव परमात्मानं ब्रह्मर्षयः देवाश्च तत्त्वतः जानन्ति । तस्याभिज्ञानादेव जीवः मृत्युपाशांश्छिनत्ति ।

धृतात् परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं सर्वभूतेषु गूढं विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं तमादिदेवं शिवं ज्ञात्वा जीवाः सर्वपाशैः मुच्यन्ते । ते अमृताश्च भवन्ति ।

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा

सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

हृदा मनीषा मनसाभिव्यक्तो

य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

(श्वेताश्व.उ. ४.१६)

एनं परमेश्वरं चक्षुषा कोऽपि न पश्यति । ये साधवः साधकाः हृदिस्थं तं परमेश्वरं मनसा जानन्ति ते अमृतस्वरूपा भवन्ति ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य

न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा हृदिस्थं मनसा च एनमेवं-

मेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ (श्वे.श्व.उ. ४/२०)

संसारविमुखाः साधकाः भवपाशं मोचयितुं मोक्षप्रदायकस्य शिवस्य शरणं गच्छन्ति ।

अजात इत्येवं काचिद् भीरुः प्रपद्यते ।

रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥११॥ (४/२१)

९. कलासर्गकरः -

उपनिषदि परमेश्वरशिवः षोडशकलानां स्रष्टा निगदितः । स भावाभावकरः भावग्राह्यश्च तत्र प्रोक्तः -

भावग्राह्यमनीहाख्यं भावाभावकरं शिवम् ।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥१४॥

१०. कालस्वरूपम् -

संसारचक्रे परिमुह्यमानाः जीवाः अवशेषे कालकवलिताः भवन्ति । कालरूपेण स एव रुद्रः सर्वान् संहरति । तस्य देवस्य एतद् भवति महिमा येन ब्रह्मचक्रं भ्राम्यते । स एव कालकालः सर्वज्ञः । तेन अखिलमिदं विश्वं परिव्याप्तमस्ति । जगतः स आदिमूलः स सर्वशक्तिमान् परमेश्वरः कालज्ञः कालातीतश्चास्ति -

येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं

यः कालकालो गुणो सर्वविद्यः

तेनेशितं कार्यं विवर्तते ह

पृथ्व्यप्तेजोऽनिलरवानि चिन्त्यम् ॥

(श्वे.श्व.उ. ६/२)

कर्मकाण्डात् भिन्नायाम् औपनिषदीय - विचारधारायां रुद्रः जगतः सर्वश्रेष्ठशक्तीरूपेण स्वीकृतोऽस्ति । अस्यां विचारधारायां सांख्य - योगयोः तथा वेदान्ततत्त्वानां समन्वयः दृश्यते । जगतः कारणशक्तिः त्रिगुणात्मिका माया एवास्तीति विचारधारायाः विकाशः तदानीन्तनात् कालादेव प्रचलितः । तथा च रुद्र एव मायायाः अधिपतिः ब्रह्माण्डास्यास्य ईशः इति तदानीमपि निरूपितोऽभूत् ।

उपनिषादामनुसारेण रुद्रः स्वशक्त्या जगत् सर्जति परिपालयति अन्ते च विनाशयति । तथा च स एव सर्वेषां देवानां प्रभवोश्चोद्भवयोः कर्त्ताऽस्ति । स एव रुद्र महर्षिः प्राक्काले हिरण्यगर्भं जनयामास । स रुद्रः महान् तथा उत्कृष्टं ब्रह्म एव । ईश इति विशेषणं रुद्रस्य औपनिषदिकम् औत्कर्षं प्रतिपादयति । श्वेताश्वेतरोपनिषदः (३/४) तथा च (३/

शिवतत्त्वविमर्शः

१५) श्लोकयोः ऋग्वेदीय पुरुषसुक्तस्य (१०/१०) दौ मन्त्रौ च समुद्धृत्य ऋग्वेदीययज्ञपुरुषेण सह शिवस्य तादात्म्यं तत्र कल्पितं विद्यते। उपनिषदि प्रतिपादिताः ईशान - महेश्वर - रुद्र - शिव - चेत्यादयः शब्दाः रुद्रार्थपरकाः इत्यत्र नास्ति संशयलेशः।

एतद् कथमपि वक्तुं न शक्यते यद् वैदिकसंहितायां तथा च ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रतिपादितः रुद्रः तथा च औपनिषदिकः रुद्रः अनयोः मध्ये कोऽपि सम्बन्धः नास्तीति। श्वेताश्वतरोपनिषदि रुद्रः अन्ते ब्रह्मरूपेण निरूपितः। शैवपरकस्यास्य उपनिषदः मतनुसारेण तं रुद्रं ज्ञात्वा मनुष्यः अमृतत्वं लभते।

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गुढम्।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति। (श्वेताश्व . ३/७)

उपनिषदि आत्मस्वरूपस्य शिवस्यान्तर्यामीत्वमपि गृहीतं विद्यते। स च तत्र सर्वव्यापि सर्वगतः कथितः। श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रयुक्ताः ईशान - महेश्वर - रुद्र - शिव - श्वेत्यादयः शब्दाः वैदिकसंहिताभ्य तथा च ब्राह्मण ग्रन्थेभ्यः एव गृहीता सन्ति। श्वेताश्वतरोपनिषदि सर्वमान्यः ब्रह्मरुद्रः तथा च वैदिकरुद्रः अनयो मध्ये साम्यरेवास्ति। केवलं भेद एतदेव अस्ति यत् वैदिक ऋषिभिः अङ्कुरितं ब्रह्मतत्त्वं उपनिषदि पुष्णरूपेण पल्लवितं पुष्पितं विकशितं चास्ति। श्वेताश्वतरादिषु उपनिषत्सु तत् च तत्त्वं शिव एवाभिहितमस्ति।

१११

३. पुराणे

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
तदेव परमं प्रोक्तं ब्रह्मैव शिवसंज्ञकम् ॥

शैवमतप्रतिपादकेषु शिव-कूर्म-वायु-स्कन्द-मार्कण्डेय-लिङ्ग-प्रभृतिषु पुराणेषु शिवस्य बहुविधं स्वरूपं समुपस्थापितं विद्यते । तेषु ब्रह्मस्वरूपम्, दिव्यं शब्दमयरूपं गृहस्थस्वरूपम्, दुष्टविनाशकरूपम्, ज्ञानमयस्वरूपम्, पशुपतिरूपं, योद्धृस्वरूपम्, पापविनाशकस्वरूपम् शरणागतपालकश्च रूपम् अधिकं स्पष्टं सुचारुतया प्रतिपादितञ्चास्ति ।

१. ब्रह्मपरमेश्वरः—

स्कन्दपुराणानुसारेण अष्टादशमहापुराणेषु प्रायशः दशभिः पुराणैः शिवः ब्रह्म इति गृहीतः । जडचेतनात्मकस्यात्यद्भुतस्याचिन्त्यस्य विश्वब्रह्माण्डस्य परमः कर्ता ब्रह्म एव । प्रकृति-पुरुष-महदहंकार-तन्मात्र-भूतेन्द्रिय-संघठित-चतुर्दशभूवनात्मकं ब्रह्माण्डं तदन्तर्वर्तिदेव-तिर्यङ्-मनुष्य-स्थावरादि-सर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितं सर्वमपि कार्यजातं ब्रह्ममूलमिति पुराणेषु पगीयते । शिवपुराणानुसारेण सर्गादौ सर्वमनर्कग्रहतारकमचन्द्रमनहोरात्रमनग्न्यनिलभूजलम् अप्रधानं वियच्छून्यमन्यतेजोविरहितं शब्दस्पर्श-समुज्झितम् अव्यक्तगन्धरूपं रसत्यक्तमदिङ्मुखं तमोमयमासीत् । तदा एकमात्रं ब्रह्म विद्यमानमासीत् यदेवाऽनामरूपवर्णं न स्थूलं न कृशम्, अहस्वमदीर्घमलघुगुरुत्व - परिवर्जित-मनाधारमविकारं निर्गुणं - निर्विकल्पं निरारम्भं निर्मायं निरुपद्रवमद्वितीयमनाद्यन्तं चिदात्मकञ्चासीत् । शैवपुराणानुसारेण तदेव परंब्रह्म शिवेति संशितः । परब्रह्मणि शिवे शक्तिः अस्फुटावस्थायां तिष्ठति ।

अप्रमेयमनाधारमविकारमनाकृतिः ।

निर्गुणं योगिगम्यं च सर्वव्याप्येककारकम् ॥

(शिव. २.१.६, ११-१२)

सर्गकाले तस्य द्वितीयेच्छाऽभवत् । अमूर्त्तेन तेन स्वलीलया
स्वसदाशिवाख्या मूर्तिश्चाकल्पि । अर्वाचीनाः पराचीनाः तां सदाशिवामूर्तिं
सगुणं ब्रह्म जगुः । तद्यथा शिवपुराणे -

कियता चैव कालेन द्वितीयेच्छाऽभवत् किल ।

अमूर्त्तेन स्वमूर्तिश्च तेनाकल्पि स्वलीलया ॥

(शि.पु. २, १.६.१५)

वस्तुतः परब्रह्मणः सगुणनिर्गुणस्वरूपयोर्मध्ये भेदो तदोपकल्प्यते यदा ब्रह्म
सृष्ट्युन्मुखं भवति, शक्त्यायुतश्च भवति ।

अमूर्त्ते यत्पराव्यं वै तस्य मूर्तिः सदाशिवः ।

अर्वाचीनाः पराचीना ईश्वरं तं जगुर्बुधाः ॥

(रु.सं. ६.१८)

स परमेश्वरः सदाशिवः स्वशरीरात् अनपायिनीं विकृतिवर्जितां गुणवतीं परां मायां
महाशक्तिं प्रकृतिं ससर्ज । बुद्धितत्त्वस्य जननी सकलेश्वरी सा अम्बिका स्मृता,
शक्तियुक्तः परमेश्वरः शिवः 'सकलशिवः' साम्बसदाशिवः कथ्यते । सृष्टिकाले
चिद्रूपः स परमेश्वरः चिद्रूपां महाशक्तिं स्वस्मात् भिन्नं कुरुते । अनपायिनी
मूलप्रकृतिरिश्वरी सा महाशक्तिः त्रिदेवजननी प्रोक्ता । तद्यथा शिवपुराणे -

प्रधानं प्रकृतिं तां च मायां गुणवतीं पराम् ।

बुद्धितत्त्वस्य जननीमाहुविकृतिवर्जिताम् ॥

सा शक्तिरम्बिका प्रोक्ता प्रकृतिः सकलेश्वरी ।

त्रिदेवजननी नित्या मूलकारणमित्युत ॥

(शि.पु.रु.सं., १.६.१०.२१)

तथा साकं परः पुमानीश्वरः शिवः युगपत् शिवलोकाभिधं क्षेत्रं विनिर्ममे । तदेव
काशिकेत्येतत् प्रोच्यते । तस्मिन् मनोरमे क्षेत्रे रममाणौ तौ संसारपरिपालनार्थम्
एकं पुरुषं कल्पयामासतुः । त्रैलोक्यसुन्दरः शान्तः स पुरुषः विष्णुः आसीत् ।
नभोवाणीं श्रुत्वा स विष्णुः तपोमग्नः बभूव । ध्यानमार्गतः प्रबुद्धः परिश्रमवतस्तस्य
विष्णोः स्वाङ्गेभ्यः जलधारा संजाता । तपश्रान्तः विष्णुः तस्मिन् जले सुस्वाप ।
अतः तस्य नाम नारायण इति जातम् -

ब्रह्मरूपं जलमभूत् स्पर्शनात् पापनाशनम् ।
 तदा श्रान्तश्च पुरुषो विष्णुस्तस्मिन् जले स्वयम् ॥
 सुष्वाप परमश्रान्तो बहुकालं विमोहितः ।
 नारायणेति नामाऽपि तस्यासीच्छ्रुतिसम्मतम् ॥
 (शि.पु.रु.सं., ६.५२, ५३)

एतस्मिन्नन्तरे प्रकृतेः चतुर्विंशतिसंख्यकं तत्त्वमभूत् । तत्तदैकीकृतं चतुर्विंशतिसंख्यकं तत्त्वं गृहीत्वा विष्णुः ब्रह्मरूपके जले सुष्वाप । सुप्ते नारायणे देवे तस्य नाभेः उत्तमम् पङ्कजमाविर्बभूव । अत्यद्भुतं महारम्यं दर्शनीयमनुत्तमं तत् पद्मम् अनन्तयष्टिकायुक्तम् अनन्तयोजनायामम् आसीत् । तन्नाभिपङ्कजात् ब्रह्मा आविर्बभूव । शिवेच्छया ब्रह्मणः अङ्गात् रुद्र आविर्बभूव । शिवाज्ञया ब्रह्मणः भ्रुकुटेः रुद्रोऽजायत । यद्यपि ब्रह्मविष्णुरुद्राः शिवादेव समुद्भूताः सन्ति, तथापि शिवरूपं मूलीभूतं सनातनं सत्यज्ञानमनन्तकमस्ति । सृष्टि-स्थिति-लयानां कार्यं ब्रह्मविष्णुरुद्राणामस्ति । प्रकृत्यंशां वाग्देवीमवाप्य ब्रह्मा सृष्टिं कुरुते । लक्ष्मीमुपाश्रित्य पालनकार्यं हरिः कुरुते तथा कालीं समाश्रित्य रुद्रः प्रलयं कुरुते । परन्तु एतेषाम् त्रिदेवानामध्ये वस्तुतः कोऽपि भेदो नास्ति ।

त्रिधाभिन्नो ह्यहं विष्णो ब्रह्मविष्णुभवाख्यया ।
 सर्गरक्षालयकरस्त्रिगुणैः रज-आदिभिः ॥
 गुणभिन्नः शिवः साक्षात् प्रकृतेः पुरुषात् परः ।
 परं ब्रह्माह्वयो नित्योऽनन्तः पूर्णो निरञ्जनः ॥
 अन्तस्तमो बहिः सत्त्वस्त्रिजगत्पालको हरिः ।
 अन्तः सत्त्वस्तमोवाह्यस्त्रिजगल्लयकृद्भरः ॥
 अन्तर्बहिरजश्चैव जगत्सृष्टिकृद्विधिः ।
 एवं गुणस्त्रिदेवेषु गुणभिन्नः शिवः स्मृतः ॥

(शि.पु.रु.सं.सू.ख. ५२-६१)

इत्थं पुराणेषु शिवस्य निर्गुणसगुणश्च द्विविधात्मकं स्वरूपं समुपस्थापितमस्ति । तत्र निर्गुणं स्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकब्रह्मस्वरूपेण तथा च सगुणस्वरूपं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकार्याणां नियामकरूपेण ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां प्रतिपादनं

शिवतत्त्वविमर्शः

पुराणे समुपलभ्यते । तथा च त्रिगुणाकाराणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये कोऽपि भेदः नास्ति । वस्तुतः ते एक एव ब्रह्मणः त्रिविधानि स्वरूपाणि सन्ति । उदाहरणस्वरूपं शिवपुराणे सुवर्णालङ्काराणां विषये उल्लेखः विद्यते । आकारेषु भिन्नता सत्स्वपि यथा सुवर्णालङ्काराः एकस्यैव सुवर्णस्य द्योतकाः सन्ति तथैव रूपभेदेऽपि ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः एक एव परब्रह्मणः द्योतकाः सन्ति । तद्यथा -

परंब्रह्म शिवप्रोक्तस्तस्य रूपास्त्रयः सुराः ।

अहं विष्णुश्च रुद्रश्च गुणभेदानुरूपतः ॥

(र.सं.सृ.ख., १६)

सुवर्णस्य यथैकस्य वस्तुत्वं नैव गच्छति ।

अलङ्कृतिकृते देव ! नामभेदो न वस्तुनः ॥

वस्तुवत् सर्वदृश्यं च शिवरूपं मतं मम ।

अहं भवानजश्चैव रुद्रो योऽयं भविष्यति ॥

एकरूपो न भेदस्तु भेदे वै बन्धनं भवेत् ॥

(र.सं. ६.३५, ३२)

तथा च शिवरुद्रयोः मध्ये पुराणे अभेदं कल्पितं विद्यते । शिवरुद्रयोः मध्ये कदाचन भेदः न कर्तव्यः ।

स्वतन्त्रः परमात्मा हि निर्गुणः सगुणोऽपि वै ।

तस्य पूर्णावतारो हि रुद्रः साक्षाच्छिवः स्मृतः ॥

कैलासे भवनं रम्यं पञ्चवक्त्रं चकार ह ॥

(र.सं., १६.४६)

विशेषतः प्रायेषु पुराणेषु विष्णुशिवयोः मध्ये अभेदः प्रदर्शितः । प्रत्ययभेदेन तयोः मध्ये रूपभेदः परिकल्पितः विद्यते । तद्यथा शिवपुराणे - हरिहरयोः प्रकृतिरेका प्रत्ययभेदेन रूपभेदोऽयम् ।

एकस्यैव नटस्यानेकविधा भूमिका भेदात् ॥

विष्णुपुराणे च -

स एवाहं महादेवः स एवाहं जनार्दनः ।

उभयोरन्तरं नास्ति घटस्थजलयोरिव ॥

सर्वाधिष्ठानभूतं मूलाधारं शिवं विश्वब्रह्माण्डस्य निमित्तकारणमिति ज्ञानिनः प्रवदन्ति । पञ्चानन-शूलपाणि-चन्द्रमौलि-गङ्गाधर-व्याघ्रचर्माम्बर इत्येतानि विशेषणानि शिवस्य सगुण-साकारस्वरूपस्य कृते विधीयते । परन्तु निर्द्धर्मक-सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदशून्य-देश-काल-वस्तु-परिच्छेदरहित- इत्येतानि विशेषणानि अव्यक्त-परब्रह्मणः निर्गुणस्वरूपस्य कृते प्रयुज्यते । यदा निर्गुण-ब्रह्मणि सिसृक्षा जायते तदा स स्व शाम्भवीं मायाशक्तिमाश्रित्य सगुणरूपं धत्ते । सा साम्भवी-माया प्रकृतिः महतत्त्वम्, अजा, सङ्कल्पशक्तिश्चेति कथिताऽस्ति । यदा सा शाम्भवीशक्तिः परब्रह्मणः स्वतन्त्रा भवति तदा सगुणब्रह्म शिवेत्यभिधीयते । इत्थं पुराणेषु सगुणनिर्गुणभेदेन शिवस्य द्विविधं स्वरूपं समुपस्थापितमस्ति । पुराणानुसारेण ब्रह्म-स्वरूपः परमेश्वरः परात्परः प्रकृतेः परः शिवः एकरेवाद्वितीयोऽस्ति । स एव स्वशक्त्या विश्वं सृजत्यवतिसंहारयति च । अशेषजगतः कारणरूपः स ब्रह्मपरमेश्वरः पद्मपुराणे शिव इति संज्ञितः । तद्यथा-

एकस्त्वं पुरुषः साक्षात् प्रकृतेः परः ईयसे ।

यः स्वांशकलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ॥

अरूपस्त्वमशेषस्य जगतः कारणं परम् ।

एक एव त्रिधा रूपं गृह्णासि कुहकान्वितः ॥

सृष्टौ विधातृरूपस्त्वं पालने स्वप्रभामयः ।

प्रलये जगतः साक्षादहं शर्वाख्यतां गतः ॥

(पद्म.पा.ख २८/६-८)

लिङ्गपुराणे पुरुषसूक्ते पुराणपुरुषस्य परब्रह्मणः शिवस्य विश्वरूपं वर्णितमस्ति ।

द्यौर्मूर्द्धा हि विभोस्तस्य खं नाभिः परमेष्ठिनः ।

सोमसूर्याग्रयो नेत्रं दिशः श्रोत्रे महात्मनः ॥

वक्त्राद्वै ब्राह्मणाः जाता ब्रह्मा च भगवान् विभुः ।

इन्द्रविष्णू भुजाभ्यां तु क्षत्रियाश्च महात्मनः ॥

वैश्याश्चोरुप्रदेशात्तु शूद्राः पादात् पिनाकिनः ॥

लिंगपुराणानुसारेण परंब्रह्मशिव एव सर्वेषां लोकानामुपादानकारणं निमित्तकारणञ्च ।
लिंगपुराणे शिवः सर्वलोकानां धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रतिपादितः । सूरयः
त्रयोविंशतितत्त्वानि व्यक्तमिति परां प्रकृतिम् अव्यक्तमिति तथा च गुणभोगिनं
पुरुषशब्देन वदन्ति । तत्रयं शांकरं रूपमस्ति । संसारे एवंभूतं किञ्चिदपि न
तिष्ठति यत् शाङ्करं रूपं नास्ति ।

उक्तमक्षरमव्यक्तं व्यक्तं क्षरमुदाहृतम् ।
रूपे ते शंकरस्यैव तस्मिन् पर उच्यते ॥
तयोः परः शिवः शांतः क्षराक्षरपरो बुधैः ।
उच्यते परमार्थेन महादेवो महेश्वरः ॥
न किञ्चिच्च शिवादन्यादिति प्राहुर्मनीषिणः ।
अपरब्रह्मरूपं तं परं ब्रह्मात्मकं शिवम् ॥
केचिदाहुर्महादेवमनादिनिधनं प्रभुम् ।
भूतेन्द्रियांतःकरणप्रधानविषयात्मकम् ॥
अपरब्रह्मनिर्दिष्टं परं ब्रह्म चिदात्मकम् ।
ब्रह्मणि ते महेशस्य शिवस्यास्य स्वयंभुवः ॥
आत्माकारेण संवित्तिबुधैर्विद्येति कीर्त्यते ।
विकल्परहितं तत्त्वं परमित्यभिधीयते ॥

(उत्तर.भा., १५-३१)

लिंगपुराणानुसारेण शिवरूपाणि बहुभिः मुनीश्वरैः विविधैः शब्दैः शब्दितानि ।
मुनीश्वरैः शिवः क्षेत्रज्ञः कालात्मेति प्रोक्तः । कैश्चिदाचार्यैः स परमेश्वरः
प्रोक्तः । अस्य विश्वस्य कर्ता भोक्ता च स एव कथितः । कैश्चित् स विराट्
हिरण्यगर्भात्मा ईशो निगदितः । स्वयंज्योतिः स्वयंवेद्यः शंभु शिवः महेश्वरोऽस्ति ।
सर्वेषां भूतानां स एव अन्तर्यामी स्मृतः । प्राज्ञतैजसविश्वाख्यं तस्य रूपत्रयं
विद्यते । कर्ता-क्रियाकार्य-कारणञ्चेति परमेष्ठिनः शम्भोः चत्वारि रूपाणि
कीर्त्यन्ते । प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमिति चेति एतानि चत्वारि रूपाणि शिवस्येवेति
न संशयः । महाभूतानि भूतानि कार्याणि इन्द्रियाणि चेतानि शिवस्यैव रूपाणि
इति मुनिसत्तमाः वदन्ति -

परमात्मा शिवादन्यो नास्तीति कवयो विदुः ।
 शिवजातानि तत्त्वानि पञ्चविंशन्मनीषिभिः ॥
 पञ्चविंशत्पदार्थेभ्यः शिवतत्त्वं परं विदुः ।
 तानि तस्मादनन्यानि सुवर्णकटकादिवत् ॥

लिङ्गपुराणे एवं कथितमस्ति यत् स शिवः सर्वलोकैककर्ता, सर्वलोकैकरक्षिता, सर्वलोकैकसंहर्ता च । सर्वप्रथमं स ब्रह्माणं सृष्ट्वा जगत् सृष्ट्यर्थं तमेव प्रेरयामास । तेन एव प्रेरितः ब्रह्मा सर्वमिदं जगत् सृष्टवान् इति । तद्यथा -

सर्वलोकैकसंहर्ता सर्वलोकैकरक्षिता ।
 सर्वलोकैकनिर्माता पञ्चब्रह्मात्मकः शिवः ॥
 सर्वेषामेव लोकानां यदुपादानकारणम् ।
 निमित्तकारणं चाहुस्स शिवः पञ्चधा गतः ॥

(लि.पु.उ.भा., १४.३-४)

पुराणतिलके श्रीमद्भागवते परमेश्वरशिवस्य ब्रह्मस्वरूपं सम्यक्-तयोपस्थापितं विद्यते । श्रीमद्भागवते सदसद्भावभावनः जगदीश्वरः शिव एव ब्रह्मेति निरूपितः । अखिलदेवतात्मा शिवः स्वशक्त्या सर्गस्थित्यन्तहेतोः ब्रह्मविष्णुशिवात्मकश्च रूपं धारयति । ब्रह्मरूपोऽपि स अखिलात्मा गूढरूपेण भूतेषु चरति । शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा स शिवः आत्मानं प्राणेन्द्रियकालस्वभावरूपेण विभाजयति । तस्य विराड्पुरुषस्य अङ्घ्रिपङ्कजं क्षितिर्स्ति, दिशश्च कर्णौ, रसनं जलं, नाभिः नभः, स्वसनं नभस्वान्, सुर्यश्च चक्षुषि, जलं रेतः सोमो मनः तथा द्यौ तस्य शिरोऽस्ति, कुक्षिः समुद्राः गिरयः अस्थिसङ्घाः रोमाणि सर्वौषधयश्च सन्ति । छन्दांसि साक्षात् तस्य परमेश्वरशिवस्य सप्तधातवः, सर्वधर्मः हृदयं, त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गाः पञ्चोपनिषत् च तस्य पञ्चमुखानि सन्ति । शिवाख्यं यत् परतत्त्वं तदेव स्वयंज्योतिः सनातनः ब्रह्म अस्ति । सत्त्वरजतमांसि तस्य नेत्रत्रयमस्ति । सांख्यात्मनः शास्त्रकृत् छन्दोमयः देवः सदाशिवः पुराणः ऋषिरस्ति ।

श्रीमद्भागवते समुद्रमन्थनोद्भूतं महोल्बणं हालाहलविषप्रस्तं संसारं त्रातुं
विष्ण्वादयः देवाः मङ्गलमयं परमकारुणिकं ब्रह्म परमात्मानं सदाशिवं स्तुतवन्तः -

देवदेव महादेव भूतात्मन् भूतभावनः ।

त्राहिः नः शरणापन्नांश्चैलोक्यदहनाद् विषात् ॥

त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः ।

तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्त्तिहरं गुरुम् ॥

न ते गिरित्राखिललोकपालविरिश्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ।

ज्योतिः परं यत्र रजस्तमसश्च सत्त्वं न यद् ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥

कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत् ते ।

यस्त्वन्तकालइदमात्मकृतं स्वनेत्रवद्विस्फुलिङ्गशिखया भसितं न वेद ॥

त्वात्मरामगुरुभिद्विदि चिन्तिताद्द्विद्वन्द्वंचरन्तमुभया तपसाभितप्तम् ।

कथन्त उग्रपुरुषं निरतं श्मशाने ते नूनमूतिमविदंस्तव हातलज्जाः ॥

एतत् परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वर ।

मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ॥

(श्री. भा. ८/७/२१-२२, ३१-३३, ३५)

इत्थं साकारनिराकारविश्वरूपात्मकस्य परमेश्वरस्य संज्ञा शिव इति निरूपितं
श्रीमद्भागवते महापुराणे ।

शिवपुराणे च -

त्रिधा भिन्नो ह्यहं विष्णो ब्रह्मविष्णुहराख्यया ।

सर्गरक्षालयगुणैर्निष्कलोऽपि सदा हरे ॥

यथा च ज्योतिषः सङ्गाज्जलादेः स्पर्शता न वै ।

तथा ममागुणस्यापि संयोगाद्वन्धनं न हि ॥

यथैकस्था मृदो भेदो नाम्नि पात्रे न वस्तुनः ।

एवं ज्ञात्वा भवद्भ्यां च न दृश्यं भेदकारणम् ॥

वस्तुतः सर्वदृश्यं च शिवरूपं मतं मम ।

अहं भवानयं चैव रुद्रोऽयं यो भविष्यति ॥

एकं रूपं न भेदोऽस्ति भेदे च बन्धनं भवेत् ।
तथापीह मदीयं वै शिवरूपं सनातनम् ॥
मूलभूतं सदा प्रोक्तं सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ॥

(शिवपु. ज्ञान., ४/४२-४४, ४८-५१)

महाभारते समग्रस्य विश्वस्य न केवलं कारणरूपेण अपितु कर्त्ता रूपेण च तत्र शिव एव निर्द्धारितोऽस्ति । तद्यथा शान्तिपर्वणि -

ईश्वरश्चेतनः कर्त्ता पुरुषः कारणं शिवः ।
विष्णुर्ब्रह्मा शशी सूर्यः शक्रो देवाश्च सान्वयाः ॥
सृज्यते ग्रस्यते चैव तयोभूतमिदं जगत् ।
अप्रज्ञातं जगत्सर्वं तदा ह्येको महेश्वरः ॥

भीष्मपर्वणि स एव सर्वेषां भूतानां पतिः कथितः । तद्यथा -

यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वलोकान् सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः सहस्रशः ॥

अनुशासनपर्वणि चतुर्दशाध्याये अव्ययः परात्परः प्रधानपुरुषेश्वरः शिवः
ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम् स्रष्टेति निरूपितः । तद्यथा -

स एव भगवानीशः सर्वतत्त्वादिरव्ययः ।
सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥
सोऽसृजद्वक्षिणाङ्गाद् ब्रह्माणं लोकसम्भवम् ।
वामपाश्चात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ॥
युगान्ते चैव सम्प्राप्ते रुद्रं प्रभुरथासृजत् ॥

अनुशासनपर्वणि चतुर्दशाध्याये च शिवस्य परब्रह्मत्वं सम्पूर्णरूपेण प्रतिपादितं विद्यते । स्वयं भीष्मदेवः तस्य स्वरूपमित्थं प्रतिपादयति यत् -

अशक्तोऽहं गुणान् वक्तुं महादेवस्य धीमतः ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ॥
ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा च प्रभुरेव च ।

ब्रह्मादयः पिशाचान्ता यं हि देवा उपासते ॥
 प्रकृतीनां परत्वेन पुरुषस्य च यः परः ।
 चिन्त्यते यो योगविद्धिऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 अक्षरं ब्रह्म परमं असच्च सदसच्च यः ।
 को हि शक्तो भवं ज्ञातुं मद्विधः परमेश्वरम् ॥
 ऋते नारायणात्पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात् ।
 रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्व्याप्तं महात्मना ॥
 पूर्णवर्षसहस्रन्तु तप्तवानेष माधवः ।
 प्रसाद्य वरदं देवं चराचरगुरुं शिवम् ॥

तथा च -

नास्ति सर्वसमो देवो नास्ति सर्वसमागतिः
 नास्ति सर्वसमो दाने नास्ति सर्वसमोरणे ॥

(अनु.प., १५.११)

महाभारते शिवस्य ब्रह्मस्वरूपं बहुभावेन प्रतिपादितमस्ति । महाभारते शिवः देवाधिदेवः, परिपूर्णतमः परात्परः सर्वेभ्यः देवेभ्यः श्रेष्ठः महादेवः कथितः । तत्र तस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादकानि बहुनि आख्यानानि उपाख्यानानि प्रदत्तानि सन्ति, यैः तस्य शिवस्य सर्वाधिकं महत्त्वं प्रमाणितं भवति ।

तत्र वर्णितं यत् जाम्बवत्याः अनुनयेन प्रेरितः भगवान् श्रीकृष्णः पुत्रप्राप्तिनिमित्तं परमेश्वर-शिवस्याराधनं कृतवान् परमशैवस्योपमन्यो उपदेशात् श्रीकृष्णः अष्टमासं यावत् कठोरं तपस्यां कृतवान् । तेन प्रसन्नः परमेश्वरः शिवः शिवया साकं दर्शनं दत्त्वा तस्मै उपमन्यवे अष्टवरान् ददुः । तेन कृतकृत्यः भगवान् श्रीकृष्णः स्वयं तस्य स्तुतिं कृतवान् । तद्यथा -

त्वं वै ब्रह्मा च रुद्र च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः ।
 घाता त्वष्टा विघाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥
 त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 सर्वतः पाणिपादत्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥
 सर्वतः श्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

(महा.अनु., ४५. ३.६६-६७, ४०७)

द्रोणपर्वणि च वर्णितं यत् सोऽपि कृष्णः अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्तये अर्जुनेन साकं कैलासं गत्वा शिवं पूजितवान् । तस्य स्तुतिंश्च कृतवान् । तद्यथा -

नमो विश्वस्य पतये महतां पतये नमः ।

नमः सहस्रशिरसे सहस्रभुजमृत्यवे ॥

सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसंख्येयकर्मणे ।

भक्तानुकम्पिते नित्यं सिद्ध्यतां नो वरः प्रभो ॥

(महा.द्रोण., ८०/६३-६४)

हरिवंशे च भगवतः शिवस्य सर्वदेवमयत्वं, देवाधिदेवत्वं सर्वकारण-कारणत्वं परात्परत्वंश्च प्रदर्शितमस्ति । तत्र भगवान् श्रीकृष्णः तस्य ब्रह्मस्वरूपं स्वयं प्रतिपादितवान् । तद्यथा -

अहं ब्रह्मा कपिलोऽप्यनन्तः

पुत्राः सर्वे ब्रह्मश्चातिवीराः ।

त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूताः

एवं सर्वेश कारणात्मा त्वमीड्यः ॥

पराशरपुराणे साम्बः सत्यादिलक्षणः शिवः श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रवर्तितः ब्रह्म एव । ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां स एव नियामकः । तद्यथा -

सर्वकारणमीशानः साम्बः सत्यादिलक्षणः ।

न विष्णुर्न विरश्चिश्च न रुद्रो नापरः पुमान् ॥

श्रुतयश्च पुराणानि भारतादीनि सत्तमः ।

शिवमेव सदा साम्बं हृदि कृत्वा ब्रुवन्ति हि ॥

स्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे भूतभावनः शिवः परमात्मा कथितः । संसारं शिवमयम् । शिवादित्यं कूत्र कोप्यन्यः परमेश्वरः नास्ति । तद्यथा -

शिवो गुरुः शिवो देव शिवो बन्धुः शरीरिणाम् ।

शिव आत्मा शिवो जीवः शिवादित्यं किञ्चन ॥

शिवमुद्दिश्य यत्किञ्चिद् दत्तं जप्तं हुतं कृतम् ।

तदवन्तफलं प्रोक्तं सर्वागमविनिश्चितम् ॥

सा जिह्वा या शिवं स्तौति तन्मनो ध्यायते शिवम् ।
 तौ कर्णौ तत्कथालोलौ तौ हस्तौ तस्य पूजकौ ॥
 ते नेत्रे पश्यतः पूजां तच्छिरः प्रणतं शिवे ।
 तौ पादौ यौ शिवक्षेत्रं भक्त्या पर्यटतः सदा ॥
 यस्येन्द्रियाणि सर्वाणि वर्तन्ते शिवकर्मसु ।
 स निस्तरति संसारं भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ॥
 भक्तिलेशयुतः शम्भोः स वन्द्यः सर्वदेहिनाम् ॥

स्कन्दपुराणे भगवान् महेश्वरः अद्वितीयं ब्रह्म कथितः -

ॐ एकं ब्रह्मैवाद्वितीयं समस्तं

सत्यं सत्यं नेह नानास्ति किञ्चित् ।

एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे

तस्मादेकं त्वां प्रपद्ये महेश्वरम् ॥

सूर्यपुराणेऽपि भगवतः शिवस्य सर्वकर्तृत्वम् परमेश्वरत्वं प्रतिपादितं
 यत् - भगवतः शिवस्याज्ञया निखिलमिदं विश्वं सुनियन्त्रितं वर्तते । आदिसर्गे
 स महादेवः प्रथमं स्वदक्षिणाङ्गात् ब्रह्माणम् ससर्ज । तस्मै ब्रह्मणे वेदान्, पुराणानि
 च दत्तवान् । ततो स्ववामभागात् जगत्पालकं विष्णुं ससर्ज । जगत् संहारार्थं
 कल्पाग्निरुद्रमसृजत् ।

कूर्मपुराणे परमेश्वरशिवस्य महन्महत्त्वं प्रतिपादितं वर्तते । पुराणेऽस्मिन्
 शिवः ब्रह्मपरमेश्वर इति सुस्वीकृतः । तत्र एवमुपस्थापितं यत् सर्वलोकैकनिर्माता
 सर्वलोकैकरक्षिता सर्वलोकैकसंहर्ता, सर्वात्मा सनातनः सर्वेषां वस्तूनाम्
 अन्तर्यामीपुरुषः महेश्वरोऽस्ति । स महेश्वरः आदौ, मध्ये तथा चान्ते स्थितो
 वर्तते । स शिवः स्वक्रियाशक्त्या एतन्नामरूपात्मकं जगत् परिचालयति ।
 कालरूपेण चेदं कलात्मकं जगत् प्रेरयति । एकांशेन जगत्कृत्स्नं निर्माति,
 एकांशेन संहरति, एकांशेन पालयति च । कल्पादौ स महेश्वरः ब्रह्माणमपि
 सृष्ट्वा तस्मै दिव्यैश्वर्यं सनातनज्ञानयोगं चतुरः वेदान् च ददाति । तस्यैवाज्ञया
 ब्रह्मा सर्वलोकैकनिर्मातृरूपेण, विष्णुः सर्वलोकैकपालयितृरूपेण रुद्रश्च
 सर्वलोकैकसंहर्तृरूपेण प्रकाशितो भवति ।

यो हव्यकव्यादिरूपेण पालनादिकार्यं करोति सोऽपि शिवस्याज्ञया प्रेरितः सन् सर्वाणि कार्याणि अनायासेन करोति । योऽहर्निशं भुक्ताहारं पचति । सोऽपि वैश्वानरोऽग्निः महेश्वरस्य कृपया पाकादिकार्यं कुरुते । यः सर्वाम्भसां स्वामीः वरुणदेवः, सोऽपि महेश्वरेच्छया जलरूपेण सर्वान् सचेष्टान् करोति । यः भूतानामन्तत्राणरूपेणान्तःकरणे वहिश्च देवः प्रभञ्जनरूपेण तिष्ठति सोऽपि साक्षात् महेश्वरात् जातः सन् शरीरव्यापाररूपं कार्यं परिचालयति । यो नृणां संजीवनं तथा देवानाममृताकरोऽस्ति, सोऽपि सोमदेवः ईश्वरस्याज्ञया प्रेरितः सन् सर्वेभ्यो जीवेभ्योऽमृतं वितरति । यः समग्रं विश्वं स्वतेजसा प्रकाशयति स सूर्यः शिवाज्ञया वृष्टिं वितरति । योऽप्यशेषजगच्छास्ता, सर्वदेवा-नामीश्वरः, यज्वानां फलदाता चन्द्रदेवो भवति, सोऽपि चन्द्रदेवः शिवस्याज्ञया सर्वफलं प्रददाति । यो पापीनां प्रशास्ता यमराजो वर्तते सोऽपि देवाधिदेवस्याज्ञया शासनं परिचालयति । योऽपि सर्वघनस्य रक्षकस्तथा तत्प्रदायकः कुबेरो वर्तते, सोऽपि ईश्वरस्य नियोगेन सर्वकार्याणि सम्पादयति ।

यः सर्वरक्षसां नाथस्तामसानां फलप्रदः ।

मन्नियोगादसौ देवो वर्तते निस्कृतिः सदा ॥

(कु.पु.ई.गी. ६/१५)

यो हि वेतालभूतादीनां च स्वामी ईशानदेवो वर्तते, सोऽपि शिवस्यानु-कम्पया तिष्ठते । यः अङ्गिरसशिष्यः रुद्रगणाग्रणीः योगीनां रक्षकः स वामदेवः नित्यं शिवाज्ञया वर्तते । यो विघ्नविनाशकः धर्मरतः सर्वजगत्पूज्यः विनायकः सोऽपि शिववचनपालकोऽस्ति । योऽपि ब्रह्मविदांश्रेष्ठः प्रभुः देवसेनापतिः असौ स्कन्द सोऽपि नित्यं स्वयम्भु-विधिनोदितः वर्तते । ये प्रजानां पतयो, मरीच्यादयो महर्षयः सन्ति, ये च अनेकान् लोकान् सृजन्ति तेऽपि परात्परदेवस्य नियोगेन सर्वाणि कार्याणि अनायासेन कुर्वन्ति । या लक्ष्मीः सर्वभूतानां श्रीप्रदान-कारिणीरूपेण पूजिता साऽपि ईश्वरस्यानुग्रहात् प्रचलति । या देवी सरस्वती सर्वेभ्यः विपुलां वाचं प्रददाति साऽपि ईश्वरस्य नियोगेन संप्रवृता जाता । या देवी अशेषपुरुषान् घोरनरकात् समुद्धरति सा सावित्रीदेवी शिवस्यानुविधायिनी भवति । या देवी ब्रह्मविद्या-प्रदायिनी, परमासुन्दरी पार्वती शोभते, साऽपि

ईश्वरस्य अनुकम्पया प्रवर्तते । यस्यानन्तमहिमवन्तः शिरसि समग्रं जगत् सर्षपमिव शोभते सोऽपि प्रभुः शेषदेवोऽनन्तः शिवस्याज्ञया समस्तकार्यं साधयति । यो हि नित्यं वाड्वारूपेण संस्थितः साम्बर्त्तकोऽग्निः वर्त्तते, सोऽपि महेश्वरस्य आज्ञानुसारेण अखिलमम्भोधिं पिवति । अस्मिन् लोके ये प्रथितौजसः मनवः सन्ति, ये सर्वाः प्रजाः पालयन्ति, तेऽपि ईश्वरस्यादेशेन सर्वाणि कार्याणि कुर्वन्ति । आदित्याः वसवो, रुद्राः, मरुतः, अश्विनौ, ये अन्ये च देवाः सन्ति तेऽपि शिवस्याज्ञया तिष्ठन्ति । गन्धर्वा, गरुडादयपक्षीणः, सिद्धाः, साध्याः, चारणाः, यक्षरक्ष-पिशाचादयश्च ये विद्यन्ते, तेऽपि शम्भो आदेशेन निःसृष्टाः सन्तः स्वकार्यं परिचालयन्ति ।

कला-काष्ठा-निमेष-मुहूर्त-दिवस-पक्ष-मास-वर्षादयश्च ये कालविभागाः सन्ति, तेऽपि प्रजापतेः आदेशेन स्थिताः भवन्ति । शिवस्यादेशेन युग - मन्वन्तराण्येव प्रचलन्ति ।

एतानि यानि स्थावराणि, चराणि चतुर्विधानि च भूतानि सन्ति तान्यपि परमात्मनः शिवस्यादेशेन स्वकीयकार्यं कुर्वन्ति । सर्वाणि भुवनानि समग्राणि ब्रह्माण्डानि च स्वयंभूवः शिवस्य शासनात् सम्यग् प्रवर्तन्ते । भूमिरापोऽनलोवायुः, मनोबुद्धि-अहंकाराः, पञ्चमहाभूतानि, पञ्चतन्मात्राणि प्रकृत्या सह एतानि सर्वाणि तत्त्वानि शिवस्याज्ञया परिचालिताः भवन्ति । यः आत्मा शरीरेषु पुरुषरूपेण विराजते सोऽपि शिवेन एव नियोजितः । ईश्वरं विना न कोऽपि कार्यं कर्तुं शक्नोति । या बुद्धिः मोहकलिलं धुनोति, यया बुद्ध्या साधकः तत्पदम् अर्थात् परमात्मपदं परिपश्यति, सा बुद्धिः शिवस्यानुयायिनी अस्ति । संसारे स एव भगवान् ईश, स्वयं ज्योतिः सनातनः परब्रह्म परमेश्वरश्चास्ति । तं विना कोऽपि संसारे जीवितुं न शक्नोति ।

कूर्मपुराणस्य ईश्वरगीतायां भगवतः शिवस्य विभूतियोगं प्रवर्त्तितं विद्यते । ब्रह्माविष्णुरुद्रादिदेवेभ्यो यत् परात्परं सनातनं, निश्चलम्, अविकारि, नित्यानन्दं, निर्विकल्पकं च ब्रह्मणः स्वरूपं विद्यते, तदेवात्र कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां शिवतत्त्वमिति निरूपितं वर्तते । सोऽपि शिवः ब्रह्मविदां मध्ये स्वयंभूः विश्वतोमुखः ब्रह्मा चास्ति । सोऽपि पुराणपुरुषः हरिरव्ययोऽस्ति । योगीनां मध्ये स एव शम्भु, स्त्रीणां मध्ये देवीगिरिन्द्रजा, पक्षीणां मध्ये सोऽपि गरुडः, गजेन्द्राणां मध्ये

ऐरावतश्चास्ति । शस्त्रभूतां मध्ये स रामः, ऋषीणां मध्ये वशिष्ठः, देवानां मध्ये शतक्रतुः, शिल्पीनां मध्ये विश्वकर्मा च भवति । सोऽपि महेश्वर सुरद्विषां मध्ये प्रह्लादः, मुनीनां मध्ये व्यासो, गणानां मध्ये विनायको, वीराणां मध्ये वीरभद्रः, सिद्धानां मध्ये कपिलः, पर्वतानां मध्ये मेरुः, नक्षत्राणां मध्ये चन्द्रमा, प्रहरणानां मध्ये वज्ररूपेण निरूपितः । व्रतानां मध्ये स सत्यं, भोगीनां मध्ये सोऽनन्तः । सेनानीनां मध्ये महेश्वरः, कल्पानां मध्ये महाकल्पः, युगानां मध्ये कृतयुगं चास्ति । सोऽपि सर्वयक्षाणां मध्ये कुवेरः, गणेशानां मध्ये वीरुकः वर्तते । स प्रजापतीनां मध्ये दक्षः, सर्वरक्षसां मध्ये निश्रुतिश्चास्ति । बलवतां मध्ये स वायुः, द्वीपानां मध्ये पुष्करो, मृगेन्द्राणां मध्ये सिंहो, यन्त्राणां मध्ये च धनुः निगदितः ।

वेदानां मध्ये सामवेदो, यजुषां मध्ये शतरुद्रीयं, सर्वजप्यानां मध्ये सावित्री, गुह्यानां मध्ये प्रणवश्चास्ति । सूक्तानां मध्ये पौरुषसूक्तं सामसु च ज्येष्ठसाम कथ्यते ।

सर्ववेदार्थविदुषां मध्ये सोऽपि स्वायंभूवमनुरूपेण प्रथितः । देशानां मध्ये ब्रह्मावर्तः, क्षेत्राणां मध्ये स अविमुक्तकमस्ति । स विद्यानामध्ये आत्मविद्या तथा ज्ञानिनां मध्ये ईश्वर इत्यभिधीयते । भूतानां मध्ये स व्योमः, तत्त्वानां मध्ये स मृत्युश्च कथ्यते । पाशानां मध्ये स विश्वे मायारूपेण ख्यातः, कलयतां मध्ये कालरूपेण व्याप्तोऽस्ति । गतीनां मध्ये मुक्तिः तथा च परेशां मध्ये परमेश्वरः निगदितः । अस्मिन् लोके यदन्यविपुलसत्त्वतेजोबलाधिकं च वर्तते तत् सर्वं शिवस्य तेजो विजृम्भितम् अस्तीति । तद्यथा -

योगीनामस्म्यहं शम्भुः स्त्रीणां देवीगिरीन्द्रजा ।

आदित्यानामहं विष्णुर्वसूनामस्मि पावकः ॥

रुद्राणां शंकरश्चाहं गरुडः पततामहम् ।

ऐरावतो गजेन्द्राणां रामः शस्त्रभृतामहम् ॥

ऋषीणाञ्च वशिष्ठोऽहं देवानाञ्च शतक्रतुः ।

शिल्पिनां विश्वकर्माहं प्रह्लादः सुरविद्विषाम् ॥

मुनीनामप्यहं व्यासो गणानां च विनायकः ।

वीराणां वीरभद्रोऽहं सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥

पर्वतानामहं मेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमा ।
 वज्रम्प्रहरणानां च व्रताना सत्यमस्म्यहम् ॥
 अनन्तो भोगिनां देवः सेनानीनामहंपावकिः ।
 आश्रमानां गृहस्थोऽहमीश्वराणां महेश्वरः ॥
 महाकल्पश्च कल्पानां युगानां कृतमस्म्यहम् ।
 कुबेरः सर्वयक्षाणां गणेशानां च वीरुकः ॥
 प्रजापतीनां दक्षोऽहं निश्रुतिः सर्वरक्षसाम् ।
 वायुर्बलवतामस्मि द्वीपानां पुष्करोऽस्म्यहम् ॥
 मृगेन्द्राणां च सिंहोऽहं यन्त्राणां धनुरेव च ।
 वेदानां सामवेदोऽहं यजुषां शतरुद्रियम् ॥
 सावित्री सर्वजप्यां गुह्यानां प्रणवोऽस्म्यहम् ।
 सूक्तानां पौरुषसूक्तः ज्येष्ठ साम च सामसु ॥
 सर्ववेदार्थविदुषां मनुः स्वायंभूवोऽस्म्यहम् ।
 ब्रह्मार्कास्तु देशानां क्षेत्राणामविमुक्तकम् ॥
 विद्यानामात्मविद्याहं ज्ञानानामैश्वरं परम् ।
 भूतानामस्म्यहं व्योम तत्त्वानां मृत्युरेव च ॥
 पाशानामस्म्यहं माया कालः कलयतामहम् ।
 गतीनां मुक्तिरेवाहं परेशां परमेश्वरः ॥
 यच्चान्यदपि लोकेऽस्मिन् सत्त्व तेजो बलाधिकम् ।
 तत्सर्वं प्रतिजानीध्वं मम तेजो विजृम्भितम् ॥

(कू.पु.ई.गी., ७/३-१६)

ईश्वरगीतानुसारेण स एव भगवान् सर्वप्राणीनाम् अन्तः सदा विराजते । स
 धाता, विधाता, कालः, अग्निः, वायुः इन्द्रः, वरुणश्चेत्यादिरूपेण विज्ञायते ।
 वेदे स परमेश्वररूपेणाख्यातः । स एव देवः परमेश्वरः सर्वदेवानां रूपाणि
 धृत्वा सर्वहविषां भोक्ता, फलप्रदश्च भवति । भक्ताः तं येनरूपेण समुपासन्ते
 तद्रूपेण स तेषु सन्निहितो भवति । अयमेव ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपः सन् जगतः सृष्ट्यादिकार्यं
 विदधाति । सर्वमिदं जगत् तेन परिव्याप्तमस्ति । मुनयः तमेव परमात्मनमित्थं
 स्तुवन्ति -

त्वामेकमीशं पुरुषं पुराणं
 प्राणेश्वरं रुद्रमनन्तयोगम् ।
 ननाम सर्वे हृदि सन्निविष्टं
 प्रचेतसं ब्रह्ममयं पवित्रम् ॥
 पश्यन्ति त्वां मुनयः ब्रह्मयोनिं
 दान्ताः शान्ताः विमलं रुक्तिवर्णम् ।
 ध्वात्वात्मस्वप्रचलं स्वे शरीरे
 कविं परेभ्यः परमं परं च ॥
 त्वतः प्रसूता जगतः प्रसूतिः
 सर्वानुसुखं परमाणुभूतः ।
 अणोरणीयान्महतो महीयां
 स्त्वामेव सर्वं प्रवदन्ति सन्तः ॥
 हिरण्यगर्भो जगदन्तरात्मा
 त्वतोऽस्ति जातः पुरुषः पुराणः ।
 सञ्जायमानो भवता निसृष्टो
 यथा विधानं सकलं स सद्यः ॥
 पश्यामस्त्वां परमाकाशमध्ये
 नृत्यन्तं महिमानं स्मरामः ।
 सर्वात्मानं बहुधासन्निविष्टं
 ब्रह्मानन्दमनुभूयानुभूयाः ॥
 ओंकारस्ते वाचको मुक्तिबीजं
 त्वमक्षरं प्रकृतो गुढरूपम् ।
 तत्त्वां सत्यं प्रददन्तीह सन्तः
 स्वयम्प्रभं भवतो यत्प्रभावम् ॥
 त्वामेकमाहुः कविमेक रुद्रं
 ब्रह्म गृणन्तं हरिमग्निमीशं ।
 रुद्रां नित्यमनिलं चेकितानां
 घातारमादित्यमनेकवर्णम् ॥

त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्वं
 त्वमेव रुद्रो भगवानपीशः ।
 त्वं विश्वनाथः प्रकृतिः प्रतिष्ठा
 सर्वेश्वरस्त्वं परमेश्वरोऽपि ॥
 त्वामेकमाहुः पुरुषं पुराण-
 मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
 चिन्मात्रमव्यक्तमनन्तरूपं
 स्वं ब्रह्म शून्यं प्रकृतिगुणाश्च ॥
 यदन्तरा सर्वमिव विभाति
 यदव्ययं निर्मलमेकरूपम् ।
 किमप्यचिन्त्यं तवतत्स्वरूपं
 तदन्तरा यत्प्रतिभाति तत्त्वम् ॥
 नमो भवाय भवोद्धवाय
 कालाय सर्वाय हराय तुभ्यम् ।
 नमोऽस्तु रुद्राय कपर्दिने ते
 नमोऽग्नये देवः नमः शिवाय ॥

शिवपुराणे शिवस्य सगुणस्वरूपस्य महन्महत्त्वं समुपस्थापितं विद्यते ।
 तत्र स एव परब्रह्म परमेश्वरः नान्येति मतं स्वीकृतं विद्यते । पुराणेऽस्मिन्
 निर्गुणब्रह्मणः सदाशिवस्य सगुणावताराणां ब्रह्मविष्णु-शिवानां मध्ये शिवः श्रेष्ठ इति
 वेदादीनां मतं समुद्धृतं विद्यते । तद्यथा -

ऋग्वेद उवाच-

यदन्तस्थानि भूतानि यतस्सर्वम्प्रवर्तते ।
 यदाहुः परमतत्त्वं स रुद्रस्त्वेकः एव हि ॥

यजुर्वेद उवाच -

यो यज्ञैरखिलैरीशो योगेन स समिज्यते ।
 येन प्रमाणं खलु न स एकः सर्वदृक् शिवः ॥

सामवेद उवाच -

येनेदम्भ्राम्यते विश्वं योगिभिर्यो विचिन्त्यते ।

यद्भासा भासते विश्वं स एक स्र्यम्बकः परः ॥

अथर्ववेद उवाच -

यं प्रपश्यन्ति देवेशं भक्त्यनुग्राहिणो जनाः ।

तमाहुरेकं कैवल्यं शङ्करं दुःखतः परम् ॥

तथा च प्रणव उवाच -

न हीशो भगवाञ्छक्त्या ह्यात्मनो व्यतिरिक्तया ।

कदाचिद्रमते रुद्रो लीलारूपधरो हरः ॥

असौ हि परमेशानः स्वयंज्योतिः सनातनः ।

आनन्दरूपा तस्यैषा शक्तिर्नागन्तुकी शिवा ॥

(शि.पु. ३/८/२५-४, ३४, ३५)

श्रीशिवमहापुराणस्य रुद्रसंहितायां परमेश्वरशिवस्य ब्रह्मस्वरूपं सम्पूर्णतयोपस्थापितं विद्यते । रुद्रसंहितायाः मङ्गलाचरणे विश्वोद्भव - स्थितिलयादिषु हेतुमेकं गौरीपतिं विदिततत्त्वमनन्तकीर्तिं मायामयं विगतमायमचिन्त्यरूपं बोधस्वरूपममलं शिवं ब्रह्मस्वरूपमिति निर्णयः समुपलभ्यते । स एव विभुः स्वमायया समग्रं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा नभोवदन्तर्बहिर्नास्थितोऽस्ति ।

वन्देऽन्तरस्थं निजगूढरूपं शिवं स्वतः स्रष्टुमिदं विचष्टे ।

जगन्ति नित्योपरितो भ्रमन्ति यत्सन्निधौ चुम्बकलोहवत्तम् ॥

(रु.सं., १.३)

शिवपुराणे शतरुद्रसंहितायां गृहपतये अग्निपदप्रदानलीलावर्णनप्रसङ्गे भगवतः शिवस्य अद्वितीयब्रह्मत्वं, विश्वरूपत्वं, सर्वकृतृत्वं, नीराकारत्वं, संसारबन्धनविनाशकत्वं, सर्वाधिष्ठानत्वम्, इन्द्रियातीतत्वं, जन्मादिरहितत्वं, भक्ताभिलाषपुरकत्वञ्च प्रतिपादितं वर्तते । तद्यथा -

एकं ब्रह्मैवाऽद्वितीयं समस्तं सत्यं सत्यं नेह नानास्ति किञ्चित् ।
 एको रुद्रो न द्वितीयाऽवतस्थे तस्मादेकं त्वां प्रपद्ये महेशम् ॥
 कर्ता हर्ता त्वं हि सर्वस्य शम्भो नानारूपेष्वेकरूपोऽव्ययरूपः ।
 यद्वत्प्रत्यग्धर्म एकोऽप्यनेकस्तस्मान्नाऽन्यं त्वां विनेशं प्रपद्ये ॥
 शब्दं गृह्यास्यश्रवास्त्वं हि जिघ्रस्यघ्राणत्वं व्यङ्ग्यधिरायासि दूरात् ।
 व्यक्षः पश्येस्त्वं रसज्ञोऽप्यजिह्वः कस्त्वां सम्यग् वेच्यतस्त्वां प्रपद्ये ॥
 नो वेद त्वामीश साक्षाद्धि वेदो न वा विष्णुर्नो विधाताऽखिलस्य ।
 नो योगीन्द्रा नेन्द्रमुख्याश्च देवा भक्तो वेदस्त्वामतस्त्वां प्रपद्ये ॥
 त्वत्तः सर्वं त्वं हि सर्वं स्मरारे त्वं गोरीशस्त्वं च नमोऽतिशान्तः ।
 त्वं वै बृहदस्त्वं युवा त्वं बालस्त्वं यत्किञ्चिन्नान्यतस्त्वां नतोऽहम् ॥

(श.रु.सं., १३, ४२-४६)

शिवपुराणस्य शतरुद्रसंहिता शिवस्य माहात्म्यप्रकाशिकाऽस्ति ।
 नृसिंहज्वालादग्धाः देवाः शिवस्य शरणापन्नाः अभवन् । देवानां संकटं मोचयितुं
 शिवः नृसिंहं हतप्रभोऽकरोत् । तदा हर्षिताः देवाः बहुभावेन शिवस्य सर्वश्रेष्ठत्वं
 प्रतिपादितवन्तः—

ब्रह्म-विष्ण्वन्द्र-चन्द्रादि-सुराः सर्वे महर्षयः ।
 दितिजाद्याः सम्प्रसूतास्त्वत्तः सर्वे महेश्वरः ॥
 ब्रह्म-विष्णु-महेन्द्राश्च सूर्याद्यानसुरान् सुरान् ।
 त्वं वै सृजसि पास्यत्सि त्वमेव सकलेश्वरः ॥
 यतो हरसि संसारं हर इत्युच्यते बुधैः ।
 त्वं महापुरुषः शम्भुः सर्वेशः सुरनायकः ॥
 निःस्वात्मा निर्विकारात्मा परब्रह्म सतां गतिः ।
 दीनबन्धुर्दयासिन्धुरद्भुतोतिः परात्मदृक् ॥
 प्राज्ञो विराट् विभुः सत्यः सच्चिदानन्दलक्षणः ॥

(शि.पु.श.रु.सं., १२/२४-२६)

शतरुद्रसंहितायाः त्रयोदशाध्याये विश्वानरब्राह्मणमुखेन शिवस्य माहात्म्यं बहुधा कीर्तितमस्ति । स्तुतिमाध्यमेन विश्वानरः शिवस्येकत्वं सर्वकर्तृत्वं हर्तृत्वं च प्रतिपादयमास । तस्मिन् ज्ञाते संसारभ्रमः स्वतः नश्यतीति प्रकाशयता विश्वानरेणोक्तं यत् -

एकं ब्रह्मैवाऽद्वितीयां समस्तं सत्यं सत्यं नेह नानास्ति किञ्चित् ।
 एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे तस्मादेकं त्वां प्रपद्ये महेशम् ॥
 कर्ता हर्ता त्वं हि सर्वस्य शम्भो नानारूपेष्वेकरूपोऽप्यरूपः ।
 यद्धत्प्रत्यग्धर्मं एकोऽप्यनेकस्तस्मान्नान्यं त्वां विनेशप्रपद्ये ॥
 रजौ सर्पः शुक्तिकायां च रौप्यं नैरः पूरस्तन्मृगाख्ये मरीचौ ।
 यद्यत्सद्बद्धिष्वगेव प्रपद्यो यस्मिन् ज्ञाते तं प्रपद्ये महेश्वरम् ॥

यथा तोये शैत्यं वह्नौ दाहकत्वं भानौ तापः चन्द्रे प्रसादः पुष्पे गन्धो दुग्धमध्ये सर्पिं तथा च शिवः संसारमध्ये परिव्याप्तो विद्यते । स एव परमेश्वरः शिवः अकर्णोऽपि शृणोति, अघ्राणः जिघ्रति, अपादः गच्छति, अनेत्रः पश्यति, अजिह्वः रसमास्वादयति । साक्षात् वेदः विधाता, विष्णुः, इन्द्रादयः देवाः योगीन्द्रादयः तस्य स्वरूपं वक्तुं नैव पारयन्ति । परन्तु भक्तः तमित्थं स्तौति -

नो वेद त्वामीश साक्षाद्धि वेदो न वा विष्णुर्नो विधाताऽखिलस्य ।
 नो योगीन्द्रा नेन्द्रमुख्याश्च देवा भक्तो वेदस्त्वामतस्त्वां प्रपद्ये ॥
 नो ते गोत्रं नो सजन्मापि नाशो नो वारूपं नैव शीलं न देशः ।
 इत्थंभूतोऽपीश्वरस्त्वं त्रिलोक्याः सर्वान् कामान् पूरयेस्त्वं भजे त्वाम् ॥
 त्वतः सर्वं त्वं हि सर्वं स्मरारे त्वं गौरीशस्त्वं च नमोऽतिशान्तः ।
 त्वं वै वृद्धस्त्वं युवा त्वं च बालस्तत्त्वं यटिकं नान्यतस्त्वां नतोऽहम् ॥

(श.रु.सं., १३/४५-४६)

शिवपुराणस्य रुद्रसंहितायां देवस्तुतिमाध्यमेन भगवतः शिवस्य चराचरजगत्सृष्टिकर्तृत्वं परेशत्वं सर्वादिबीजत्वं निर्विकारत्वं सर्वसाक्षीत्वं सर्वात्मकत्वं परब्रह्मत्वञ्च प्रतिपादितं विद्यते । जन्मादि-विकाररहितोऽपि स परमेश्वरः शिवः स्वमायया नानाविधानि अवताराणि गृह्णाति । अरूपोऽपि बहुरूपाणि धत्ते ।

पशुपाशविमोचकः, भक्तसन्मुक्तिदः, स्वप्रकाशः, अव्ययः अक्षरं परब्रह्मस्वरूपः
स शिवः अध्यात्मयोगगम्यः भक्तोद्धारनिरतश्च वर्तते । तद्यथा -

नमो भगवते तुभ्यं यत एतच्चराचरम् ।
पुरुषाय महेशाय परेशाय महात्मने ॥
आदिबीजाय सर्वेषां चिद्रूपाय पराय च ।
ब्रह्मणे निर्विकाराय प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥
य इदं प्रतिपच्येदं येनेदं विचकास्ति हि ।
यस्मादिदं यतश्चेदं यस्येदं त्वं च यत्नतः ॥
त्वज्जन्मादि विकारा नो विद्यते केऽपि दुःखदा ।
तथापि मायया त्वं हि गृह्णासि कृपया च तान् ॥
पशुपाशविमोक्षाय भक्तसन्मुक्तिदाय च ।
स्वप्रकाशाय नित्यायाऽव्ययायाजस्रसंविदे ॥
अक्षरं परमं ब्रह्ममव्यक्ताकृतिं विभुम् ।
अध्यात्मयोगगम्यं त्वां परिपूर्णं स्तुमो वयम् ॥
नमो गुणारणिच्छिन्नचिद्ब्रह्माय महेश्वर ।
मुढ दुष्प्राप्तरूपाय ज्ञानिहृद्भासिने नमः ॥

(रु.सं.सू.ख., १५/३६-५३)

२. शब्दमयतनुः -

श्री शिवमहापुराणे परमेश्वरशिवस्य शब्दमयतनोः प्रतिपादनं
समुपलभ्यते । पुरा विधिविष्णुमध्ये विवादोऽभूत् । विधिविष्णोः मोहं नाशयित्वा
परमेश्वरः शिवः तौ आत्मनः लिङ्गस्वरूपं प्रदर्शयामास । लिङ्गरूपस्य तस्य
सदाशिवस्य लिङ्गमध्ये विष्णुः तथा ब्रह्मदेवः आद्यम् अकाराख्यं वर्णम् अपश्यत् ।
उत्तरे उकारं मध्ये मकारं तथा अन्ते च नादमोकारमपश्यताम् । लिङ्गस्य दक्षिणे
भागे स्थितमाद्यमकारं वर्णं सूर्यमण्डलमिवापश्यत् । उत्तरभागे स्थितम् उकारं
पावकप्रख्यं तथा च मध्यतः स्थितं शीतांशुमण्डलप्रख्यं मकारं तौ विधिअच्युतौ
दृष्टवन्तौ ।

पावकप्रख्यस्य तस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य मूलं द्रष्टुं विष्णुः समुत्सुकोऽभूत् ।
तदा स वेदशब्दोमयावेशं विश्वात्मानं व्यचिन्तयत् । तदानीं तत्र एकस्य
ऋषेराविर्भावः संजातः । तेनैव ऋषिणा प्रबोधितः विष्णुः परमेश्वरशिवस्य
शब्दमयतनोः स्वरूपं ज्ञातवान् ।

तेनैव ऋषिणा विष्णुर्ज्ञातवान् परमेश्वरम् ।

महादेवं परं ब्रह्म शब्दब्रह्मतनुं परम् ॥

(शि.पु.२.८.१३)

एकाक्षरस्य ॐकारस्य वाच्यस्वरूपम् -

एकाक्षरेण तद्वाक्यामृतं परमकारणम् ।

सत्यमानन्दममृतं परं ब्रह्म परात्परम् ॥

एकाक्षरादकाराख्याद् भगवान् बीजकोऽण्डजः ।

एकाक्षरादुकाराख्याद्धरिः परमकारणम् ॥

एकाख्यरात् मकाराख्याद् भगवान् नीललोहितः ।

सर्गकर्त्ता त्वकाराख्यो ह्युकाराख्यस्तु मोहकः ॥

मकाराख्यस्तु यो नित्यमनुग्रहकरोऽभवत् ।

मकाराख्यो विभुर्बीजो ह्यकारो बीज उच्यते ॥

उकाराख्यो हरिर्योनिः प्रधानपुरुषेश्वरः ।

बीजो च बीजं तद्योनिर्नादाख्यश्च महेश्वरः ॥

(शि.पु.२.८.१५-१६)

दिव्यं शब्दमयस्वरूपं -

अकारस्तस्य मूर्द्धा हि ललाटो दीर्घ उच्यते ।

इकारो दक्षिणं नेत्रमीकारो वामलोचनम् ॥

उकारो दक्षिणं श्रोत्रमूकारो वाम उच्यते ।

ऋकारो दक्षिणं तस्य कपोलं परमेष्ठिनः ॥

वामं कपोलमूकारो लृ लृ नासापुटे उभे ।

एकारश्चोष्ठ उद्ध्वश्च ह्यकारस्त्वधरो विभोः ॥

ओंकारश्च तथौकारो दन्तपङ्क्तिद्वयं क्रमात् ।
 अमस्तु तालुनी तस्य देवदेवस्य शूलिनः ॥
 कादि पञ्चाक्षराण्यस्य पञ्चहस्ताश्च दक्षिणे ।
 चादि पञ्चाक्षराण्येवं पञ्चहस्तास्तु वामतः ॥
 टादि पञ्चाक्षरं पादास्तादि पञ्चाक्षरं तथा ।
 पकार उदारं तस्य फकारः पार्श्व उच्यते ॥
 बकारो वामपार्श्वस्तु मकारः स्कन्ध उच्यते ।
 मकारो हृदयं शम्भोर्महादेवस्य योगिनः ॥
 यकारादि-सकारान्ता विभोवै सप्तधातवः ।
 हकारो नाभिरूपो हि क्षकारो घ्राण उच्यते ॥
 एवं शब्दमयं रूपमगुणस्य गुणात्मनः ।
 दृष्ट्वा तमुमया साद्धं कृतार्थोऽभूत् मया हरिः ॥

(शि.पु.रु.सं.सू.ख. ८/३२-४०)

कलावर्णमृग्यजुः सामरूपिणम् ईशानमीशमुकुटं पुरुषाख्यं पुरातनं साम्बं वरदमीश्वरं
 शब्दब्रह्मतनुं सदाशिवं ब्रह्मणा सह हरिरिष्टाभिर्वाग्भिः तुष्टाव ।

श्रीशिवमहापुराणे शिवस्य शब्दब्रह्मतनोः प्रतिपादनं समुप-लभ्यते ।
 तत्र परमेश्वरः शिव एकाक्षरं ब्रह्म प्रणवः प्रोक्तः ।

प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।

शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥

अस्य प्रणवस्य अकारः उकारः मकारः नादश्चेति चतस्रः मात्राः कथिताः ।

अकारं बह्वृचं प्राहुरकारो यजुरुच्यते ।

मकारः सामनादोऽस्य श्रुतिरार्थवर्णी स्मृताः ॥

अकारश्च महाबीजं रजः स्रष्टा चतुर्मुखः ।

उकारः प्रकृतिर्योनिः सत्त्वं पालयिता हरिः ॥

मकारः पुरुषो बीजं तमः संहारको हरः ।

नादः परः पुमानीशो निर्गुणो निष्क्रियः शिवः ॥

सर्वं तिसृभिरेवेदं मात्राभिनिखिलं त्रिधा ।

अभिधाय शिवात्मानं बोधयत्यर्धमात्रया ॥

(शि.पु.वा.सं.उ.ख., ६/२५-२६)

३. परमगृहस्थः -

प्रायः सर्वेषु पुराणेषु शिवस्य गार्हस्थ्यं प्रतिपादितं विद्यते । विशेषतः शिवपुराणे शिवस्य गृहस्थस्वरूपं पूर्णतया समुपस्थापितं विद्यते । पुराणेऽस्मिन् दक्षजया सत्या तथा गिरिजया पार्वत्या साकं शिवस्य गृहस्थ-जीवनस्य अतीव-चित्ताकर्षकं हृदयाह्लादकरञ्च वर्णनं समुपस्थापितं विद्यते ।

तत्र वर्णितं यत् दक्षजां देवीं त्रैलोक्यमातरं सतीं विवाह्य परम कारुणिकः शिवः स्वगणै सह स्वधाम जगाम । स्वस्थानं प्राप्य शिवः वृषभादवातरत् । निजस्थानं प्राप्य सतीसखः शिवः अतीव मुमुदे । ततो विरूपाक्षः नन्दादीन् स्वीयान् गणान् निर्यापयामास । लौकिकीं रीतिमाश्रित्य करुणासागरः प्रभुः रहसि दाक्षायण्या समं मुदा रेमे । कदाचित् वन्यपुष्पाणि समाहृत्य मनोहरां मालां विधाय सत्याः हारस्थाने स योजयत् । कदाचिद् दर्पणे आत्मनः मुखं वीक्ष्यन्तीं सतीमनुगम्य हरः स्वीयं वक्त्रम् अप्यवलोकयत् । कदाचित् तस्याः कुण्डलम् उल्लास्योल्लास्य मोचयति स्वयं वध्नाति च । तस्याः सत्याः चरणौ वृषध्वजः निसर्गरक्तौ पूर्णरागौ कुरुते । सौवर्णपद्मकलिकातुल्ये तस्याः कुचद्वये हरः भ्रमराकारं मृगनाभिविशेषकं चकार । तस्याः कुचयुगाद् सहसा हरः हारं वियोज्य स्वकरस्पर्शनं तत्रैव मुहुः न्ययोजयत् । अङ्गदान् वलयानूर्मान् पुनः पुनः तत्स्थानात् विश्लेष्य पुनरेवासौ तत्स्थाने प्रत्ययोजयत् । मदनोन्मादचेतनः प्रमथाधिपः प्रियया सह मुदा नर्म शर्माणि चकार । पद्मपुष्पाणि रम्यपुष्पाणि चाहृत्य शङ्करः तस्याः सर्वाङ्गेषु पुष्पाभरणं करोति स्म । सत्या सह महेश्वरः समस्तेषु रम्येषु गिरि कुञ्जेषु विजहार । तया विना स न याति न चेष्टते क्षणमपि शर्म च शङ्करः न लेभे । तया सह सुचिरं कालं कैलासगिरिकुञ्जरे व्याहृत्य स्वेच्छया शंकरः हिमवत्प्रस्थं सस्मार, अगमत् च । तस्मिन् प्रविष्टे वसन्तः निजं भावं वितस्तार ।

सर्वे च पुष्पिता वृक्षा लताश्चान्याश्च पुष्पिताः ।

अम्भांसि फुल्लपद्मानि पद्माः सभ्रमरास्तथा ॥

सन्ध्यार्द्रचन्द्रसङ्काशाः पलाशाश्च विरेजिरे ।

कामास्त्रवत् सुमनसः प्रमोदात् पादपाधरः ॥
 बभुः पङ्कजपुष्पाणि सरः सु सुकुलान्जनान् ।
 तस्मिन् काले महादेवः सह सत्या घोरोत्तमे ।
 रेमे च सुचिरं छन्दं निकुञ्जेषु नदीषु च ॥
 तस्याः कुसुममालाभिर्भूषयन् सकलां तनुम् ।
 स्वहस्तरचिताभिस्तु नवशर्माकरोच्च सः ॥

(रु.सं.सृ.ख. २१)

इत्थं हिमगिरिकुञ्जप्रस्थभागे दरीषु प्रतिदिनं महेशः दक्षपुत्र्या सह
 चिक्रीड । एवं प्रकारेण पञ्चोत्तरएकशतदिव्यवर्षाणि व्यतीतानि बभूव ।

कदाचित् घनागमे भयभीता सती निवासार्थं भवनं निर्मातुं परमेश्वरं
 कथितवती -

घनागमोऽयं सम्प्राप्तः कालः परमदुःसहः ।
 अनेकवर्णमेघौघाः संङ्गीताम्बरदिवचयाः ॥
 एतस्मिन् विषमे काले नीडं काकाशचकोरकाः ।
 कुर्वन्ति त्वां विना गेहान् कथं शान्तिमवाप्स्यसि ॥
 महतीवाद्य नो भीतिर्मा मेघोत्था पिनाकधृक् ।
 यतस्त तस्माद्वासाय मा चिर वचनान्मम् ॥
 कैलासे वा हिमाद्रौ वा महाकाश्यामथ क्षितौ ।
 तत्रोपयोग्यं संवासं कुरु त्वं वृषभध्वजः ॥

दाक्षायण्या एवमुक्तः शम्भुः देव्या इच्छया महागिरौ हिमाद्रिशिखरे
 संवासं कारयामास । तस्मिन् स्वर्गसमे स्थाने सत्या समं मुदा शशाङ्कशेखरः
 दिव्यदशसहस्राणि वर्षाणि रेमे ।

न यज्ञे स दिवारात्रौ न ब्रह्मणि तपः समम् ।
 सत्यां हि मनसा शम्भुः प्रीतिमेव चकार ह ॥
 एवमन्योन्यसंसर्गादनुरागमहीरुहम् ।
 वर्द्धयामासतुः कालीशिवौ भावाम्बुसेचनैः ॥

(रु.सं.सृ.ख., २२/६८/७०)

इत्थं शङ्करेण साकं विहारं कृत्वा सा सती अतिसन्तुष्टा विरागा च समजायत । एकस्मिन् दिवसे रहसि सङ्गता सा देवी सती भक्त्या शङ्करं प्रणम्य सुखावहं परं तत्त्वं ज्ञातुं स्वाभिलाषं प्रकटितवती -

ज्ञातुमिच्छामि देवेश ! परं तत्त्वं सुखावहम् ।

यं न संसारदुःखाद् वै तरेज्जीवोऽञ्जसा हरः ॥

यत्कृत्वा विषयी जीवः स लभेत् परमं पदम् ।

संसारी न भवेन्नाथ ! तत्त्वं वद कृपां कुरु ॥

केवलं जीवोद्धाराय आदिशक्त्या महेशान्या इत्थं पृष्ठः देवेशः विज्ञानमयं परतत्त्वं विशदरूपेण वर्णयामास ।

अनन्तरं वागार्थाविव सम्पृक्तयोः तयोः मध्ये विच्छेदोऽपि बभूव ।

सतीशिवमध्ये विच्छेदः -

एकस्मिन् समये रुद्रः सत्या सह वृषमारुह्य सागराम्बरं पर्यटन् दण्डकारण्यमाजगाम । तत्र हरः लक्ष्मणेनान्वितं रामं ददर्श । रावणेन हृतां प्रियां सीताम् अन्विष्यन्तं हा सीतेति प्रोच्यन्तं विरहाविष्टमानसं मुहुर्मुहुः रुदन्तं दशरथात्मजं रामं हरः प्रणामं चकार । तद् दृष्ट्वा विस्मिता सती शिवं प्राह यत् हे परमेश्वर ! हरिब्रह्मादयः सुराः त्वं सदा प्रणमन्ति । वेदान्तवेद्यः त्वं सर्वेषां प्रणम्योऽसि । हे नाथ ! इमौ धनुर्धरौ व्याकुलितौ पुरुषौ कौ ? तयोः मध्ये ज्येष्ठं कञ्जश्यामं दृष्ट्वा केन हेतुना भक्त इव भवान् सुप्रसन्नात्माऽभव इति मम मनसि उत्थितं संशयं त्वं छेतुमर्हसि । तस्याः वचो निशम्य परमेश्वरः विहस्य उक्तवान्-

रामलक्ष्मणनामानौ भ्रातरौ वीरसम्मतौ ।

सूर्यावंशोद्भवौ देवी ! प्राज्ञौ दशरथात्मजौ ॥

गौरवर्णो लघुर्बन्धुः शेषेशो लक्ष्मणान्वितः ।

ज्येष्ठो रामाभिधो विष्णुः पूर्णांशो निरुपद्रवः ॥

अवतीर्णः क्षितौ साधुरक्षणाय भवाय नः ।

इत्युक्त्वा विररामाऽसौ शम्भुः सूतिकरः प्रभुः ॥

शिवमायया मोहिता सती शिवस्य वचनं न विशश्वास । तस्याः मन आविश्वस्तं ज्ञात्वा शिवः स्वकीयया धिया रामपरीक्षां कुरु इति सतीं कथितवान् । शिवाज्ञया सती सीतारूपं धृत्वा तत्परीक्षार्थं रामसमीपमगमत् । सीतारूपां सतीं दृष्ट्वा शिवं स्मरन् रामः तां नत्वा अवोचत् -

प्रेमतस्त्वं सती ब्रूहि क्व शम्भुस्ते नमो गतः ।
एका हि विपिने कस्मादागता पतिना विना ॥
त्यक्त्वा स्वरूपं कस्मात्ते घृतं रूपमिदं सती ।
ब्रूहि तत्कारणं देवि ! कृपां कुरु ममोपरि ॥

इति रामवचः श्रुत्वा सा सती तदा भृशं लज्जिता बभूव । रामं विष्णुस्वरूपं विज्ञाय शिवपदं स्मृत्वा सर्वं वृत्तान्तमवोचत् । सर्वं ज्ञात्वा रामः सतीदर्शनात् आत्मानं कृतकृत्यो मत्वा तां प्रणम्य तदाज्ञया वने विचचार । ततः उदासीना विवर्णा सती पश्चात्तापं कृत्वा शम्भूसमीपं गत्वा शिवं हृदा प्रणनाम । दुःखितां तां दृष्ट्वा हरः कुशलं पृष्टवान् । कातरां तां दृष्ट्वा ध्यानेन सर्वं ज्ञात्वा मर्यादाप्रतिपालकः रुद्रः पूर्वं कृतं स्वपणं स्मृत्वा हृदा सतीम् अत्यजत् । मनसा सतीं विहाय परमेश्वरः स्वगिरिं कैलासं जगाम । व्योमवाण्या सर्वं विज्ञाय देवी दक्षजा अतीव शुशोच । सत्या सह कैलासं गत्वा शिवः समाधिस्थोऽभूत् । बहुकालानन्तरं स ध्यानं तत्याज पुनः स्वलीलया सतीं निःशोकां कृतवान् । इत्थं मुनयः शिवाशिवयोः वियोगकथां वदन्ति । परन्तु तयोः वियोगः कथं बभूव ? इत्यत्र कोऽपि निश्चयः नास्ति । वस्तुतः शिवाशिवयोः चरित्रं परमार्थतः न कोपि जानाति ।

वागार्थाविव सम्पृक्तौ सदा खलु सतीशिवौ ।
तयोर्वियोगः सम्भाव्यः सम्भवेदिच्छया तयोः ॥

(रु.सं.सतीखण्डे.अ.२५/६६)

अनन्तरं दक्षयज्ञे शिवनिन्दां निशम्य सती स्वशरीरं त्यक्तवती । हिमालयगृहे मेनायाः गर्भादवतीर्य सा पार्वती-रूपेण तीव्रं तपः कृत्वा शिवं पुनः पतिरूपेण प्राप्तवती । गिरिजां विवाहयित्वा स्वपर्वतं गत्वा तत्र भगवान्शम्भुः गिरिजया सह देवमानेन सहस्रवर्षपर्यन्तं रेमे ।

हरे भोगप्रवृत्ते तु लोकधर्मप्रवर्तिनि ।

महान् कालो व्यतीताय तयोः क्षण इवानघ ॥

(रुद्रसंहिता, कु.ख.१/१७)

अनन्तरं देवानां रक्षणाय तैः स्तुतः परमेश्वरः शिवः तारकासुरवधार्थं स्वकीयादमोघात् वीर्यात् कार्तिकेयं समुत्पन्नं कारयामास । तेन तारकस्य वधं

कारयित्वा कुमारं कार्तिकेयं देवसेनानायकरूपेण अभिषिसेच । स्वयं विष्णुः
कुमाराय ब्रह्माण्डाधिपतित्वं ददौ । स्वयं शिवः तस्मै शूलं, पिनाकं, परशुं,
शक्तिं, पाशुपतास्त्रं संहारास्त्रञ्च ददौ । अन्ये देवाश्च तस्मै परमुपायनं दिव्यास्त्राञ्च
दत्तवन्तः । देवीपार्वती महाप्रीत्या तस्मै परमैश्वर्यमुत्तमं तथाच चिरञ्जीवित्वं ददौ ।
महाघोरसंग्रामे तारकं घातयित्वा कुमारः देवान् निष्कण्टकान् चकार । पुनश्च स
कुमारः बाणासुरं प्रलम्बासुरं च घातितवान् । तदा शिवालये महोत्सवः अभूत् ।

अथ दृष्ट्वा कुमारं तं तनयं प्राणवल्लभम् ।

तौ दम्पती शिवौ देवौ मुमुदातेऽतिनारद ॥

तयोस्तदा महामोदा ववृधेऽतीव नारद ।

दम्पत्योः शिवयोस्तात भवाचारं प्रकुर्वतोः ॥

(रु.सं.कु.ख. १२ अ. २२, २५)

ततः कैलासवाससमये कदाचित् देवी पार्वती सखीभ्यां प्रेरिता सती
स्वगणं रचयितुं समुत्सुका अभवत् । मनसा एतद् विचार्य सा देवी स्ववपुषः
मलसंभवं सर्वलक्षणसंयुतं सर्वावयवसुन्दरं महाबलपराक्रमं पुरुषं रचयित्वा तस्मै
विविधानि वस्त्राणि नानालङ्करणं च दत्त्वा स्वपुत्ररूपेण गृहीतवती । स्वद्वारि तं
सुतं गणेशं स्थापयित्वा स्वयं सखीयुता सा स्नानार्थं गतवती । ततः शिवः
तत्रागत्य यदा अन्तः प्रवेष्टुम् उद्यतोऽभूत् तदा गणेशेन निवारितः ताडितश्च शिवः
स्वगणैः देवैश्च सह मिलित्वा गणेशेन साकं युद्धं कृत्वा अन्ते त्रिशूलेन तस्य
शिरं चिच्छेद । तेन क्रुद्धा देवी शतसहस्रशः शक्तीः तत्क्षणं उत्सृज्य देवान्
नाशयितुमुद्यता अभवत् । अनन्तरम् ऋषीणां स्तुत्या तुष्टा स स्वपुत्रस्य जीवनप्राप्तिं
तथा तस्य अग्रपूज्यत्वमैच्छत् । शिवेन आदिष्टाः गणाः शीघ्रम् एकदन्तविशिष्टम्
उत्तराभिमुखं गजस्य शिरः अति शीघ्रं गृहीत्वा आगतवन्तः । देवाः तदा तच्छिरः
नीत्वा गणेशस्य शरीरे संयोजितवन्तः । अनन्तरं वेदोक्तमन्त्र-पूतजलेन गणनायकः
शिवेच्छया जीवितोऽभूत् । स्वतनयं जीवितं दृष्ट्वा देवी गिरिजा अतिप्रीत्या
सुतमुखमाचुम्ब्य वरान् ददौ -

धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि पूर्वपूज्यो भवाधुना ।

सर्वेषाममराणां वै सर्वदा दुःखवर्जितः ॥

आनने तव सिन्दुरं दृश्यते साम्प्रतं यदि ।
 तस्मात्त्वं पूजनीयोऽसि सिन्दूरेण सदा नरैः ॥
 पुष्पैर्वा चन्दनैर्वाऽपि गन्धेनैव शुभेन च ।
 नैवेद्येन सुरम्येण नीराजेन विधानतः ॥
 ताम्बूलैश्च दानैश्च तथा प्रक्रमणैरपि ।
 नमस्कार-विधानेन पूजां यस्ते विधास्यति ॥
 तस्य वै सकला सिद्धिर्भविष्यति न संशयः ।
 शिवश्च तस्मै विघ्नहन्तृत्वं गणाधिपत्वं च ददौ ॥

(रु.सं.कु.ख. १८/८-११)

शिवा शिवश्च पुत्रं गणेशं जीवितं प्राप्य महोत्सवं चक्रतुः । अनन्तरं शिवाशिवश्च
 द्वयोः सुतयोः लीलां दर्शं दर्शं महत्प्रेम समावहत् -

पित्रोर्लालयतोस्तत्र सुखं चाति व्यवर्द्धत ।
 सदा प्रीत्या मुदा चातिखेलनं चक्रतुः सुतौ ॥
 तावेव तनयौ तत्र मातापित्रोर्मुनीश्वरः ।
 महाभक्त्या सदा युक्तौ परिचर्यां प्रचक्रतुः ॥
 षण्मुखे च गणेशे च पित्रोस्तदधिकं सदा ।
 स्नेहो व्यवर्द्धत महाञ्जुक्लपक्षे यथा शशी ॥

(रु.सं.कु.ख., १६/५-७)

समयानुसारं तावुभौ विवाहयोग्यौ सज्जातौ । पुत्रयोः विवाहार्थं तौ पितरौ
 चिन्तासमुद्विग्नौ लीलानन्दौ च बभूवतुः । विवाहार्थं सस्पृहौ तौ सुतौ 'अहं प्रथमं
 च परिणेष्यामि' इत्युक्त्वा विवादतत्परौ अभवताम् । तयोः वचनं श्रुत्वा तौ
 दम्पती लौकिकाचारमाश्रित्य विस्मयाभिभूतौ अभवताम् । कदाचित् तौ स्वपुत्रकौ
 आहूय पितरौ कथयामासतु -

यश्चैव पृथिवीं सर्वा क्रान्त्वा पूर्वमुपाब्रजेत् ।
 तस्यैव प्रथमं कार्यो विवाहः शुभलक्षणः ॥

(रु.सं.कु.ख., १९/१८)

तयोरेवं वचः श्रुत्वा महाबलः शरजन्मा पृथिवीक्रमणाय मन्दिरात् तूर्णं
 जगाम । गणनाथः तत्रैव स्थित्वा अचिन्तयत् यत् मया किं कर्तव्यं क्व गन्तव्यम्?

क्रोशमात्रं मया न गम्यते, इति विचार्य स्नानं कृत्वा गृहं समागत्य पितरौ आसने संस्थाप्य पूजयामास । तयोः सप्तवारं परिक्रमणं प्रणामांस्तु चकार । एवं कृत्वा बुद्धिसागरः गणेशः शीघ्रं स्वविवाहं कारयितुं तौ कथितवान् । कदा त्वया सुमहत्तरा पृथिवी क्रान्ता ? इति पितृभ्यां पृष्ठः गणेशः कथितवान् यत् -

भवतोः पूजनं कृत्वा शिवाशङ्करयोरहम् ।

स्वबुद्ध्या हि समुद्रान्तपृथ्वीकृतपरिक्रमः ॥

इत्येवं वचनं वेदे शास्त्रे वा धर्मसञ्चये ।

वर्तते किं च तत्तथ्यं न हि किं तथ्यमेव वा ॥

(रु.सं.कु.ख., १६/३६/३८)

पित्रोश्च पूजनं कृत्वा प्रक्रान्तिं च करोति यः ।

तस्य वै पृथिवीजन्यफलं भवति निश्चितम् ॥

शीघ्रं च भवितव्यो मे विवाहः क्रियतां शुभः ।

अथवा वेदशास्त्रं च व्यलीकं कथ्यतामिति ॥

(रु.सं.कु.ख., १६/३६/४५)

इत्युक्त्वा पार्वतीपुत्रः प्रकृष्टधीः गणेशः विरराम । तस्य वचः श्रुत्वा पार्वतीशङ्करौ बुद्धिविचक्षणं गणेशं प्रशंस्य तस्य वचनं स्वीचक्रतुः ।

एतस्मिन्नन्तरे प्रजापतिः विश्वरूपः तदुद्योगं ज्ञात्वा सिद्धि-बुद्धिरिति ख्याते शुभे सर्वाङ्गशोभने कन्ये गणेशाय दातुमैच्छत् । गिरिजाशङ्करौ ताभ्यां सह गणेशस्य विवाहमहोत्सवं मुदा कारयामासतुः । सन्तुष्टाः देवाः ऋषयश्च विवाहे परमां मुदं लेभिरे । कियता कालेन गणेशस्य पत्न्योः द्वौ दिव्यौ पुत्रौ बभूवतुः । गणेशपत्न्याः सिद्धेः क्षेमनामा सुतोऽभवत् । बुद्धेलाभाभिधः परमशोभनः पुत्र अभवत् । एवमचिन्त्यं सुखं भुञ्जाने गणेश्वरे कुमारः पृथ्वी क्रान्त्वा आजगाम । तावत् नारदः कुमारसमीपमागत्य गणेशविवाहं तस्य पुत्रप्राप्तिवृत्तान्तञ्च कार्तिकेयं कथितवान् । तेनोक्तं -

असम्यक् च कृतं ताभ्यां त्वत्पितृभ्यां हि कर्म ह ।

विचार्यतां त्वयाऽपीह मच्चिते न शुभं मतम् ॥

दद्याद्यदि गरं माता विक्रीणीयात् पिता यदि ।

राजा हरति सर्वस्वं कस्मै किं च ब्रवीतु वै ॥

येनैवेदं कृतं स्याद्वै कर्मानर्थकरं परम् ।
शान्तिकामः सुधीस्तात तन्मुखं न विलोकयेत् ॥
इति नीतिः श्रुतौ प्रोक्ता स्मृतौ शास्त्रेषु सर्वतः ।
निवेदिता च सा तेऽद्य यथेच्छसि तथा कुरु ॥

(रु.सं.कु.ख., २० अ.१८-२१)

नारदमुखात् सर्वं ज्ञात्वा पितृभ्यां वारितोऽपि क्रोधजर्जरितः कार्तिकेयः
क्रौञ्चं पर्वतं जगाम । स्कन्दस्य विरहे दुःखमापन्ना उमा कुमारसमीपं गन्तुं शिवं
निवेदितवती । शिवोऽपि स्वांशेन कार्तिकस्य सुखाय तस्मिन् पर्वते
मल्लिकार्जुनज्योतिर्लिंगरूपेणावततार । पुत्रस्नेहातुरौ तौ शिवाशिवौ कुमारस्य दर्शनार्थं
पर्वणि पर्वणि पुत्रसमीपं जग्मतुः ।

इत्थं शिवपुराणे शिवस्य गृहस्थस्वरूपं समुपलभ्यते ।

४. दुष्टविनाशकः -

परमेश्वरः शङ्करः सुरद्विषां खलानां विनाशाय पार्वत्या साकं भुवः
परिक्रमणं चकार । कुमारेण तारकासुरस्य विनाशं कारयित्वा ततः स विश्वहृत्
रुद्रः एकेन बाणेन त्रिपुरं ददाह । तारकासुरे निहते तत्पुत्राः त्रयो दैत्याः पर्यतप्यन् ।
ते सर्वे दैत्याः जितेन्द्रियाः दृढचिताः महावीराः देवद्रोहिणः आसन् । मेरुगुहायां
ते घोरतपः आचरितवन्तः । तेन प्रसन्नः ब्रह्मदेवः वरं प्रार्थयितुं तान् अवदत् ।
तदा ते सर्वे दैत्याः सर्वभूतेषु अवध्यत्वमयाचन् । तदा ब्रह्मदेवः उक्तवान् यत्
भूतले कोऽपि अजरश्चामरो न भविष्यति । खण्डपरशोः तथा हरेः ऋते भूतले
अजरश्चामरो कोऽपि नास्ति । अतः स्वमरणे हेतुं वृणीध्वम् । तदा दैत्याः
उचुः -

भगवन्नास्ति नो वेश्म पराक्रमवतामपि ।

अधृष्याः शात्रवानां तु यत्र वत्स्यामहे सुखम् ॥

पुराणि त्रीणि नो देहि निर्मायात्यद्भुतानि हि ।

सर्वसम्पत्समृद्धान्यप्रघृष्याणि दिवौकसाम् ॥

(रु.सं.यु.ख., १/४३-४४)

तेषु दैत्येषु पुरकाक्षः हेममयं पुरम्, कमलाक्षः राजतं पुरम् तथा च विद्युन्माली
लौहमयं पुरं याचितवन्तः, तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मा तादृशान् पुरान् निर्मातुं

मयमादिदेश । एवं लब्धवरास्ते दैत्येयास्तारकात्मजाः सर्वं त्रैलोक्यमुत्सार्य
नगराणि प्रविश्य महद्राज्यं चक्रुः । तत्र वसतां तेषां पुण्यकर्मणां महान् कालो
गतोऽभूत् । तेषां तेजसा कान्तिहीनाः दुःखिताः देवाः ब्रह्मणः शरणापन्ना अभवन् ।
ब्रह्मणा उपदिष्टाः देवाः वृषभध्वजसमीपं गत्वा परया स्तुत्या तं स्तुतवन्तः परन्तु
वेदधर्मरतान् तान् भक्तान् मारयितुं परमेश्वरः शिवः सम्मतो नाभूत् । ततो देवाः
विष्णोः शरणापन्नाः अभवन् । देवानां सुखार्थं विष्णुः मायया अरिहन्त्रिति नामधेयं
मायामयं पुरुषं ससर्ज । तस्य पुरुषस्य मायया मोहिताः दैत्याः तथा पौराः
वेदधर्मान् विसृज्य धर्महीनाः बभूवुः । लक्ष्मी तान् परित्यज्य गतवती । शिवार्चनं
त्यक्त्वा ते दैत्याः दुराचारं कृतवन्तः । स्त्रीधर्मं नष्टोऽभूत् । तथाभूते त्रिपुरे दैत्ये
भगवान् विष्णुः देवैः सह आगत्य शङ्करं स्तुतवान् । सर्वं ज्ञात्वा भगवान् शूलपाणिः
दैत्यान् घातयितुम् उद्यतोऽभूत् ।

शिवपुराणस्य रुद्रसंहितायाः युद्धखण्डे भगवतः शिवस्य योद्धृस्वरूपं
संपूर्णरूपेण समुपस्थापितं विद्यते । त्रिपुरदैत्यानां वधाय युद्धयात्राकाले रुद्रस्य
कृते निर्मितस्य रथस्य वर्णनं यथा -

अथ देवस्य रुद्रस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ।
सर्वलोकमयो दिव्यो रथो यत्नेन सादरम् ॥
सर्वभूतमयश्चैव सौवर्णः सर्वसंमतः ।
रथाङ्गं दक्षिणं सूर्यस्तद्वामं सोम एव च ॥
दक्षिणं द्वादशारं हि षोडशारं तथोत्तरम् ।
अरेषु तेषु विप्रन्द्र ! आदित्या द्वादशैव तु ॥
शशिनः षोडशारास्तु कला वामस्य सुव्रत ।
ऋक्षाणि तु तथा तस्य वामस्यैव विभूषणम् ॥
ऋतवो नेमयः षट् च तयोर्वै विप्रपुङ्गव ! ।
पुष्करं चान्तरिक्षं वै रथनीडश्च मन्दरः ॥
द्यौर्वरुथं रथस्यास्य स्वर्गमोक्षाबुभौ ध्वजौ ।
युगान्तकोटितौ तस्य भ्रमकामदुधौ स्मृतौ ॥
सारथिर्भगवान् ब्रह्मा देवा रश्मिधराः स्मृताः ।
प्रतोदो ब्रह्मणेस्तस्य प्रणवो ब्रह्मदैवतम् ॥

घण्टा सरस्वती देवी धनुषः श्रुतिरूपिणी ।
 इषुर्विष्णुर्महातेजास्त्वग्निः शल्यं प्रकीर्तितम् ॥
 हयास्तस्य तथा प्रोक्ताश्चत्वारो निगमा मुने ! ।
 ज्योतीषि भूषणं तेषामवशिष्टान्यतः परम् ॥

रु.सं.यु.ख ८/५-१४, २४-२६

ईदृग्विधं महादिव्यं नानाश्चर्यमयं रथं निर्माय निगमानश्वान् सन्नह्य ब्रह्मा शिवं प्रार्पयत् । शम्भवे असौ निवेद्य शूलिनं रथोपरि अधिरोपयामास । तस्मिन् रथमारोहति वेदसम्भवाः तुरगाः भूमौ पतिताः अभवन् । सकलाः महीधराः चकम्पे । समग्रा वसुधा चेलुः । धरणीधरः शेषः वृषरूपं धृत्वा रथमुत्थापयित्वा स्थापयामास । परन्तु क्षणान्तरे वृषेन्द्रोऽपि रथारुढमहेशं सोढुमक्षमोऽभूत् । तदा शङ्करस्याज्ञया ब्रह्मा हयान् नोदयामास । गणैश्वरैः देवगणैश्च समावृतः महेश्वरः विमानमारुह्य त्रिपुरं निहन्तुं जगाम । विष्णवादिभिः स्तुतः देवेशः अद्भुतं धनुम् अभिलक्ष्यमुहूर्ते विकृष्य अत्यन्तं दुःसहं ज्यातलनिर्घोषं कृत्वा मार्तण्डकोटिवपुष्पम् उग्रकाण्डमुमोच । तेन बाणेन त्रीणिपुराणि दग्धानि गतानि ।

जलन्धरवधः - पुराणस्यास्य युद्धकाण्डे जलन्धरवधप्रसङ्गे भगवतः शिवस्य योद्धृस्वरूपं सम्यग्रूपेण समुपस्थापितं विद्यते । प्रसङ्गेऽस्मिन् वर्णितं यत् इन्द्रस्य गर्वं नाशयितुं शम्भुसृष्टं भालनेत्रसमुद्भवाग्निं दूरे त्यक्तुं देवगुरुः बृहस्पतिः शिवं निवेदयामास । करुणामयः हरः स्वतेजसमुद्भूतमनलं करे धृत्वा लवणाम्भसि प्राक्षिपत् । लवणाम्भोघौ क्षिप्तं तत्तेजः सद्य बालत्वं गृहीतवान् । तं बालं समुद्रः पुत्ररूपेण स्वीचकार । अथ अम्बुधिः कालनेमिं महासुरं समाहूय तस्य कन्यया वृन्दया साकं स्वपुत्रस्य जलन्धरस्य विवाहं कारयामास । अनन्तरं स जलन्धरः इन्द्रेण साकं शत्रूतां चकार । तेन पराभूताः शक्राद्याः देवाः स्वार्णं त्यक्त्वा पलायनं कृतवन्तः । शरणागतानां देवानां रक्षणाय विष्णुः जलन्धरेण साकं युद्धं कृत्वाऽपि तं जेतुं न शशाक । व्याकुलितानां देवानां दुःखं ज्ञात्वा नारदः जलन्धरस्य वधोपायं चिन्तयित्वा दैत्यसमीपं गत्वा पार्वत्याः सौन्दर्यं वर्णयामास । तेनाकर्षितः दैत्यः प्रथमतः दूतमाध्यमेन शिवं पार्वतीं ययाचे । तेन कृद्धः परमेश्वरः भ्रुवः मध्यात् एकं पुरुषं ससर्ज । तेन पराभूतः दूतः शिवस्य शरणापन्नो बभूव । ततः शिवेन प्रसादितः स दूतः राहुः जलन्धरसमीपं गत्वा सर्वं

निवेदितवान् । क्रुद्धः जलन्धरः स्वसैन्यैः सह कैलासमवरुद्धवान् । शिवाज्ञया कैलासात् क्रोधदुर्मदाः महावीराः शिवगणाः अवतेरुः । कैलासोपत्यकासु प्रमथाधिपतिभिः सह दैत्यानां घोरं शस्त्रास्त्रशंकुलं युद्धं बभूव । युद्धकालीनदृश्यम् अत्र मार्मिकरीत्या प्रदर्शितं विद्यते । तद्यथा -

भेरी-मृदङ्ग-शङ्खोघैर्निःस्वनैर्वीरहर्षणैः ।

गजाश्वरथशब्दैश्च नादिता भूर्व्यकम्पत ॥

शवित-तोमर-बाणोधैर्मुसलैः पाशपट्टिशैः ।

व्यराजत नभः पूर्णं मुक्ताभिरिव संवृतम् ॥

निहतैरिव नागाश्वैः पत्रिभिर्भूव्यराजत ।

वज्राहतैः पर्वतेन्द्रैः पूर्वमासीत् सुसंवृता ॥

प्रमथाहत-दैत्यौघैः-दैत्याहत-गणैस्तथा ।

बसा-सृङ्-मांस-पङ्काढ्या भूरगम्याऽभवत्तदा ॥

(२० अ. यु.ख.४५-४८)

शिवगणैः साकं दैत्यानां घोरसंग्रामो बभूव । स्वगणान् आर्तान् दृष्ट्वा रौद्ररूपो महाप्रभुः रुद्रः वृषभमारुह्य सङ्ग्रामस्थलमाजगाम । भीषणं रुद्रं दृष्ट्वा दैत्याः सर्वे विदुद्वुवुः । दैत्यान् निवृत्तान् वीक्ष्य जलन्धरः चण्डीशं सहस्रशः बाणान् मुञ्चन् अभ्यघावत् । अन्ये निशुम्भशुम्भ-प्रमुखाः दैत्याः तत्रागत्य बाणैः रुद्रगणां सञ्छादयामासुः । गणबलं बाणान्धकारसञ्छन्नं दृष्ट्वा तद्बाणजालमाच्छिद्य स्वबाणैः नभः आच्छादयामास । खड्गरोमस्य शिरः परशुनाच्छिनत् । बलाहकस्य च शिरः खट्वाङ्गेन द्विधा अकरोत् । पाशेन घुस्मरं दैत्यं बद्ध्वा अभ्यहनत् । त्रिशिखेन महावीरं प्रचण्डं चकर्त । सिंहादिताः गजाः इव शिवबाणसंछिन्नाः दैत्याः स्थातुं न शेकुः । तद् दृष्ट्वा जलन्धरः स्ववीरान् बहुभावेन बोधयामास । परन्तु भीताः दैत्याः रणे धैर्यं न दधुः । पलायनपरायणान् स्वसैन्यान् दृष्ट्वा जलन्धरः चुक्रोध । बाणसप्तत्या वृषभध्वजं जघान । प्रहसन्निव महादेवः जलन्धरशरान् द्रुतं स्वनिशितैः बाणैः चिच्छेद । ततो तस्य हयान् ध्वजं छत्रं धनुः च सप्तभिः बाणैः चिच्छेद । तस्य गदां बाणैर्द्विधाऽकरोत् । तदा क्रुद्धः जलन्धरः गान्धर्वीमायां ससर्ज । गान्धर्वीमायामोहितं शिवमुत्सृज्य शिवरूपं धृत्वा स पार्वतीसमीपं जगाम । परन्तु यावत् स पार्वतीं ददर्श तावत् स वीर्यं मोचयित्वा जडाङ्गोऽभवत् । अथ

गौरी तं दानवं ज्ञात्वा भयविह्वला अभवत् । शीघ्रं सा अन्तर्हिता बभूव ।
महाविष्णुं सा पार्वती मनसा सस्मार । समीपं तं देवं विलोक्य जलन्धरवृत्तान्तं
तं निवेदनं कृत्वा तस्य पत्न्याः पातिव्रत्यं भ्रष्टं कर्तुं विष्णवे आज्ञां दत्तवती ।
तस्याज्ञां गृहीत्वा विष्णुः जलन्धरपत्न्याः वृन्दायाः पातिव्रत्यं नष्टं कृतवान् ।

यदा गिरिजा अन्तर्हिता बभूव तदा स दैत्यः जलन्धरः रुषा पुनः युद्धाय
जगाम । युद्धे यदा गान्धर्वीमाया तिरोहिता बभूव तदा प्रवृद्धः शङ्करः युद्धाय
पुनर्जगाम । रणक्षेत्रे दुर्मदिनाविनीतेन जलन्धरेण तिरस्कृतः महादेवः परमं क्रोधमादधे ।
पादाङ्गुष्ठविनिर्मितं सुदर्शनाख्यं चक्रं करे गृहीत्वा भगवान् हरः चिक्षेप ।
कोटिसूर्यप्रतीकाशं प्रलयानलसन्निभं तच्चक्रं वेगात्तदासाद्य जलन्धरस्य शिरः जहार ।
रथात् कायः वसुधातलं नादयन् उर्व्यां पपात । तस्य रौद्रेण रक्तेन पृथिवी
विकृताऽभूत् । जलन्धरं हतं दृष्ट्वा सर्वे देव-गन्धर्वपन्नगाः महादेवं तद्यशो उच्यकैः
जगुः । हरेणाऽनन्तमूर्तिना हते अब्दितनये अखिलं त्रैलोक्यं स्वास्थ्यमाप ।

शंखचूडवधः - दम्भात्मजः शंखचूडः स्वतपसा ब्रह्माणं सन्तुष्य दिवौकसाम्
अजेयत्वं ययाचे । वरं प्राप्य स धर्मध्वजसुतां तपोनिरतां तुलसीं विवाहितवान् ।
ततः स स्वपितुःस्थानं जगाम । वरं प्राप्य स्वगृहमागते शंखचूडे दानवादयः
मुमुदुः । गुरुणा शुक्राचार्येण संयुताः सर्वे असुराः तदन्तिकं समाजग्मुः । अथ
कुलाचार्यः तस्मै आशिषं दत्त्वा तम् असुराणामधिपतिरूपेणाभिषिक्तवान् ।
राज्याभिषेक-मासाद्य स दम्भात्मजः महतीं सेनां कर्षन् रथमास्थाय तरसा
शक्रपुरीं ययौ । तदा असुरैः सुराणां सह तुमुलो संग्रामो अभूत् । दम्भात्मजः
शंखचूडः रणे देवान् पराभूतवान् । ततः सर्वाल्लोकान् विजित्य त्रैलोक्यं स्ववशं
चक्रे । यज्ञभागांश्च स्ववशं चक्रे । तस्मिञ्छासति त्रैलोक्ये जीवाः सुखिनो
निर्विकारकाः अभवन् । केवलम् अमराः दुखिनः आसन् । ततः पराजिताः सर्वे
देवगणाः सम्मन्त्र्य ब्रह्मणः सभां गत्वा ब्रह्मणे सर्वं दुःखं निवेदयामासुः । तदा
ब्रह्मा सुरान् आश्वास्य वैकुण्ठं तै सह गत्वा विष्णुं सर्वं विज्ञापयामास । शंखचूडस्य
पूर्वं वृत्तं वर्णयित्वा श्रीविष्णुः तस्य वधः रुद्रशूलेन भविष्यति इत्यवोचत् । ततः
सर्वे देवाः विष्णुना साकं शिवलोकं जग्मुः । सदाशिवस्योपदेशेन ते सर्वे कैलासं
गत्वा रुद्राय सर्वं वृत्तं निवेदयामासुः । अथ रुद्रः चित्ररथगन्धर्वं दूतं कृत्वा
शंखचूडान्तिकं प्रेषयामास । स पुष्पदन्तः शङ्करसंदेशं शंखचूडाय न्यवेदयत् ।

परन्तु अमरेभ्यः स्वर्गं विनायुद्धे न दास्यामि इति शंखचूडस्थ वचनं निशम्य शिवदूतः स्वामिनं प्रति जगाम । शंखचूडवधार्थाय गिरिशः युद्धयात्रां कर्तुं स्व गणान् आदिदेश ।

स्कन्दगणेशौ शिवसेनायाः सर्वसैन्यपौ आस्ताम् । वीरभद्र-नन्दी-महाकाल-सुभद्रक-विशालाक्ष-बाण-पिङ्गलाक्ष-विकम्पन-विरूप-विकृति-मणिभद्र-बाष्कल-कपिलाख्य-दीर्घदंष्ट्र-विकर-ताम्रलोचन-कालङ्कर-बलीभद्र-कालजिह्व-कुटीचर-बलोन्मत्त-रणश्लाघ्य-दुर्जय-दुर्गमादयो गणेशानाः सैन्यानां मुख्याः सेनापतयः आसन् ।

अन्येसेनापतयः -	तेषां सैन्यसंख्या
शङ्खकर्णः -	एककोटिसैन्यैः युतः
केकराक्षः -	दशभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
बिकृतः -	चतुःषष्टिभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
विशाखः -	चतुषष्टिभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
पारियात्रिकः -	नवभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
सर्वान्तकः -	षड्भिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
श्रीमान् -	षड्भिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
विकृताननः -	षड्भिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
जालकः -	द्वादशभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
समदः -	सप्तभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
श्रीमान् दुन्दुभी -	अष्टभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
करालाक्षः -	पञ्चभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
मन्दारकः -	षड्भिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
कन्दुकः -	एककोटिसैन्यैः युतः
कुण्डकः -	एककोटिसैन्यैः युतः
विष्टम्भः -	अष्टाभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
पिप्पलः -	सहस्रकोटिभिः सैन्यैः युतः
सन्नादः -	सहस्रकोटिभिः सैन्यैः युतः
आवेशनः -	अष्टाभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः

चन्द्रतापनः	-	अष्टाभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
महाकेशः	-	सहस्रकोटिभिः सैन्यैः युतः
कुण्डी	-	द्वादशकोटिभिः सैन्यैः युतः
पर्वतकः	-	द्वादशकोटिभिः सैन्यैः युतः
महाकालश्च	-	शतकोटिसैन्यैः युतः
आग्निः	-	शतकोटिसैन्यैः युतः
अग्निमुखः	-	एककोटिसैन्यैः युतः
आदित्यः	-	अर्द्धकोटिसैन्ययुतः
सन्नाहः	-	शतकोटिभिः सैन्यैः युतः
काकपादः	-	षष्टिकोटिभिः सैन्यैः युतः
सन्तानकः	-	षष्टिकोटिभिः सैन्यैः युतः
महाबलः	-	नवभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
मधुपिङ्गलः	-	पञ्चभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः
नीलः	-	नवतिकोटिभिः सैन्यैः युतः
देवेशः	-	नवतिकोटिभिः सैन्यैः युतः
पूर्णचन्द्रः	-	नवतिकोटिभिः सैन्यैः युतः
चतुर्वक्त्रः	-	सप्तभिः कोटिभिः सैन्यैः युतः

भूतगणाः -

भूतकोटिसहस्रेण प्रमथैः कोटिभिस्त्रिभिः ।
 वीरभद्रश्चतुषष्ठ्या लोमजानां त्रिकोटिभिः ॥
 काष्ठरुढश्चतुषष्ठ्या सुकेशो वृषभस्तथा ।
 विरूपाक्षश्च भगवांश्चतुःषष्ठ्या सनातनः ॥
 तालकेतुः षडास्यश्च पञ्चास्यश्च प्रतापवान् ।
 संवर्तकस्तथा चैत्रो लङ्कलीशः स्वयं प्रभुः ॥
 लोकान्तकश्च दीप्तात्मा तथा दैत्यान्तकः प्रभुः ।
 देवो भृङ्गीरिटिः श्रीमान् देवदेवप्रियस्तथा ॥
 अशनिर्भानुकश्चैव चतुःषष्ठ्या सहस्रशः ।
 कङ्कालः कालकः कालो नन्दी सर्वान्तकस्तथा ॥

एते चान्ये च गणपा असङ्ख्याताः महाबलाः ।
 युद्धार्थं निर्ययुः प्रीत्या शङ्खचूडेन निर्भयाः ॥
 सर्वे सहस्रहस्ताश्च जटामुकुटधारिणः ।
 चन्द्ररेखावतंसाश्च नीलकण्ठस्त्रिलोचनाः ॥
 पृथिवीचारिणः केचित् केचित् पातालचारिणः ।
 केचित् व्योमचराः केचित् सप्तस्वर्गचरा मुने ॥
 किं बहुक्तेन देवर्षे ! सर्वलोकनिवासिनः ।
 ययुः शिवगणाः सर्वे युद्धार्थं दानवैः सह ॥
 अष्टौ च भैरवा रौद्रा रुद्राश्चैकादशाशु ये ।
 वसवोऽष्टौ वासवश्चादित्या द्वादश ते द्रुतम् ॥
 हुताशनश्च चन्द्रश्च विश्वकर्माश्विनौ च तौ ।
 कुबेरश्च यमश्चैव निर्ऋतिर्नलकुबेरः ॥
 वायुश्च वरुणश्चैव बुधश्च मङ्गलश्च वै ।
 ग्रहाश्चान्ये महेशेन कामदेवश्च वीर्यवान् ॥
 स्वयं शतभूजा देवी भद्रकाली महेश्वरी ॥
 आगत्य तस्थौ सा तत्र योगिनीनां त्रिकोटिभिः ।
 साङ्घं च डाकिनीनां वै विकटानां त्रिकोटिभिः ॥
 भूतप्रेत-पिशाचाश्च कूष्माण्डा ब्रह्मराक्षसाः ।
 वेताला राक्षसाश्चैव यक्षाश्चैव साकिन्नराः ॥

(यु.ख. ३३ अ./११-३६, ४५, ४६)

इत्थं सैन्यैः सुसजितः शम्भुः शङ्खचूडेन साकं योद्धुं प्रस्थानं चक्रे । रणक्षेत्रे
 शिवः युद्धाय स्वर्गणं प्रेषयामास । युद्धवाद्यानि नेदुः । युद्धारम्भो बभूव ।
 देवदानवयोगर्णः धर्मतः युयुधे । देवगणाः दानवैः पराजिताः अभवन् । भयभीताः
 ते देवाः शङ्करं शरणं ययुः । देवादीनां पराजयं दृष्ट्वा शिवाज्ञप्तः स्कन्दः दानवानां
 गणैः सह युयुधे । तदा स दानवः दुनिवार्य्या भयङ्करी शरवृष्टिश्च चकार । तद्
 वृष्ट्या शिवनन्दनः स्कन्दः प्रहतः बभूव । स महाबलः दानवः कार्तिकेयं
 शक्त्या जघान । स महीपृष्ठे पपात । काली तं क्रोडे गृहीत्वा शिवसन्निधम्
 आनीतवती । शिवः तं लीलया जीवयामास । ततः काल्या साकं दानवेन्द्रस्य

भीषण संग्रामो बभूव । यदा देवी दानवं वद्धुं समुद्यता आसीत् तदा व्योमवाणी अभूत् यत् हे देवी ! संग्रामे शंखचूडं हन्तुं मानसं न कुरु । शंखचूडः तव अवध्योऽस्ति । एतद् निशम्य सा देवी बहूनां दानवानां मांसं रुधिरं च भुक्त्वा पीत्वा शङ्करान्तिकमाययौ । काल्याः रणवृत्तान्तं विज्ञाय भगवान् शिवः शीघ्रं रणक्षेत्रं जगाम । रुद्रं दृष्ट्वा शंखचूडः विमानादवरुह्य परया भक्त्या ननाम । ततः शिवदानवयोर्मध्ये शतमब्दं घोरयुद्धमभूत् । सनगाब्धिजलाशयाधरणीद्यौश्च चकम्पे । तदा नभोवाणी बभूव यत् -

यावदस्य करेऽत्युग्रं कवचं परमं हरेः ।

यावत्सतीत्वमस्त्येव सत्या अस्य हि योषितः ॥

तावदस्य जरामृत्युः शङ्खचूडस्य शङ्कर ।

नास्तीत्यवितथं नाथ ! विधेहि ब्रह्मणो वचः ॥

नभोवाणीम् आकर्ण्य देवेशः विष्णुं सस्मार । देवेशेन आज्ञप्तो विष्णुः दानवेन्द्रस्य कवचं भिक्षारूपेण जग्राह । पुनश्च शंखचूडरूपेण तुलसीं प्रति गत्वा तस्याः सतीत्वं नष्टं चकार । एतस्मिन्नन्तरे शिवेन प्रेषितं विजयं नाम कोटि-मध्याह्नमार्तण्ड-प्रलयाग्निशिखोपमं दुर्निवार्यं दुर्द्धर्षमव्यर्थं वैरिघातकं दीर्घेण धनुसहस्रं प्रस्थेन शतहस्तकं जीवब्रह्मस्वरूपं नित्यरूपमनिर्मितं तच्छूलं व्योम्नि विभ्रमत् शंखचूडोपरि निपत्य क्षणात् तं भस्मीभूतं चकार । तदा स्वर्गे दुन्दुभयो नेदुः । शिवस्योपरि सन्ततं पुष्पवृष्टिश्च बभूव । सर्वे मुनयः देवाश्च शिवं प्रशशंस । शंखचूड-स्यास्थिभिः शंखजातिः बभूव । शंखतोयं शङ्करं विना सर्वेषां देवानां प्रियमस्ति । विशेषेण शंखतोयं हरेर्लक्ष्म्याश्च महाप्रियमस्ति । तं शंखचूडमित्थं हत्वा शङ्करः शिवलोकं जगाम । तुलसी च गण्डकी नदी बभूव । तत्तीरे तुलसीशापेन अच्युतः शिला बभूव ।

अन्धकवधः - पुरा विहर्तुकामः भक्तकृपाकरः शिवः शैल-सुतया सह कैलासात् काशीकाम् आजगाम । काशीकां राजधानीं विधाय भैरवनामवीरं तद्रक्षकं कृत्वा मन्दरस्य तपः प्रभावात् मन्दरगिरिं जगाम । तत्र शिवासमेतनानागणवीरमुख्यैश्च सह स भूरि विजहार । एकदा मन्दरस्था पार्वती

लीलया कराम्बुजाभ्यां हरस्य नेत्राणि निमिमील । हरस्य निमिलितेषु नेत्रेषु
क्षणेन सर्वत्र सुमहान्धकारः परिव्याप्तोऽभूत् । शम्भोर्ललाटस्पर्शयोगात् वह्निताप्राभ्यां
तस्याः कराभ्यां भूरिजलविन्दवः विनिर्गताः अभवन् । तेभ्यः स्वेदविन्दुभ्यः
शीघ्रं करालवक्त्रो भयङ्करः क्रोधपरः कृतघ्नः विरूपः जटिलः कृष्णकायः
राक्षसोऽभवत् । तस्य भयङ्करं नादं श्रुत्वा पार्वती विस्मिता बभूव । देवेशेनादिष्टा
सा तस्य बालस्य संरक्षणं कृतवती । कियत् कालानन्तरं हिरण्याक्षस्य तपसा
तुष्टः शङ्करः तेन पुत्रार्थं निवेदितः सन् तस्मै पुत्ररहिताय हिरण्याक्षाय तं घोररूपं
बालम् अन्धकासुरं पुत्ररूपेण दत्तवान् । पुत्रं गिरिशदावाप्य स दैत्यः त्रिदशान्
विजित्य तान् पीडयामास । देवैः स्तुतः परमेश्वरः विष्णुः यज्ञवाराहवपुः
धृत्वा राक्षसं हिरण्याक्षं जघान । सुरद्रुहि तस्मिन् हते तस्य ज्येष्ठभ्राता
हिरण्यकशिपुः राज्यं चकार । तेन पीडिताः देवाः दिवं त्यक्त्वा ब्रह्मणासह
विष्णोः शरणापन्नाः अभवन् । नृसिंहरूपेण विष्णुः हिरण्यकशिपुं ददार ।
तदनन्तरम् एकदा भ्रातृभिः संताडितः अन्धकः राज्यं त्यक्त्वा अरण्यं गत्वा तत्र
तपश्चचार । तुष्टेन ब्रह्मणा आदिष्टः स दैत्यः वरं ययाचे यत् तस्य मृत्युः मा
भवेदिति । परन्तु स्वमृत्युहेतुनिरूपणाय ब्रह्मणा प्रकथितः स दैत्यः ब्रह्माणं
पुनर्ययाचे यत् -

कायेन वाचा मनसाऽप्यगम्या नारी नृलोकस्य च दुर्लभाय ।

तां कामयानस्य ममास्तु नाशो दैत्येन्द्रभावाद् भगवान् स्वयम्भूः ॥

(यु.ख., ४४ अ.-१६)

तथास्तु चोक्त्वा ब्रह्मा अन्तर्दधे । ततः लब्धवरं तमागतं दैत्यं विलोक्य सर्वे
दैत्याः तस्य वशगाः अभवन् । सेनाभियुक्तः अन्धकः स्वर्गं विजित्य वज्रधरं
करप्रदं चकार । त्रैलोक्यश्च स्ववशे चकार । सुररूपाभिः प्रमदाभिः युतः सन्
पर्वतेषु रम्येषु नदीतटेषु च राम । मूढो मदान्धबुद्धिः स दैत्यः सर्ववैदिकधर्मान्
विनाशयन् दैत्यैः सह चचार । एकदा कीडार्थं मन्दरगिरिमासाद्य तत्र दैत्यैः सह
न्यवसत् । तत्र दैत्यैः विज्ञापितः स पार्वतीप्राप्त्यर्थं मन्त्रिणं दूतरूपेण रुद्रसमीपं
प्रेषयामास । परन्तु पार्वतीं दातुं देवेशः यदा नाङ्गीकारं कृतवान् तदा क्रुद्धः
विपरीतदैवः स्मरबाणविद्धः दैत्यः तत्र गन्तुं मनोदधे ।

भृशं पीत्वा मदघूर्णितलोचनः बहुसैन्ययुक्तः स दैत्यः गुहाद्वारे वीरकेण निवारितोऽभूत् । वीरकेण सह दैत्यस्य घोरयुद्धमभवत् । तदा शिवः पाशुपतव्रतं चरितुं घोरे अरण्ये आसीत् । युद्धे यदा वीरः मूर्च्छितोऽभूत् तदा भयभीता पार्वती विष्णुं सस्मार । विष्णवादयः देवाः नारीवेषं धृत्वा गुहान्तरे प्रविष्टा अभवन् । सर्वे देवाः मिलित्वा युयुधे । परन्तु शुक्राचार्यः युद्धे मृतान् दैत्यान् संजीवन्या जीवयामास । पुनश्च अन्धकप्रेरितः गलदैत्यः विष्णवादीन् देवान् निगीर्णवान् । विघसेन यदा देवाः निगीर्णाः बभूवुः तदा विषादग्रस्तः वीरकः शिवसमीपं गत्वा सर्वं युद्धवृत्तान्तं कथयामास । सहस्रवर्षं पाशुपत-व्रताचरणं कृत्वा प्राप्तविक्रमः शिवः शीघ्रं मन्त्रं जप्त्वा विघसमुखात् देवान् निष्कासयामास । ततः नन्दीना शुक्राचार्यम् आनयित्वा तं दैत्यगुरुम् फलवत् उदरस्थं चकार । वृषभवरमारुह्य भगवान् कपर्दी युद्धाय निष्क्रान्तोऽभूत् । शुक्राचार्यस्याभावे दैत्याः समरे विनष्टाः अभवन् । क्षीणवलः दैत्यः अन्धकः तथापि देवैः सह युयुधे । वरोन्मादविवशं जर्जरतनुः दितिजं भूतपतिः शूलेन जघान । तस्य रुधिरात् असंख्या अन्धकाः विनिष्क्रान्तोऽभूत् । शम्भोः कर्णात् जाता एका देवी रणभूमौ पतितं दितिजनिसृतं रुधिरं पपौ । ततस्त्वेको दैत्योऽपि रणं न तत्याज । पश्चात् प्रमथपतिना त्रिशूले भिन्नहृदयः स्थाणुसदृशः नभसि विधृतः शुष्कस्तपनकिरणैर्जीर्णतनुमान् जलासारैः क्लेदितवपुः दैत्यवृषभः अन्धकः तथापि प्राणां न जहौ । तदा कृपासागरः परमेश्वरः तस्मै प्रीत्या गाणपत्यपदं ददौ । हरिब्रह्माद्यादेवाः नतस्कन्धाः परमनुतिभिः शिवम् अलं तुष्टुबुः । जय-जय-गिरं प्रोच्य सुखिताश्च अभवन् ।

गजासुरवधः - पुरा देवानां हितार्थाय देव्या समरे दानवैः महिषासुरे निहते देवाः सुखेन उषुः । महिषासुरस्य पुत्रः गजासुरः पितुर्वधं संस्मृत्य विधिं समुद्दिश्य परमं तपः तताप । तस्य तपसा तुष्टः विधिः तस्मै वरं वृणितुं कथयामास । तदा स राक्षसः कामनिर्जितैः स्त्रीपुंसैः देवादिभिः च अहम् अवध्यं भवेयमिति वृतवान् । लब्धवरः दैत्यः माहिषः गजासुरः देवासुरमनुष्येन्द्रान् गन्धर्वगरुडोरगान् च विजित्य लोकपालानां स्थानानि जहार । महेन्द्रस्य गृहे स महाबलो एकराट् रेमे । महत्काले व्यतीते तस्य पापबुद्धिरभूत् । स दानवः

पृथिव्यां विप्रान् तापसान् नितरां संचिक्लेश । सुरान् नरान् प्रमथान् विशेषेण
धर्मान्वितान् संचिक्लेश । एकस्मिन् समये असौ महाबलः दानवः गजासुरः
शङ्करस्य राजधानीम् अगच्छत् । असुरेन्द्रे समागते तत्र आनन्दवने महान्
कोलाहलः बभूव । आनन्दवननिवासिनां त्राही त्राहीति शब्दं निशम्य देवाः
शिवस्य शरणापन्नाः बभूवुः, काश्यां तस्य समागमं तत्रत्यानां क्लेशाधिक्यञ्च
तस्मै न्यवेदयन् । देवैः संप्रार्थितः भक्तरक्षणतत्परः हरः तद्वधकामनया
तत्राऽऽजगाम । भक्तवत्सलं त्रिशूलहस्तं गर्जन्तं शङ्करं समालोक्य गजासुरः जगर्ज ।
ततस्तयोर्मध्ये दारुणो समरोऽभूत् । खड्गहस्तः दानवः क्रुद्धः सन् महेश्वरम्
घातयितुम् अभ्यधावत् । अन्येन अवध्यं दैत्यपुङ्गवम् हरः त्रिशूलेन जघान ।
त्रिशूलेन ओतप्रोतम् आत्मानं छत्रीकृतं मत्वा स असुरः हरं जगौ । भक्तवत्सलेन
शिवेन प्रेरितः गजासुरः शिवम् इदं वरं ययाचे -

यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।

इमां कृतिं महेशान त्वात्त्रिशूलाग्निपावितम् ॥

अन्यं च वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर !

नाम्नाऽस्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याऽद्यतनं दिनम् ॥

(शि.पु.रु.सं.यु.ख ५७ अ.५८,६३)

प्रीतात्मा शिवः दानवं कथयामास यत् हे दानव ! तव इदं शरीरम् अस्मिन्
मुक्तिक्षेत्रे कृत्तिवासेश्वरं महापातकनाशनं विमुक्तिदं लिङ्गं भवतु । एवं कथयित्वा
तत्कृतिं परिगृह्य दिगम्बरः प्रावृणोत् । तस्मिन् दानवेशे हते देवाः स्वस्थानं
भेजिरे । जगत् स्वास्थ्यमवाप ।

दुन्दुभिनिह्लादवधः - प्रह्लादमातुलः दुन्दुभिनिह्लादः दैत्यः हिरण्याक्षवधेन
क्रुद्धः सन् देवान् पीडयितुमुपायमचिन्तयत् । ततः स देवपूजकान् ब्राह्मणान्
हन्तुम् अन्वधावत् । देववैरी महाखलः ब्राह्मणानां स्थानं वाराणसीं जगाम ।
काशिं प्राप्य दुर्मतिः तत्र तीर्थेषु आश्रमेषु अरण्येषु च द्विजान् न्यवधीत् । इत्थं
तेन भूरिशः विप्राः निपातिताः अभवन् । एकदा शिवरात्रौ एकः भक्तः ब्राह्मणः
स्वकीये उटजे देवदेवस्य सपर्यां कृत्वा ध्यानास्थितोऽभूत् । दैत्येन्द्रः व्याघ्ररूपं
धृत्वा तमादातुं मतिं दधे । ध्यानमापन्नं तं भक्तं भक्षयितुं स दानवः असमर्थोऽभूत् ।
तस्याशयं विज्ञाय सर्वगतः शम्भुः दुष्टरूपस्य दैत्यस्य वधाय धियं विदधे ।

राक्षसः यावत् व्याघ्ररूपं घृत्वा ब्राह्मणं हन्तुमुद्यतोऽभूत् तदा लिङ्गादाविर्भूय शिवः तावदायातमादाय कक्षायन्त्रे तं न्यपीडयत् । वज्रादपि कठोरया मुष्ट्या मुद्घ्नन्त्यताडयत् । तेन मुष्टिघातेन कक्ष्यानिष्पेषणेन च घोरशब्दं कृत्वा राक्षसः मृतोऽभूत् । तेन नादेन भीताः तपोघनाः तत्रागत्य तत्रेश्वरं समालोक्य प्रणताः सर्वे शर्वं तुष्टुवुः । भक्तानां प्रार्थनया देवेशः ततः प्रभृतिः व्याघ्रेश्वरलिङ्गरूपेण तत्र तिष्ठन् भक्तेभ्यः अभयं प्रददाति ।

विदलोत्पलदेत्ययोः वधः - काशीवासकाले एकदा शिवा सखीभिः सह कन्दुकक्रीडां चकार । तदा खेलन्ती जगदम्बिका अन्तरीक्षे विदलोत्पलसंज्ञकौ दितिजौ दृष्टवती । शाम्बरीं मायां स्वीकृत्य तौ क्षिप्रम् आकाशात् उत्तेरतुः । अथ दुष्टनिहन्त्रा हरेण तौ चाश्रल्याल्लोचनोद्धवात् विज्ञातौ अभवताम् । कटाक्षेन शिवः एतौ न गणौ अपितु दैत्यौ इति देवीं विज्ञापयामास । स्वामिनः नेत्रसंज्ञां विज्ञाय सर्वज्ञा शिवार्द्धशरीरिणी सा देवी तेनैव कन्दुकेन तौ युगपद् निर्जघान । महादेव्या कन्दुकेन समाहतौ तौ दुष्टौ परिभ्रम्य परिभ्रम्य विनिपेततुः । ततः कन्दुकः लिङ्गरूपेण परिणतोऽभूत् । इत्थं देव्या दैत्ययोः विनाशं कारयित्वा भक्तरक्षणार्थं शिवः तत्र प्रतिष्ठापिते कन्दुकेश्वरे लिङ्गे समाविशत् ।

इत्थं पुराणेषु शिवस्य योद्धृस्वरूपं प्रकाशितं विद्यते । विशेषतः शिवपुराणस्य रुद्रसंहितायाः युद्धखण्डे दुष्टानां वधार्थं परमेश्वरशिवस्य तैः सह युद्धम् अन्ते च तेषां वधः विस्तृतरूपेण वर्णितमस्ति । यद्यपि पुराणेषु परमेश्वरः शिवः संसारवैरागी महायोगी प्रवर्णितः तत्र सोऽपि दृष्टसंहारकः महान् योद्धा इति निरूपितः । कोटिरुद्रसंहितायां शिवेन हतानां बहूनां दुष्टानां दैत्यानां विवरणं प्रदत्तं विद्यते । तेषु मूढ-दैत्यः भीमासुरः दारुकराक्षसादयः प्रमुखाः सन्ति । साधूनां संरक्षणाय शिवः पाशुपतास्त्रेण दारुकराक्षसस्य वधं कृतवान् ।

५. परमभेषजः

परमेश्वरः शिवः परमभेषजः वैद्यराजः स्मृतः । रोगाणां पापैः सह सम्बन्धः विद्यते । पापात् व्याघयः जायन्ते । शिवनामजपेन व्याघयः नश्यन्ति -

आदिमध्यान्तरहितं भेषजं सर्वरोगाणाम् ।

शिवतत्त्वमिति ख्यातं शिवलिङ्गं व्यवस्थितम् ॥

(शि.पु.रु.सं.सृ.ख., ११.६६)

शिवनामजप द्वारा मनुष्याः रोगात् मुच्यन्ते -

ज्वरप्रलापशान्त्यर्थं जलधारा शुभावहा ।
 शतरुद्रियमन्त्रेण रुद्रस्यैकादशेन तु ॥
 रुद्रजाप्येन वा तत्र सूक्तेन पौरुषेण वा ।
 षडङ्गेनाथ वा तत्र महामृत्युञ्जयेन च ॥
 गायत्र्या वा नमोऽनैश्च नामभिः प्रणवादिभिः ।
 मन्त्रैर्वाथागमोक्तैश्च जलधारादिकं तथा ॥
 सुखसन्तानवृद्ध्यर्थं धारा पूजनमुत्तमम् ।
 घृतधारा शिवेकार्या यावन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
 तदा वंशस्य विस्तारो जायते नात्र संशयः ॥

(रु.सं.सू.ख., १४.६८-७२)

न केवलं शिवकृपया व्याधयः नश्यन्ति अपितु आधयः अपि तस्य कृपया निर्मूलाः भवन्ति । संसाररोगस्य स एव विनिवर्तकः अतः सर्वतत्त्वार्थवादिभिः स एव परमभेषजः संसारवैद्यः इत्युक्तः ।

निदानज्ञो यथा वैद्यो रोगस्य विनिवर्तकः ।
 उपायैर्भेषजैस्तद्वल्लयभोगाधिकारतः ॥
 संसारस्येश्वरो नित्यं समूलस्य निवर्तकः ।
 संसारवैद्य इत्युक्तः सर्वतत्त्वार्थवादिभिः ॥

(शि.पु.वा.सं., ३२, ३६-४०)

६. पशुपाशपतिः

शैवपुराणानुसारेण एतत् चराचरात्मकं विश्वं देवेशस्य शिवस्य विग्रहमस्ति । पाशवद्धाः जीवाः (पशवः) एतद् न जानन्ति । नाना-प्रत्ययकारणात् मुनयः परमेष्ठिनः स्वरूपं नाध्यवस्यन्ति । ये सर्वभावेन-परिव्याप्तं परमेश्वरं शिवं जानन्ति ते एव प्रपन्नाः भवन्ति ।

यावत् पशुः (जीवः) भुवनस्येशितारं कविं पुराणमनीशं पतिं न पश्यति तावत् सः अस्मिन् संसारे चक्रनेमिक्रमेण वद्धपाशः सन् दुःखे वर्तते । यदा स

रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं स्वात्मनि पश्यति तदा स विद्वान् पुरुषः
पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः सन् परमं साम्यमुपैति ।

पशुशब्दस्य व्युत्पत्तिः शिवपुराणे इत्थं समुपलभ्यते -

ब्रह्माद्या स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्त्तिताः ।

पशूनामेव सर्वेषां प्रोक्तमेतन्निदर्शनम् ॥

स एष बध्यते पाशैः सुखदुःखाशनः पशुः ।

लीलासाधनभूत य ईश्वरश्चेति सूरयः ॥

(शि.पु.वा.सं.पू.भा., ४-६२)

पशुपाशयोः विलक्षणः कश्चित् पतिरस्ति यः पशुपाशविमोचकः
रमणीयगुणाश्रयोऽस्ति । इदं जगत् कर्तृसापेक्ष्यमस्ति । तस्मात् अज्ञानत्वात्
अचेतनत्वात् पशुपाशयोः कर्तृत्वं नास्ति । पत्युः प्रेरणपूर्वकं पशोः कर्तृत्वं
स्वीक्रियते । यः पशुपाशपत्युः तत्त्वं तत्त्वतः जानाति स परं पदं प्राप्नोति ।

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताः सर्वे संसारवशवर्तिनः पशवः सन्ति । तेषां
पतित्वाद्देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः । मलमायादिभिः पाशैः पतिः शिवः पशून्
बध्नाति । चतुर्विंशतितत्त्वात्मिका माया जीवनिबन्धनाः विषयाः पाशाः कथिताः ।
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तान् पशून् पाशैः बद्ध्वा महेश्वरः स्वकं कार्यं कारयति ।

विद्यां तु चेतनां प्राहुस्तथाविद्यामचेतनाम् ।

विद्याऽविद्यात्मकं चैव विश्वं विश्वगुरोर्विभोः ॥

तयोः पतित्वात् शिवः सदसत्पतिरुच्यते ।

क्षराऽक्षरात्मकं प्राहुः क्षराक्षरपरं परे ॥

(शि.पु.वा.सं.उ.ख., ५, ६-१०)

पशुत्वं त्वक्तुं साधकः पाशुपतव्रताचरणं कुर्यात् । अनेन एव व्रतेन पशुत्वं
विनिवर्तते, परमं पदं च करतलायते ।

कुर्यात् त्रिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।

भुक्तिमुक्तिप्रदं चैतत् पशुत्वं विनिवर्तयेत् ॥

तत्पशुत्वं परित्यज्य कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।

पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिः सनातनः ॥

(शि.पु.वा.सं.उ.ख., ३३/१६-२७)

७. महापापविनाशकः

संसारे दुःखानि पापमूलानि सन्ति । तानि केवलं शिवनामजपेन एव नश्यन्ति, नान्यथा । श्रीशिवमहापुराणे शिवस्य पापविनाशकं स्वरूपं सम्पूर्णतयोपस्थापितं विद्यते । तद्यथा -

शिवेति नामदावाग्नेर्महापातकपर्वताः ।

भस्मीभवन्त्यनायासात् सत्यं सत्यं न संशयः ॥

भवन्ति विविधाः धर्मास्तेषां सद्यः फलोन्मुखाः ।

येषां भवन्ति विश्वासः शिवनामजपे मुने ! ॥

पातकानि विनश्यन्ति यावन्ति शिवनामतः ।

भुवि तावन्ति पापानि क्रियन्ते न नरैर्मुने ॥

ब्रह्महत्यादि - पापानां राशीनप्रमितान् मुने ।

शिवनाम द्रुतं प्रोक्तं नाशयन्त्यखिलान् नरैः ॥

(शि.पु.वि.सं २३, २७, २८.४२३)

शिवनामकुठारेण संसारमूलभूतानां पातकानां विनाशः जायते । पापदावानलादितैः

शिवनामामृतं पेयम् । शिवं विना पापदावाग्नितापानां शान्तिः नास्ति ।

पापानां हरणे शम्भोर्नाम्नः शक्तिर्हि पावनी ।

शक्नोति पातकं तावत् कर्तुं नापि नरः क्वचित् ॥

८. कालस्वरूपः

कला-काष्ठा-निमेषादि-कलाकलितविग्रहः शिवः कालात्मैति समाख्यातः । कालः माहेश्वरतेजविशेषः अस्ति । अशेषस्य स्थावरस्य चरस्य च यदलङ्घ्यः तद् कालो नियोगरूपमीशस्य विश्वनियामकं बलमस्ति । कालात्मनि परमेश्वरस्य अंशांशमयी शक्तिः सन्निहिताऽस्ति । तस्मात् कालवशे विश्वं तिष्ठति न विश्ववशे कालः । यतः काले अप्रतिहतः शार्वं तेजः प्रतिष्ठितः, तेन कालस्य मर्यादा महती दुरत्यया च अस्ति । परन्तु स कालः शिवस्य वशवर्ती अस्ति । शिवः कालस्य वशवर्ती न । प्रज्ञाविशेषेण कालं कोऽतिवर्तितुनार्हति । एकछत्रां महीं कृत्वा ये महीं शासति ते अपि कालं नातिवर्तन्ते । ये इन्द्रियग्रामं

शिवतत्त्वविमर्शः

निगृह्य सकलं जगत् जयन्ति ते अपि कालं न जयन्ति, कालः तानपि जयति ।
कालरूपिणः शिवस्य महिमा यथा शिवपुराणे -

कालेन शीतः प्रतिवाति वातः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।

कालेन चोष्मा प्रशमं प्रयाति कालेन सर्वं सफलत्वमेति ॥

कालश्च सर्वस्य भवस्य हेतुः कालेन शस्यानि भवन्ति नित्यम् ।

कालेन शस्यानि लयं प्रयान्ति कालेन संजीवति जीवलोकः ॥

न यस्य कालो च बन्धमुक्ती न यः पुमान्न प्रकृतिन्न विश्वम् ।

विचित्ररूपाय शिवाय तस्मै नमः परस्मै परमेश्वराय ॥

कृत-त्रेता-द्वापर-कलिश्चैव चतुर्युगानि सन्ति । चतुर्युगसहस्रं सङ्कल्प इति कथ्यते ।
एकसप्ततिचतुर्युगैः मन्वन्तरमुच्यते । एकस्मिन् कल्पे चतुर्दशमनूनां परिवृत्तयः भवति ।
कल्प नाम ब्रह्मणः दिवा प्रोक्तः । कल्पानां सहस्रं ब्रह्मणः वर्षमिति ज्ञेयम् ।
वर्षाणामष्टसाहस्रं ब्रह्मणः एकं युगमस्ति । ब्रह्मणः युगसाहस्रं सवनं कथितम् ।
सवनानां सहस्रं त्रिगुणं त्रिवृतं कालः ब्रह्मणः आयुः निरूपितः । ब्रह्मणः एकस्मिन्
दिवसे चतुर्दश पुरन्दराः यान्ति । विष्णोः एकस्मिन् दिवसे ब्रह्मणः, रुद्रस्य एकस्मिन्
दिने विष्णोः, सदाशिवस्येश्वरस्य एकस्मिन् दिवसे च रुद्रस्य स्थितिः कल्पिताऽस्ति ।
चत्वारिंशत् सहस्राणि पञ्चलक्षाणि चायुषि कालात्मा सम्प्रवर्तते ।

एतत् कालान्तरं ज्ञेयमहर्वै पारमेश्वरम् ।

रात्रिश्च तावतीज्ञेया परमेशस्य कृत्स्नस्य ॥

अहस्तस्य तु या सृष्टिः रात्रिश्च प्रलयः स्मृतः ।

अहर्न विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारयेत् ॥

एवोपचारः क्रियते लोकानां हितकाम्यया ।

प्रजाः प्रजानां पतयो मूर्तयश्च सुराऽसुराः ॥

यो विश्वात्मा कर्मकालस्वभावाद्यर्थे शक्तिर्यस्य नोल्लङ्घनीया ।

यस्यैवाज्ञाधीनमेतत् समस्तं नमस्तस्मै महते शङ्कराय ॥

(शि.पु.वा.सं.पु.ख., १.२६-२८, ३१)

९. भक्तवात्सल्यकारकः

परमकारुणिकः शङ्करः सदा भक्ताधीनोऽस्ति । सर्वेषुजीवेषु कृपापरायणः
शिवः समदृष्टिसम्पन्नः । नर-देव-दानव-मानव-यक्ष-रक्ष-पिशाच-भूत-

वेतालादीनां सर्वेषां जीवानां स एव आश्रयदाता पालकश्चास्ति । भक्ताधीनः स परमेश्वरः भक्त्या वशीभूतः सन् नीचकूलसम्भूतस्यापि भक्तस्य गृहं याति -

भक्त्याधीन सदाहं वै तत्प्रभावादृहेष्वपि ।

नीचानां जातिहीनानां यामि देवी न संशयः ॥

(रु.सं.स.ख., २३-१७)

भक्ताधीनः शिवोऽपि भक्तानां रक्षक इति सर्वजनविदितः । श्रीशिव-महापुराणे भक्तवत्सलः परमेश्वरः स्वमुखेन सतीं प्रति स्वभक्त-वात्सल्यतां प्रकटयति -

यो भक्तिमान् पुमान् लोके सदाऽहं तत्सहायकृत् ।

विघ्नहर्ता रिपुस्तस्य दण्ड्यो नात्र च संशयः ॥

भक्तहेतोरहं देवि ! कालं क्रोधपरिप्लुतः ।

अदहं वह्निना नेत्रभवेन निजरक्षकः ॥

भक्तहेतोरहं देवी ! रेव्युपर्य किल ।

अतिक्रोधान्वितः शूलं गृहीत्वाऽन्वजयं पुरा ॥

भक्तहेतोरहं देवी ! रावणं सगणं क्रुधा ।

त्यजति स्म कृतो नैव पक्षपातो हि तस्य वै ॥

किं बहूक्तेन देवेशि ! भक्ताधीनः सदा ह्यहम् ।

तत्कर्तुः पुरुषस्यातिवशगो नात्र संशयः ॥

श्रीशिवमहापुराणे श्रीमहादेवस्य भक्तपालकत्वं बहुभावेन निरूपितं वर्तते । रुद्रसंहितायाः कुमारखण्डे प्रतिपादितं यत् तारकासुरस्य उत्पातेन प्रपीडिताः देवाः रुद्रस्य शरणापन्नाः अभवन् । शरणागतानाम् आर्तानां देवानामाह्वानेन भक्तवत्सलः परमेश्वरः पार्वतीं त्यक्त्वाऽपि आजगाम । तदा प्रणताः देवाः करुणासागरस्य शिवस्य स्तुतिं चक्रुः -

देवदेव महादेव करुणासागर प्रभो !

अन्तर्यामी हि सर्वेषां सर्वं जानासि शङ्कर ।

देवकार्यं कुरु विभो रक्ष देवान् महेश्वरः ।

जहि दैत्यान् कृपां कृत्वा तारकादीन् महाप्रभून् ॥

(शि.पु.कु.ख., २/१-२)

देवानां स्तुत्या प्रसन्नः परमेश्वरः कार्तिकेयमुत्पाद्य तेन तारकासुरस्य वधं कारयामास । पुनश्च बाणस्य प्रलम्बस्य च वधं कुमारेण कारयामास । प्रसन्नाः देवाः शङ्करं प्रणम्य स्तुतवन्तः -

देवदेव महादेव भक्तानामभयप्रद ।

नमो नमस्ते बहुशः कृपाकर महेश्वर ॥

अद्भुता ते महादेव महालीला सुखप्रदा ।

सर्वेषां शङ्करं सतां दीनबन्धो महाप्रभो ॥

(शि.पु.कु.ख., १२.१७, ३०)

घनगर्वोद्धतः दैत्यः जलन्धरः स्त्रीरत्नभूतां पार्वतीं याचचितु राहुं शिवसमीपं प्रेषयामास । राहुः शिवसमीपे जलन्धरवचनं श्रावयामास । तदैव शूलपाणिनः भ्रूमध्यात् एकः भयङ्करः रौद्रपुरुषः अभवत् । स पुरुषः वेगेन राहुं खादितुम् अभिदुद्राव । खादितुमायान्तं तं दृष्ट्वा भयातुरः राहु शिवस्यैव शरणापन्नोऽभूत् । तेनोक्तम् -

देवदेव महेशान ! पाहि मां शरणागतम् ।

सुरासुरैः सदा बन्धः परमैश्वर्यवान् प्रभुः ॥

एतस्याद्रक्ष देवेश शरणागतवत्सल ।

न खादेत यथाऽयं मां नमस्तेऽस्तु मुहुर्मुहुः ॥

(शि.पु.यु.ख., १६/३४, ३५)

तदा शरणपञ्जरः महादेवः रौद्रं पुरुषमुवाच -

प्रभुं च ब्राह्मणं दूतं राह्वाख्यं शरणागतम् ।

शरण्या रक्षणीया हि न दण्ड्या गणसत्तम ॥

(रु.सं.यु.ख., १६, ३८)

तदा बुभुक्षापीडितः स रौद्रपुरुषः शिवाय खाद्यं याचयामास -

देवदेव महादेव करुणाकर शङ्कर ।

त्याजितं मम भक्ष्यं ते शरणागतवत्सलः ॥

क्षुधा मां बाधते स्वामिन् ! क्षुत्क्षामश्चास्मि सर्वथा ।

किं भक्ष्यं मम देवेश तदाज्ञापय मां प्रभो ।

(रु.सं.यु.ख., १६.४२)

तस्य पुरुषस्य एवं वचनं श्रुत्वा स शिवः उक्तवान् यत् यदि तेऽतीव क्षुधा बाधते तर्हि त्वम् आत्मनः मांसं भक्षय । शिवाज्ञया स पुरुषः आत्मनः मांसमखादत् । शिरमात्रमवशिष्टं तं पुरुषं दृष्ट्वा भक्तवत्सलः परमेश्वरः प्रेम्णा तं कीर्तिमुखसंज्ञं द्वारपालं चकार ।

जलन्धरदैत्यस्यापि वधः शिवेनोऽभूत् । प्रहृष्टाः देवाः साधुसौख्यप्रदपरमेश्वरशिवस्य भक्तवात्सल्य-शरणागतपालकत्वम्-चेत्यादीन् गुणान् स्वस्तुतिमाध्यमेन प्रतिपादयामासुः । तद्यथा -

देवदेव महादेव शरणागतवत्सल ।

साधुसौख्यप्रदस्त्वं हि सर्वदा भक्तदुःखहा ।

त्वं महाद्भुतसल्लीलो भक्तिगम्यो दुरासदः ॥

दुराराध्योऽसतां नाथ प्रसन्नः सर्वदा भव ।

त्वं वै दीनदयालुश्च सर्वत्र व्यापक सदा ॥

आविर्भवसि सद्भक्त्या निर्विकारः सतां गतिः ।

भक्त्यैव ते महेशान ! बहवः सिद्धिमागताः ॥

इह सर्वसुखं भुक्त्वा दुःखिता निर्विकारतः ॥

(रु.सं.यु.ख., २५अ.२,३,६,२)

शिवभक्त्या पुरा सन्तानरहितः यदुपति श्रीकृष्णः शाम्बं पुत्ररूपेणा- लभत । मित्रसहः नृपतिः स्वप्रियया मदयन्त्या सह शिवानुशरणं कृत्वा परमं कैवल्यं ययौ । कैकेयाग्रभुवः तनया सौमिनी शिवभक्त्या सद्योगिदुर्लभं परं सुखं प्राप्तवती । विमर्षणनृपवरः शिवभक्त्या सप्तजन्मावधि विविधां भोगान् च भुक्त्वा सद्गतिं प्राप । नृपवरः चन्द्रसेनोऽपि शिवप्रसादेन दुःखमुक्तः सन् परं सुखमवाप । महावीर शिष्यः गोपीपुत्रः श्रीकरः शिवशरणागत्या इह भोगान् भुक्त्वा अन्ते सद्गतिं प्राप । सत्यरथराजानं राजपुत्रं धर्मगुप्तं, दरिद्रविप्रं शुचित्रतं, चित्रवर्मनृपवरं स्त्रिया सीमन्तिन्या सह राजपुत्रं चित्राङ्गदं, वेश्यागामीनं खलं द्विजाधमं मन्दरनामानं ब्राह्मणं शिवभक्त्या इह सुखभोगं परत्र च सद्गतिलाभोऽभूत् । सर्वस्त्रीभोगनिरतो दुर्जनः अभक्ष्यभोजी शम्बरः (भिल्लः) चित्राभस्मादिधारणपूर्वकं शिवभक्तिनिरतोऽभूत् । तेन भस्मधारणेन स शम्बरः स्वस्त्रिया सह शिवलोके वासं चकार । नृपसुतः भद्रायु शिवकृपया गतव्यथः

सन् मात्रा सह परमां गतिं प्राप्तवान् । भद्रसेनस्य तनयः तथा मन्त्रिसुतः तौ द्वौ सुधर्मशुभकर्माणौ सदा रुद्राक्षधारिणौ शिवपूजापरायणौ आस्ताम् । पूर्वजन्मनि तौ कपिकुक्कुटौ रुद्राक्षधारिणौ चास्ताम् । तेन पुण्यबलेन तौ इह लोके सुखान् भुक्त्वा अन्ते परमां गतिं प्राप्तवन्तौ । पिङ्गलामहानन्दा च द्वे वेश्ये आस्ताम् । भक्तोद्धारपरायणस्य शिवस्य कृपया ते सद्गतिं प्रापतु । शिवभक्ति-प्रभावात् विप्रतनया बालविधवा पुत्रसौभाग्यवत्यभूत् । वेश्याभोगी विन्दुगः विप्रः तथा च महाव्यभिचारिणी चञ्चुला च शिवप्रसादात् परमां गतिमाययौ । इत्थं बहवः पापीनोऽपि मनुष्या शिवशरणागतितः इहत्र परत्र च वाञ्छितान् सुखान् प्राप्ताः अभवन् ।

यदा देवानाम् ऋषीणां मानवानामुपरि च कोऽपि संकट आगच्छति तदा विपन्नाः देवाः सदाशिवस्य शरणापन्नाः भवन्ति । तेषां संकटमोचनाय संकटहारी हरः कदाचित् गरलपानं करोति कदा च दुष्टानां दलनं करोति । संसारे देवदानवमानवाः सर्वे विपदि आशुतोषं शिवमेव स्मरन्ति । यदा नृसिंहावतारस्य विष्णोः तेजसा सर्वमिदं विश्वं दह्यमाना बभूव तदा नृसिंहतेजशान्त्यर्थं देवाः शिवस्य शरणापन्नाः अभवन् -

देवदेव महादेव शरणागतवत्सल ।

पाहि नः शरणापन्नान्सर्वान्देवाञ्जगन्ति च ॥

नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु सदाशिवः ।

पूर्वं दुःखं यदा जातं तदा ते रक्षिता वयम् ॥

समुद्रो मथितश्चैव रत्नानां च विभागशः ।

कृते देवैस्तदा शंभो गृहीतं गरलन्त्वया ॥

रक्षिताः स्म तदानाथ नीलकण्ठ इति श्रुतः ।

विषं पास्यसि नो चेत्त्वं भस्मीभूतास्तदाखिला ॥

(शि.पु.श.सं., १०/३२-३५)

देवानां स्तुत्या प्रसन्नः परमेश्वरः नृसिंहकृताद् दुःखात् संसारमुद्धा-रयामास ।
इत्थं पुराणेषु बहुभावेन शिवस्य शरणागतपालनं प्रदर्शितं विद्यते ।

१०. महाज्ञानेश्वरः शिवः

वेदे ईशानः शिवः सर्वविद्यानामीश्वरः निरूपितः । वेदानां भाष्यभूतेषु पुराणेषु अपि परमेश्वरशिवस्य ज्ञानमयत्वं विद्यामयत्वञ्च सुस्वीकृतं विद्यते । पुराणे शिवः विद्येश्वरः अभिहितः । सर्वविद्यानामीश्वरः प्रवर्तकः महेश्वरः शिव एव । तद्यथा वायुपुराणे -

नमस्तुभ्यं भगवते सुब्रतेऽनन्ततेजसे ।

नमः क्षेत्राधिपतये बिजीने शूलिने नमः ॥

विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।

नमो ब्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥

(वा.पु. २४/६१, १०४)

तस्य ज्ञानमयपरमेश्वरस्याराधनां कृत्वा शास्त्रकाराः ऋषयः स्वशास्त्रीय-ज्ञानं लब्धवन्तः । न्यायशास्त्रकारः गौतमः वाक्युद्धेन शिवं सन्तुष्य तस्मात् सिद्धिमलभत । महर्षि कणादः शिवकृपया वैशिष्टिकदर्शनस्य प्रणेता बभूव । तण्डि, उपमन्युः, दधीचिः, मार्कण्डेय, ऋभुः तथाच दुर्वासाप्रभृतयः महर्षयः तस्य ज्ञानप्रवर्तकस्याशीवदिनं प्रकृष्टज्ञानं लब्धवन्तः ।

भगवान् शङ्करः सङ्गीतविद्यायाः आद्याचार्यः स्मृतः । ताण्डव-नृत्यरतस्य तस्य डमरोः सप्तस्वराः समुद्भूताः अभवन् । तस्मादेव डमरोः व्याकरणशास्त्रस्य मूलभूतानां चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणां सूत्रपातोऽभूत् । महादेवस्यानुचरः नन्दीश्वरः शिवेच्छया कामशास्त्रस्य प्रणयनं चकार । किं बहूना ? शिवः सर्वेषां विद्यानां जनकः सर्वज्ञोऽस्ति । शिवपुराणानुसारेण शिवः सर्वज्ञः । सर्वज्ञता एव तस्य ऐश्वर्यशक्तिरुक्ताऽस्ति -

शिव एव हि सर्वज्ञः परिपूर्णश्च निस्पृहः ।

तथा च- सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः, स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः
अनन्तशक्तिश्च महेश्वरस्य यन्मानसैश्वर्यमवैति वेदः ॥

(शि.पु. १/१८/१९)

पुराणेषु सदाशिवः सर्वासां विद्यानामधिष्ठातृदेवरूपेण विवेचितः । अतः ज्ञानार्थीणां कृते शिव एव सेवनीयः इति पुराणानां दृढनिश्चयः । यथा ब्रह्मवैवर्तपुराणे -

शिवं शिवस्वरूपं शिवदं शिवकारणम् ।
 ज्ञानानन्दं महात्मानं परं मृत्युञ्जयं वरम् ॥
 तमीशं सेवते यो हि भक्त्या जन्मनि जन्मनि ।
 विद्यां ज्ञानं सुकवितां पुत्रं पौत्रं परां श्रियम् ॥
 बलं धनं विक्रमं च लभेत् हरवरेण स ॥

(रु.सं.सू.ख., १४/३५, ३६)

श्रीशिवमहापुराणे वायवीयसंहितायाम् अष्टादशपुराणानाम् कर्ता साक्षात्-
 शूलपाणिरिति प्रतिपादितं विद्यते । स हि सर्वजगन्नाथः शिवः अखिलं जगत्
 सृष्ट्यर्थं प्रथमपुत्राय विश्वयोनये ब्रह्मणे इमा विद्याः पूर्वं ददौ ।

अङ्गानि वेदश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्याश्चेताचतुर्दश ॥
 आयुर्वेद धनुर्वेदो गान्धर्वश्येत्यनुक्रमात् ।
 अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥
 अष्टादशानां विद्यानामेतेषां भिन्नवर्त्मनाम् ।
 आदिकर्ता कविः साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः ॥
 ब्रह्माणं विदधे साक्षात् पुत्रमग्रे सनातनम् ।
 तस्मै प्रथमपुत्राय ब्रह्मणे विश्वयोनये ॥
 विद्याश्चेमा ददौ पूर्वं विश्वसृष्ट्यर्थमीश्वरः ॥

शि.पु. वा.सं.पू. ख. १/२५-

२८

“अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः” इति उक्तिः सर्वजन-विदितोऽस्ति ।
 परन्तु पुराणशास्त्रस्याद्यप्रवर्तकः कः इति सर्वे न जानन्ति । शिवपुराणस्य
 उमासंहितानुसारेण पराशरनन्दनः वेदव्यासः काश्यां मध्यमेश्वरं शिवं सम्पूज्य
 तस्य प्रासादादेव पुराणज्ञानमलभत । काशीखण्डस्थितेषु शिवलिङ्गेषु मध्यमेश्वरस्य
 माहात्म्यमवर्णनीयमस्ति । तद्यथा -

एवं लब्धवरो व्यासो महेशान्मध्यमेश्वरात् ।
 अष्टादश पुराणानि प्रणिनाय स्वलीलया ॥

(शि. पु. उ. सं., ४४/१२६)

स्कन्दपुराणस्य काशीखण्डे च अस्याः कथायाः विस्तृतं प्रतिपादनं समुपलभ्यते ।

श्रीशिवपुराणे परमेश्वरः शिवः सकलविद्याप्रवर्तकः ज्ञानेश्वरः प्रोक्तः ।
परमेश्वर्यै सत्यै ब्रह्मज्ञानप्रदानकाले श्रीमहेश्वरोऽपि तस्यै लोकोपकारकाणां
शास्त्राणां ज्ञानं प्रदत्तवान् -

इत्थमाकर्ण्य भक्तेस्तु महत्त्वं दक्षजासती ।
पुनः पप्रच्छ सद्भक्त्या तत्काण्डविषयं मुने ॥
शास्त्रं सुखकरं लोके जीवोद्धारपरायणम् ।
सयन्त्रमन्त्रशास्त्रञ्च तन्माहात्म्यं विशेषतः ॥
अन्यानि धर्मवस्तूनि जीवोद्धारकराणि हि ।
शङ्करोऽपि तदाकर्ण्य सतीप्रश्नं प्रहृष्टधीः ॥
वर्णयामास सुप्रीत्या जीवोद्धाराय कृत्स्नशः ।
तन्त्र शास्त्रं सयन्त्रं हि सपञ्चाङ्गं महेश्वरः ॥
बभाषे महिमानं च तत्तद्देववरस्य वै ।
सेतिहासकथां तेषां भक्तमाहात्म्यमेव च ॥
सवर्णाश्रमधर्माश्च नृपधर्मान् मुनीश्वर ।
सुतस्त्रीधर्ममाहात्म्यं वर्णाश्रममनश्चरम् ॥
वैद्यशास्त्रं तथा ज्योतिः शास्त्रं जीवसुखावहम् ।
सामुद्रिकं परं शास्त्रमन्यच्छास्त्राणि भूरिशः ॥
कृपा कृत्वा महेशानो वर्णयामास तत्त्वतः ।
इत्थं त्रिलोकसुखदौ सर्वज्ञौ च सतीशिवौ ॥
लोकोपकारकरण - धृतसद्गुणविग्रहौ ॥

(शि.पु.रु.सं.स.ख., १२/४७-५३)

११. महायोगीश्वरः शिवः

योगशास्त्रस्यादिगुरुः शिवः परमयोगीराजः । स योगशास्त्रस्य प्रकाशकः
श्रेष्ठयोगाचार्यश्च । मनुष्याणां कल्याणाय स योगमार्गं प्रवर्तितवान् । योगशब्दस्य
संज्ञा तेनैव परमेश्वरशिवेन निरूपितम् । तद्यथा -

मदुक्तेनैव मार्गेण मध्यवस्थाय चेतसः ।

वृत्यन्तरनिरोधो यः स योग इति गीयते ॥

अर्थात् शिवे मनः संयुज्य अन्यवृत्तिनिरोधः एव योगः । स्वभावतः चञ्चलं मनः परशिवे संयोगः वस्तुतः योगः कथ्यते । मोक्षप्रदायकमिदं योगशास्त्रं परमेश्वरः शिवः अष्टाविंशतिः योगवतारान् गृहीत्वा स्वशिष्येभ्यः उपदिदेश । लोकानां कल्याणाय भगवता व्यासदेवेन द्वापरान्ते कलेरादौ रचिते पुराणे तद् सर्वं प्रदत्तमस्ति । शिवस्याष्टाविंशतिः योगावताराः योगमार्गप्रवर्तकाः लोकानामुपकारकाश्च सन्ति । शिवस्य प्रत्येकेऽस्मिन् योगावतारे योगमार्गप्रचारकाः चत्वारः शिष्याः उत्पद्यन्ते । एते चत्वारः महाशैवाः पाशुपताः भस्मोद्धूलितविग्रहाः रुद्राक्षमालाभरणस्त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकाः धर्मरताः जितेन्द्रियाः योगमार्गरताः शिष्याः योगेन एव मुक्ताः भवन्ति । शिवपुराणस्य शतरुद्रसंहितायां वायवीयसंहितायाश्च शिवस्य योगावताराणां नामानि प्रदत्तानि सन्ति । शैवागमे, स्कन्दपुराण-लिङ्गपुराणे-वायुपुराणे च अष्टाविंशयोगावताराः प्रतिपादिताः सन्ति । तेषामवताराणां नामानि यथा लिङ्गपुराणे -

श्वेतस्तु तारो मदनः सुहोत्रः कङ्क एव च ।

लोगाक्षिश्च महामायो जैगीषव्यस्तथैव च ॥

दधिवाहश्च ऋषभो मुनिरुग्रोऽभिरेव च ।

सुबालको गौतमश्च तथा वेदशिरो-मुनिः ॥

गोकर्णश्च गुहावासी शिखण्डी चापरः स्मृतः ।

जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गुली तथा ॥

महाकालश्च शुली च दण्डीमुण्डी तथैव च ।

सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीश्वर एव च ॥

अष्टाविंशतिसंख्यका योगाचार्याः युगक्रमात् ॥

शिवमहापुराणस्य वायवीयसंहितायाश्च व्यासदेवेन चोक्तं यत् श्रीशिवः २८ योगाचार्यावतारान् गृहीत्वा युगानुसारेण ११२ उपाचार्यान् योगमार्ग-मशिक्षयत् । महर्षिः पतञ्जलिः शैवागमानां सारं संगृह्य योगसूत्र-मरीरचत् । स्वयं शिवः स्वमतं वीर-नन्दि-भृङ्गी-वृषभ-स्कन्दादीन् पञ्च गोत्रकारान् शैवाचार्यान्

मूलपञ्चाक्षरी-मायापञ्चाक्षरी-शक्तिपञ्चाक्षरी-स्थूलपञ्चाक्षरी-प्रसादपञ्चाक्षरी चेति पञ्चधा विभज्याशिक्षयत् ।

शैवयोगः मुख्यतः मन्त्र-लय-हठ-राज-शिव-भेदेन पञ्चधा विभज्यते ।

मन्त्रयोगः - पञ्चयोगेषु मन्त्रयोगे साधकः शैवदीक्षां गृहीत्वा प्रतिदिनं ब्राह्ममुहूर्ते उत्थाय शिवध्यानपूर्वकं शय्यात्यागं कृत्वा नित्यनैमित्तिककर्मसम्पादन-पूर्वकं तथा च भस्मस्नानपूर्वकं शुद्धं भवेत् । तत एकांते दर्भासने अथवा कम्बलासने उपविश्य संकल्पं कुर्यात् । ततः गुरुणोपदिष्टमहामन्त्रानुसारेण आश्रमोचितैः अङ्गन्यासकरन्या-सादिभिः षडङ्गन्यासैः कल्पोक्तविधानेन मन्त्रपुरश्चरणपूर्वकं रुद्राक्षमालया अथवा अङ्गुलिभिः ध्यानपूर्वकं जपः कुर्यात् । इत्थं मन्त्रयोगं समाचरेत् ।

लययोगः - शिवेनोक्तस्य लययोगस्य स्वरूपमित्थं प्रतिपादितम् । यत्-

यस्य चित्तं निजध्येये मनसा मरुता सह ।

लीनं भवति देवेशी लययोगी स एव हि ॥

सदाशिवकथनानुसारेण परिशुद्धचैतन्यस्य साधकस्य मनः वैकृत-प्राणायामेन प्रकटिते नादे यदा लीयते तदा स लययोगी कथ्यते ।

परमेश्वरः शिवः मनसः लयनिमित्तं बहुनि साधनानि उपदिष्टवान् । तेषु नामसहितं नादानुसन्धानं श्रेष्ठमस्ति । शङ्कराचार्य-विरचिते योगतारावल्यां तदेवोक्तमस्ति । यथा -

सदाशिवोक्तानि सपादलक्ष-

लयावधानानि वसन्ति लोके ।

नादानुसन्धानसमाधिमेकं

मन्यामहे मान्यतमं लयानाम् ॥

नासनं सिद्धसदृशं न कुम्भकसमं बलम् ।

न खेचरीसमा मुद्रा न नादसदृशो लयः ॥

सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।

नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥

मनसः तथा प्राणानां लयनिमित्तं नादानुसन्धानं सर्वश्रेष्ठसाधनमस्ति । योगसाम्राज्यमिच्छता साधकेन नाद एव अनुसन्धेयोऽस्ति ।

हठयोगः - शारीरिकक्रियाकलापैश्चितवृत्तिनिरोधतो मुक्तिमार्गाश्रयणमेव हठयोगः । अर्थात् षट्कर्ममुद्राप्राणायामाद्य-भ्यासादुत्पन्नपरमात्मासाक्षात्कारा-त्मकचित्तवृत्तिनिरोध एव हठयोगः । हठेन नाम बलात्कारेण प्राणायामाद्याभ्यासेन साधितो योगो हठयोग इत्युच्यते । योगे चतुरशीति आसनानि भवन्ति । तेषु सिद्धासनपद्मासनौ एतौ द्वौ योगसाधनौ । अन्यानि आसनानि रोगनाशकानि सन्ति । हठयोगे सिद्धासनप्राणायामैः मूल-जालन्धर-उड्डियान-महामुद्रादिभिः बन्धैश्च यः शिवं ध्यायति स हठयोगी इति कथ्यते । तद्यथा -

महामुद्रा महाबन्धो महावेदश्च खेचरी ।

उड्डियाणः मूलबन्धस्ततो जालन्धराभिध ॥

करणी विपरीता सा वज्रोली शक्तिचालनम् ॥

राजयोगः - 'राजत्वात् सर्वयोगानां राजयोग इति स्मृतः ।' योगसिद्धोपनिषदि शक्तिशिवयोः मिलनं राजयोगः इति प्रोक्तः । वस्तुतः यदा साधकः हठयोगद्वारा मनः संयम्य ततः षडध्वातीतं षडध्वोपादा-नकारणं ब्रह्मपरमात्मानं साक्षात्करोति तदनन्तरं सर्वविषयान् परित्यज्य यदा समाधिनिष्ठः भवति तदा तमेव साधकं राजयोगीति कथ्यते । केचित् राजयोगं शिवयोगमिति वदन्ति । परन्तु शैवसिद्धान्ते राजयोगः शिवयोगस्य प्रवेशद्वारमिति कथितः । श्रुत्यनुसारं परब्रह्मणः साक्षात्कार एव राजयोगः । तद्यथा - 'तदात्मवत्त्वं योगित्वं जिताक्षः सोपपद्यते ।' वस्तुतः ब्रह्मणि परमात्मनि पर-शिवे जीवात्मनः संयोग एव शिवयोगः । तत्तु पञ्चधा विभज्यते -

ज्ञानं शिवमयं भक्तिः शैवी ध्यानं शिवात्मकम् ।

शैवव्रतं शिवार्चेति शिवयोगो हि पञ्चधा ॥

शिवज्ञानं प्राप्य ततः शिवं भक्तिपूर्वकं ध्यायेत् । ततः शिवव्रतं गृहीत्वा शिवपूजनेन साधकः महासुखं लभते । शिवज्ञानम्, शिवभक्तिः, शिवध्यानम् शिवव्रतः तथाच शिवार्चनञ्चेति शिवयोगः पञ्चधा विभज्यते ।

शिवपदप्राप्तये शिवार्चनं सर्वश्रेष्ठसाधनमस्ति । तदेव श्रेष्ठशिवयोगोस्ति । अतः कथ्यते यत् -

शिवाचनविहीनो यः पशुरेव न संशयः ।

शतसंसारचक्रेऽस्मिन्नजस्रं परिवर्तते ॥

हठयोगः शिवाचनरूपकस्य शिवयोगस्य साधनमात्रमस्ति -

“शिवयोगः साधकानां साध्यः स्यात्साधनं हठः ।”

यम-नियम-आसन-प्राणायामैः बाह्याङ्गैः तथा प्रत्याहार-ध्यान-धारणा-समाधिरूपैः आभ्यन्तराङ्गैः युक्तस्य हठयोगस्य साधकः यदि शिवाचनरूपं शिवयोगञ्च साधयति तर्हि शैवपदवाच्यः भवति मुक्तश्च भवति -

स्वात्मन्येव सदाष्टाङ्गैः पूजयेच्छिवमन्वहम् ।

शैवः स एव विद्वान् स च योगविदां वरः ॥

शिवयोगविषये लिङ्गपुराणे लिखितं यत् -

यमेन नियमेनैव मन्ये भक्त इति स्वयम् ।

स्थिरासनसमायुक्तो माहेश्वरपदान्वितः ॥

चराचरलयस्थानलिङ्गमाकाशसंज्ञकम् ।

प्राणायामसमायुक्तः प्राणलिङ्गी भवेत् पुमान् ॥

प्रत्याहारेण संयुक्तः प्रसीदति न संशयः ।

ध्यानधारणसम्पन्नः शरणस्थलवान् सुधीः ॥

लिङ्गैक्योऽद्वैतभावात्मा निश्चलैक्यसमाधिना ।

एवमष्टाङ्गयोगेन वीरशैवो भवेन्नरः ॥

शिवयोगप्रदीपिकायां श्रीसदाशिवयोगीना तदेवोक्तं यत् यः महालिङ्गस्य ध्यानधारणादिभिः युक्तः तथा निश्चलशिवाद्वैतभावसम्पन्नः स एव साधकः शिवयोगेन सिद्धिं लभते । शिवयोगेन स च शिवः भवेदिति ध्रुवम् । तद्यथा -

कीटो भ्रमरयोगेन भ्रमरो भवति ध्रुवम् ।

मानवः शिवयोगेन शिवो भवति निश्चयात् ॥

परमेश्वरः शिवः महायोगेश्वरः योगराजः कथितः । योगारूढसाधकस्य लक्षणं तेनैव निरूपितं ज्ञानसंङ्कलिनीग्रन्थे -

दृष्टिः स्थिरा यस्य विनैव दृश्यात्

वायुः स्थिरो यस्य विना निरोधात् ।

चित्तं स्थिरं यस्य विनावलम्बात्

स एव योगी स गुरु स सेव्यः ॥

एतादृशः योगारूढः साधक एव गुरु पदवाच्य । स सेव्यः । भगवता शिवेनानुसृता मुद्रा शाम्भवी मुद्रा कथिताऽस्ति । एषा मुद्रा महामुद्रा प्रोक्ता । सा च प्राणविद्या महाविद्याऽस्ति ।

अनया सदृशी विद्या अनेन सदृशं ज्ञानं नास्ति । तां विद्यां यः वेत्ति वस्तुतः स एव वेदवित् । योगिनां मोक्षदायिनी सा एव गायत्री । अस्याः स्मरणमात्रेण नरः जीवन्मुक्तो भवेत् ।

अखण्डशुद्धचैतन्यः सच्चिदानन्दस्वरूपः परब्रह्म-स्वसंवेद्यः परमशिवः समग्रयोगशास्त्रस्य पारगः प्रवर्तकश्च । अतः नादविन्दु-कलात्मानस्य शिवस्य योगीश्वरस्वरूपं शास्त्रेषु स्वीकृतमस्ति । तद्यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् -

नमः शिवाय गुरवे नादविन्दुकलात्मने ।

निरंजन्नपदं याति नित्यं यत्र परायणः ॥

(हठयोगप्रदीपिका-४/१)

भगवान् शिवः परमयोगेश्वरः योगराजोऽस्ति । जगत् हिताय स एव परमेश्वरः योगज्ञानामृतम् स्वपत्न्यै जगदीश्वरीपार्वत्यै उपदिदेश अतः परमेश्वरीपार्वती जगदीश्वरं शिवं योगेश्वरः योगराजश्चेति सम्बोध्य तं स्तुतवती । तद्यथा -

नमस्ते योगराजाय सर्वज्ञाय नमो नमः ।

(योगबीज, १९०)

योगस्य कलाः अनन्ताः सन्ति । ताषु काचित् कलाः परमेश्वरः शिवः मनुष्याणां कल्याणार्थमवोचत् । योगीनाञ्च कल्याणार्थं स ईश्वरः प्राणविद्यारूपां महाविद्यां योगविद्यामप्रकटयत् । तद्यथा -

काकचञ्च्रा पिवेद्वायुं शीतलं यो विचक्षणः ।

प्राणापानविधानज्ञः स भवेन्मुक्तिभाजनः ॥

रसनातालुमूलेन यः प्राणमनिलं पिबेत् ।
 अब्दाद्धेन भवेत्तस्य सर्वरोगस्य संक्षयः ॥
 बद्धं मूलबिलं येन तेन विघ्नो विदारितः ।
 अजरामरमाप्नोति यथा पञ्चमुखो हरः ॥
 प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् ।
 अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगस्य सम्भवः ॥
 अतः कालभयाद्ब्रह्मा प्राणायामपरायणः ।
 योगिनो मुनयश्चैव ततो वायुं निरोधयेत् ॥
 यावद्बद्धो मरुद्देहे यावच्चितं निरामयम् ।
 यावद्दृष्टिर्भुवोर्मध्ये तावत् कालभयं कुतः ॥
 रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः ।
 रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिद्ध्यति भूतले ॥
 मूर्च्छितो हरते व्याधीम्मृतो जीवयति स्वयम् ।
 बद्ध खेचरतां धत्ते रसो वायुश्च पार्वती ॥
 जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मने मुनेः ।
 मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥

श्रीवायुमहापुराणे परमेश्वरः शिवः योगशास्त्रस्य प्रवर्तकः निरूपितोऽस्ति ।
 जनानामुपकाराय योगमार्गः तेनोपदिष्टः वर्तते । तद् माहेश्वरयोगः प्रोक्तः ।
 माहेश्वरयोगे सम्पूर्णं योगमार्गं प्रतिपादितमस्ति । तद्यथा -

माहेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्चधर्माः सनातनाः ।
 तान् सर्वान् क्रमयोगेन उच्यमानान्निबोधत ॥
 प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
 स्मरणश्चैव योगेस्मिन् पञ्चधर्माः प्रकीर्तिताः ॥
 तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा ।
 प्रवक्ष्यामि तथा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितम् ॥

(वा.पु., पूर्वाद्धे, ६३-६६)

प्राणायामस्य महत्त्वं परमेश्वरेण रुद्रेण बहुभावेन निरूपितम् । तद्यथा -

प्राणायामेन युक्तस्य विप्रस्य नियतात्मनः ।

सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थश्चैव जायते ॥

(वा.पु., पूर्वार्द्धे, १०-६०)

मन्द-मध्य-उत्तम-भेदेन प्राणायामः त्रिविधः । प्राणायामस्य लक्षणं पुराणेऽस्मिन् विशदरूपेण वर्णितं विद्यते । प्राणायामादीनां पञ्चविध-योगानां महत्त्वं तत्र एवं प्रतिपादितं यत् -

तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

(वा.पु., पूर्वार्द्धे, १०-६४)

प्राणायामादीनां योगानां लक्षणं पुराणेऽस्मिन् इत्थं प्रतिपादितं यत् -

प्राणापानसमारोधात् प्राणायामः स कथ्यते ।

मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ॥

(वा.पु., पूर्वार्द्धे, ११/२१)

निवृत्ति विषयाणान्तु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ।

सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद्योगलक्षणा ॥

तयोत्पन्नस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणम् ॥

(वा.पु., पूर्वार्द्धे, ११/२९-३०)

योगारूढः योगी योगाय देशकालयोगविषये सावधानं भवेत् । अन्यथा शरीरे मस्तिस्के च दोषाः जायन्ते इति शिवादेशः वर्तते । तद्यथा -

एतान् दोषान् विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै ।

तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति शरीरे विघ्नकारकाः ॥

जडत्वं बधिरत्वं च मूकत्वं चाधिगच्छति ।

अन्धत्वं स्मृतिलोपश्च जरा रोगस्तथैव च ॥

तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति अज्ञानाद्यो युनक्ति वै ।

तस्माज्ञानेन शुद्धेन योगी युञ्जेत्समाहितः ॥

(वा.पु., पूर्वाद्धे, ११/३६-३८)

अज्ञानपूर्वकं योगाचरणेन ये दोषाः जायन्ते तेषां निराकरणोपायाः अपि महेश्वरेण निरूपितमस्ति वायुपुराणे । तद्यथा -

तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणां च यथाक्रमम् ।

यथा गच्छन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः ॥

(वा.पु., पूर्वाद्धे, ११/३६)

महायोगेश्वरः महेश्वरः एभिः षडभिः गुणैः ब्रह्मेति प्रोच्यते -

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रतानित्यमक्लुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

(वा.पु., १२

अध्याये)

शिवप्रोक्तेन विधिना यः योगारूढः योगी योगमाचरति स सूक्ष्मवर्जितः विरक्तः योगी प्रकृतिं समतिक्रम्य रुद्रलोके महीयते ।

शैवतत्त्वप्रतिपादके शैवतिलके श्रीलिङ्गमहापुराणे परमेश्वर-शिवस्य महायोगेश्वरस्वरूपं संपूर्णतया प्रतिपादितं विद्यते । तत्रापि योगमार्गस्य पूर्णं विवरणं समुपस्थापितम् । योगशब्दस्य व्युत्पत्तिः तत्र इत्थं प्रतिपादितम् -

सर्वार्थज्ञाननिष्पत्तिरात्मनो योग उच्यते ।

एकाग्रता भवेच्चैव सर्वदा तत्प्रसादतः ॥

(लि. पू. भा., ८/३)

तथा च -

योगशब्देन निर्वाणं माहेशं पदमुच्यते ।

तस्य हेतुः ऋषेज्ञानं ज्ञानं तस्य प्रसादतः ॥

ज्ञानेन निर्दहेत्पापं निरुध्य विषयान्सदा ।

निरुद्धेन्द्रियवृत्तेस्तु योगसिद्धिर्भविष्यति ॥

(पू. भा. ८/५-६)

पाशुपतयोगः -

श्रीलिङ्गमहापुराणे शिवप्रणीतस्य पाशुपतयोगस्य सविशेषं वर्णनं प्रदत्तं विद्यते । शिवप्रणीतस्य योगस्य संज्ञा कथं पाशुपतोऽभूत् तस्य कारणमपि निरूपितम् । पुराणेऽस्मिन् -

देवादयः पिशाचाताः पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतित्वात्सर्वेशो भवः पशुपतिः स्मृतः ॥

तेन प्रणीतो रुद्रेण पशूनां पतिना द्विजाः ।

योगः पाशुपतो ज्ञेयः परावरविभूतये ॥

(पू. भा., ७/५४-५५)

पाशुपतयोगस्य अष्ट साधनानि यथा -

यमस्तु प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो नियमस्तथा ।

तृतीयमासनप्रोक्तं प्राणायामस्ततः परम् ॥

प्रत्याहार पञ्चमो वै धारणा च ततः परा ।

ध्यानं सप्तममित्युक्तं समाधिस्त्वष्टमः स्मृतः ॥

(पू. भा., ८/८-६)

यमस्य लक्षणविषये तत्र लिखितं यत् -

तपस्युपरमश्चैव यम इत्यभिधीयते ।

अहिंसा प्रथमो हेतुर्यमस्य यमिनां वराः ॥

सत्यमस्तेयमपरं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

नियमस्यापि वै मूलं यम एव न संशयः ॥

आत्मवत्सर्वभूतानां हितायैव प्रवर्तनम् ।

अहिंसैषा समाख्याता या चात्मज्ञानसिद्धिदा ॥

(पू. भा. ८/१०-१२)

सत्यस्य परिभाषा तत्र एवं लिखिता यत् दृष्टं श्रुतं चानुमितं यथार्थतः स्वानुभूतं परपीडाविवर्जितं कथनं सत्यमित्युक्तम् । परदोषान् परिज्ञाय अपरं न वदेत् । आपद्यपि परस्वानां मनसा कर्मणा वाचा च अनादानं समासतः अस्तेयं कथितम् । मनोवाक्कायकर्मणा मैथुनस्याप्रवृत्तिर्हि यतीनां ब्रह्मचारीणां कृते

ब्रह्मचर्यं प्रोक्तम् । स्वदारे विधिवत् कृत्वा अन्यतः मनसा कर्मणा वाचा निवृत्तिः ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥

(लि.पु पू.भा., ८/२९-३०)

जपः शिवप्रणीधानं पद्मकाद्यं तथासनम् ।

बाह्यमाभ्यन्तरं प्रोक्तं शौचमाभ्यन्तरं वरम् ॥

(लि.पु पू. भा., ८/३१)

स्नानेन नरः शुद्धः भवेत् । लोके शुद्धस्य सिद्धयः दृष्टाः न अशुद्धस्य ।
आत्मज्ञानाम्भसि स्नात्वा यः संतुष्टो भवति स एव योगी पदवाच्यः । स्वाध्यायस्तु
जपः प्रोक्तः । वाचिकउपांशुमानसभेदेन प्रणवः त्रिधा स्मृतः ।

शिवज्ञानं गुरोर्भक्तिरचला सुप्रतिष्ठिता ।

निग्रहोह्यपहृत्याशु प्रशक्तानीन्द्रियाणि च ॥

विषयेषु समासेन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ।

चित्तस्य धारणा प्रोक्ता स्थानबंधः समासतः ॥

तस्या स्वास्थ्येन ध्यानं च समाधिश्च विचारतः ।

तत्रैकचित्तता ध्यानं प्रत्ययातरवर्जितम् ॥

चिद्धासमर्थमात्रस्य देहशून्यमिव स्थितम् ।

समाधिः सर्वहेतुश्च प्राणायाम इति स्मृतः ॥

(लिं.पु. पू. भा., ४१-४४)

१२. महायोगीश्वरः शिवः

शैवपुराणेषु परमेश्वरः सदाशिवः महायोगीश्वरः प्रोक्तः । न केवलं
शैवपुराणे अपितु प्रायः सर्वेषु पुराणेषु शिवस्य महायोगीश्वरं स्वरूपं सुस्वीकृतं
सम्यक्तयोपस्थापितञ्च वर्तते । परमयोगीराजस्य शिवस्य जीवनं योगमयं योगीनां
कृते परमध्येयञ्चास्ति । सतीदेहत्यागानन्तरं शम्भुः लौकिकीं गतिमाश्रित्य तपः
कर्तुं हिमालयस्य औषधीप्रस्थमगमत् । शङ्करस्यौषधिप्रस्थे आगमनं श्रुत्वा आदरात्
हिमालयः प्रभुं रुद्रं सगणः प्रणनाम अर्चयामास च । कृताञ्जलिः सः शिवमित्थं

तुष्टाव -

देवदेव महादेव कपर्दिन् शङ्कर प्रभो ।
 त्वय्येव लोकनाथेन पालितं भुवनत्रयम् ॥
 नमस्ते देवदेवेश ! योगिरूपधराय च ।
 निर्गुणाय नमस्तुभ्यं सगुणाय विहारिणे ॥
 तपोरत तपःस्थानं सुतपः फलदायिने ।
 तपः प्रियाय शान्ताय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 महता तपसा त्वं हि देवैर्यत्नपराश्रितैः ।
 न प्राप्यसे महेशान स त्वं स्वयमुपस्थितः ॥

(रु.सं.पा.ख., ११-१२, १८, ३४)

तस्य स्तुत्या प्रसन्नः शिवः नेत्रे उन्मील्य पार्वत्या सह समागतं हिमालय-
 मपश्यत् । फुल्लेन्दीवरप्रभां पूर्णचन्द्रनिभाननां प्रथमारुढयौवनां योषिद्-गणशिरोमणिं
 तां ध्यानिनाश्च मनोहरां देवीं पार्वतीं दृष्ट्वा स महायोगी शीघ्रं दृशौ न्यमीलयत्,
 पुनश्च ध्यानाविष्टोऽभूत् ।

हिमालयस्य विनयेन प्रीतः परमेश्वरः पुनः ध्यानभङ्गं कृत्वा
 हिमालयस्यानुरोधेन तपस्वीनां कृते स्त्रीसङ्गत्याः कुपरिणामं प्रतिपादितवान् पार्वत्याः
 सङ्गतिं च नेच्छितवान् -

अतः तपस्विना शैल ! न कार्या स्त्रीषु संङ्गतिः ।

महाविषयमूलं सा ज्ञानवैराग्यनाशिनी ॥

(रु.सं.पा.ख.१२)

परन्तु पार्वत्याः हिमालयस्यचाग्रहाधिक्यात् महायोगीश्वरः काल्याः सेवां
 गृहीतुं सम्मतोऽभूत् । पित्रा विना नित्यं सा गिरिजा तत्रागत्य शिवसेवां
 कृतवती । नन्दीश्वरादिकाः गणाः महेशशासनात् तां न निषिषेध । परन्तु
 निकटेस्थिताम् महालावण्यनिचयां मुनीनामपि मोहिनीं पार्वतीं हरः पश्यन्नपि
 न पश्यति स्म ।

हरो ध्यानपरः कालीं नित्यं प्रैक्षत सुस्थितम् ।

विस्मृत्य पूर्वचिन्तां तां पश्यन्नपि न पश्यति ॥

ध्यानासक्तस्य तस्याथ शिवस्य परमात्मनः ।

हृदि नासीन्मुने काचिदन्या चिन्ता व्यवस्थिता ॥

(रु.स.पा.ख. १३)

तपसा विना गर्वबीजस्य विनाशो न भवति । यदि एषा काली तपः आचरिष्यति
तर्हि अहम् एनां पत्नीरूपेण ग्रहीष्यामि नान्यथा । इति चिन्तयित्वा महायोगीश्वरः
शिवः पुनः ध्यानासक्तोऽभूत् ।

इति सञ्चिन्त्य भूतेशो द्रुतं ध्यानसमाश्रितः ।

महायोगीश्वरोऽभूद् वै महालीलाकरः प्रभुः ॥

(रु. सं. पा. ख., १३/३७)

तारकासुरभयात् देवाः ब्रह्मणः शरणापन्नाः अभवन् । शिववीर्ये समुत्पन्नेन तनयेन
तारकासुरस्य मरणं नियतमिति ब्रह्मवचनं श्रुत्वा देवाः दुःखिताः अभवन् । तदा
ब्रह्मणोक्तम् -

वाक्याद्धिमवतः कालीं स्वपितुर्हठतः शिव ।

सखीभ्यां सेवते साद्धं ध्यानस्थं परमेश्वरम् ॥

तामग्रतोऽर्चमानां वै त्रैलोक्ये वरवर्णिनीम् ।

ध्यानासक्तो महेशोऽपि हि मनसापि न हीयते ॥

भाय्या समीहेत यथा स कालीं चन्द्रशेखरः ।

तथा विदध्वं त्रिदशा न चिरादेव यत्नतः ॥

(रु.सं.पा.ख., १६.३३-३५)

ब्रह्मणा प्रेरितः शक्रः स्मरमाहूय देवकार्ग्यार्थं तं शिवसमीपं प्रेषयामास । शक्रेण
सदारः सवसन्तकः कामः यत्र साक्षात् योगीश्वरः परमं तपः तप्यते तत्र जगाम ।

कामस्य तथा वसन्तस्य आगमनेनासमये हिमालयमतीव शोभां दधार ।
अकालनिर्मितं मधोर्वीक्ष्य तदा हरः परमम् आश्चर्यं मेने । तत्र रतिसमन्वितः
कामो चूतं बाणं समाकृष्य तद्वामपार्श्वतः स्थितः सन् स्वप्रभावं वितस्तार ।
एतस्मिन्नन्तरे संखीभ्यां संयुता शिवा शिवपूजार्थम् अनेकशः पुष्पाणि नीत्वा

तत्राजगाम । तदेव शङ्करः ध्यानं त्यक्त्वा पार्वत्याः सौन्दर्यं दृष्ट्वा विमोहितोऽभूत् ।
तस्या सौन्दर्यं वर्णयित्वा यदा तस्याः वस्त्रं गृहीतुमुद्यतोऽभूत् तदानीमेव योगेश्वरस्य
तस्य मनसि इत्थं चिन्ता समागता -

किं जातं चरितं चित्रं किमहं मोहमागतः ।
कामेन विकृतश्चाद्य भूत्वाऽपि प्रभुरीश्वरः ॥
ईश्वरोऽहं यदीच्छेयं पराङ्गस्पर्शनं खलु ।
तर्हि कोऽन्योऽक्षमः क्षुद्रकिं किं नैव करिष्यति ॥
एवं वैराग्यमासाद्य पर्यङ्कसादनं च तत् ।
वारयामास सर्वात्मा परेशः किं पतेदिह ॥
धैर्यस्य व्यसनं दृष्ट्वा महायोगी महेश्वरः ।
विचिन्तितं मनस्येवं विस्मितोऽति ततः परम् ॥
किमु विघ्नाः समुत्पन्नाः कुर्वतस्तप उत्तमम् ।
केन मे विकृतं चित्तं कृतमत्र कुकर्मिणा ॥
विचिन्त्येतत् महायोगी परमेशः सतां गतिः ।
दिशो विलोकयामास परितः शङ्कितस्तदा ॥
वामभागे स्थितं कामं ददर्शाकृष्टबाणकम् ।
स्वशरं क्षेमुकामं हि गर्वितं मूढचेतसम् ॥

(रु.सं.पा.ख., १८, ३-६)

स्वशरं क्षेमुकामं कामं दृष्ट्वा गिरीशः क्रोधाविष्टोऽभूत् । तत्क्षणात् कामः अन्तरीक्षे
स्थितः सन् दुर्निवारममोघं शङ्करे चिक्षेप । सङ्क्रुद्धे परमेश्वरे तदमोघमस्त्रं
समशाम्यत् । संक्रुद्धं परमेश्वरं विलोक्य भीतः कामः शक्रादीन् त्रिदशान् सस्मार ।
सकलास्ते देवाः शीघ्रमागत्य शम्भुं नत्वा च तुष्टुवुः । स्तुतिं कुर्वत्सु देवेषु तस्य
तृतीयात् नेत्रात् प्रलयानलसमप्रभः दीप्तः अग्निशिखः गगने उत्पत्य तूर्णं धरणीतले
निष्पत्य मदनं भस्मसात् कृतवान् । एतद् दृष्ट्वा विकृतात्मा श्वेताङ्गा गिरिराजसुता
सखीजनं समादाय स्वमन्दिरं जगाम । अनन्तरं नारद-स्योपदेशतः सा देवी
शिवस्य कृते दुष्करं तपः आचरितवती । तेन प्रसन्न परमयोगीश्वरः शिवः
योगेश्वरीं पार्वतीं पत्नीरूपेण गृहीतवान् ।

इत्थं श्रीशिवमहापुराणस्य रुद्रसंहितायां श्रीमहादेवस्य परमयोगी-
श्वरस्वरूपं समुपस्थापितमस्ति । सः योगीश्वरः प्रभुः मुनीनां विमोहिनीं
महासुखविवर्द्धिनीं स्व पूर्वपत्नीं शिवानुरागिणीम् एकाकीनीं पार्वतीं प्राप्यऽपि
दुःसहं कामं भस्मीभूतं कृतवान्, परन्तु अनुढायाः पार्वत्याः सङ्गं नैच्छत् ।
एतदेव तस्य महायोगीश्वरस्य योगसाधनस्य महती पराकाष्ठा एव ।
इत्थं पुराणे शिवतत्त्वं समुपस्थापितमस्ति ।

४. आगमादिषु

परमेश्वरस्य उपदेशः एव वेद-आगम-श्रुति-सामान्या-इत्यादिभिः नामभिः प्रसिद्धोऽस्ति । सत्यस्य धर्मस्य च स्वरूपं वेदे सम्यकरूपेणाख्यातं विद्यते । सनातनधर्मस्य यथार्थं ज्ञानं वेदे एव सन्निहितं विद्यते । अतः भगवता गौतमेन स्वकीये धर्मसूत्रे 'वेदोऽखिल धर्ममूलमिति' अभिहितम् । वेदस्यान्यनाम श्रुतिः अस्ति । हारीतमुनेः मतानुसारं श्रुतिश्च द्विविधा । वैदिकी तान्त्रिकी च । तान्त्रिकी श्रुतिः आगम इति कथ्यते ।

आगमशब्दस्य शाब्दिकार्थः भवति आगम्यते आज्ञायते सर्वं वस्तु अनेनेति आगमः । संकेतार्थस्तु -

आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजामुखे ।

मतः श्रीवासुदेवेन तस्मादागम उच्यते ॥

अर्थात् शिवमुखात् विनिर्गतं पार्वत्याः कर्णकुहरे च निपतितं शास्त्रम् 'आगम' इति कथ्यते । वेदादयः 'निगमः' तथा तन्त्रशास्त्रम् 'आगम' इति तत्त्वदर्शिनः वदन्ति । तनु विस्तारे धातोः औणादिके ष्टन् प्रत्यये तन्त्रशब्दः निष्पद्यते । अयं शब्दः शास्त्र-सिद्धान्त-विज्ञान-ग्रन्थानाञ्च बोधकोऽस्ति । तद्यथा -

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।

त्राणश्च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

(कामिकागमे)

आगमशास्त्रस्य कृते तन्त्रशब्दः प्रयुज्यते । तन्त्रशास्त्रस्य लक्षणं यथा वाराहीतन्त्रे -

सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्चनम् ।

साधनं चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥

षट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तम् आगमं तद् विदुर्बुधाः ॥

अर्थात् सृष्टि - प्रलय - देवतार्चन - सर्वसाधन-पुरश्चरण-षट्कर्म (शान्ति-वशीकरण-स्तम्भन-विद्वेषण-उच्चाटन-मारणादयः) ध्यानयोगश्चेतैः सप्तभिः लक्षणैः लक्षितः ग्रन्थः आगमशास्त्रम् अथवा तन्त्रशास्त्रमिति निगदितः । शैव-

वैष्णव-शाक्तादिभिः भेदैः आगमः नानाविधः ।

शैवः (माहेश्वरः) संप्रदायश्चतुर्विधः । अस्य संप्रदायस्य ग्रन्थाः शैवागमा इति कथ्यन्ते । यद्यपि ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये पाशुपत-मतमवैदिकमिति प्रोक्तं तथापि अप्ययदीक्षितैः स्व-शिवार्कमणि-दीपिकायां वैदिकावैदिकभेदेन शैवागमानां भेदद्वयं प्रतिपादितम् ।

वैदिकागमरूपाः शैवसंहिताः शैवदर्शनं, शैवशास्त्रं, शैवागमः, सिद्धान्तशास्त्रञ्चेति कथिताः । एतेषु श्रौतागमेषु चतुः वर्णाश्रमाणां धर्माचरणं पूर्णरूपेण प्रतिपादितम् । वेदविरुद्धधर्माचरणबोधकम् अश्रौतागमं कुतन्त्रमिति स्मृतम् । परन्तु ये वैदिकाः वेद-स्मृति-पुराणवचनं प्रमाणमिति स्वीकुर्वन्ति तेऽपि दिव्यागमं प्रमाणमिति अङ्गीकुर्वन्ति । दिव्यागमानामाज्ञा यथा -

इति वर्णाश्रमाचारान्मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

यो यस्मिन्नाश्रमे तिष्ठेन्प्राप्तो दीक्षां शिवात्मिकाम् ॥

तस्मिन्नेव स सन्तिष्ठेत् शिवधर्मश्च पालयेत् ॥

वेदस्य सारभूतार्थं संशयरहितया दोषरहितया पद्धत्या शैवागमेषु प्रकाशितं विद्यते । अतः तेषां श्रौतागमानां प्रामाण्यं निर्विवादम् । तद्यथा अप्ययदीक्षितेन शिवतत्त्वविवेके - “वेदार्थसारसंग्रहात्मकानां कचिदपि दोषकलुषशङ्कारहितानां शैवागमानामेव बलवत्त्वव्यवस्थितेः इति ।”

शैवागमः प्रधानतया चतुर्विधः । पाशुपतम्, वीरशैवम्, कालमुखं कापालिकञ्चेति । एषु कालमुखं कापालिकौ विलुप्तप्रायौ । महर्षिवादायण-प्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्यस्योपरि रचितायां वाचस्पतिमिश्रपादानां भामतीटीकायां चतुर्विधशैवसम्प्रदायानामुल्लेखः सम्प्राप्यते । ते यथा शैव-पाशुपत-कारुणिक-कापालिकश्चेति । निम्बार्कसम्प्रदायस्य मतानुयायीनः कारुणिकस्य स्थाने कापालिकस्य प्रयोगं कृतवन्तः । इत्थं नकुलीशः, लङ्कलीशः इत्यादीनां सम्प्रदायानां विषये स्पष्टः उल्लेखः न समुपलभ्यते । सम्भवतः मध्वाचार्येण सूचितः पाशुपतसम्प्रदायः लङ्कलीशसम्प्रदायस्य अवान्तरसम्प्रदायविशेषमासीत् भारतवर्षे मतभेदेन शैवागमस्य बहवः व्याख्यातारः सन्ति । केषाञ्चित् व्याख्यातॄणां मतानुसारेण चतुर्विधानां शैवागमानां

नामानि यथा -

शैवं पाशुपतं सोमं लाकुलञ्च चतुर्विधम् ।
तेषु शैवं परं सौम्य रौद्रं पाशुपतादिकम् ॥
मिश्रञ्चैव तु सिद्धान्तं तेषु सिद्धान्तमुत्तमम् ।
अष्टाविंशतिभेदेन सिद्धान्तं श्रुणु तत्त्वतः ॥

तन्त्रशास्त्रस्यानुशीलनेन प्रतीयते यत् शिवस्य तन्त्रशास्त्रं प्रति महत्त्वपूर्णं योगदानमासीत् । लोकोपकाराय परमात्मना शिवेन तन्त्रशास्त्रं विरचितमभूत् । अतः तस्यैव तन्त्रशास्त्रस्यानुशीलनेन शिवस्य सम्पूर्णं स्वरूपश्चावगम्यते ।

१. सकलैश्वर्यसम्पन्नः सुखमयः परिपूर्णतमश्च -

शैवागमे शिवस्वरूपमित्थं प्रतिपादितं यत् परासंवित् परमशिवः पतिरीश्वरः परिपूर्णतमः इति प्रसिद्धो वर्तते । तच्च निरपेक्षतत्त्वं सच्चिदानन्दस्वरूपमेवाऽऽस्ति । परिवर्तनशीले जगति तद् अपरिवर्तितम् तत्त्वं वर्तते । यथोक्तं प्रत्यभिज्ञाविमर्शिण्याम् -

चिति प्रत्यवमर्शात्मा परावाक् स्वरसोदिता ।

स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यतदैश्वर्यं परमेष्ठिनः ॥

स शिवः पूर्णः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं च सक्षमः । तदुक्तं श्रुतितात्पर्यनिर्णये -

पतिः शिवपरब्रह्मत्वेक एव न चापरः ।

शिवाद्वेतं तथारीत्या भवत्येव हि नान्यथा ॥

मायातत्त्वं सदाचास्ते शिवादन्यमतो द्विजा ।

द्वेतं तत्त्वप्रणाल्या वै मतं पाशुपतं मतम् ॥

२. जगतः निमित्तकारणम् -

शैवागमानुसारेण परमेश्वरः शिवः परिदृश्यमानस्यास्य जगतः निमित्तकारणमस्ति । तद्यथा श्रुतितात्पर्यनिर्णये -

पञ्चतत्त्वानि सन्त्यत्रकारणं कार्ययोगे च उत्तमः ।

पतिश्शिवः परब्रह्म निमित्तं कारणं मतम् ॥

नकुलीशपाशुपतमतानुसारं तथा वीरशैवमतानुसारमपि शिव एव जगतः

कारणमस्ति । स परब्रह्म स्वशक्तिगुणान्वितः च भवति । उक्तञ्च तत्रैव -

पतिस्स एव सर्वेषां कारणं शिव एव सः ।

पतिश्शिवः परब्रह्म सर्वशक्तिगुणान्वितः ॥

इत्थं शैवागममतानुसारं शिवः जगतः निमित्तकारणं तथा च शक्तिः उपादानकारणं कथितौ ।

३. नादब्रह्म -

शैवागमानुसारेण सृष्टेः प्रारम्भकाले परशिवस्य स्वात्मशक्तेः स्फुरणात् यत् इषत् चलनमभूत् तदेव नादसंज्ञितम् । तन्नादः प्रागेव सूक्ष्मरूपेण अनन्तरञ्च स्थूलमन्त्रतन्त्रात्मकस्वरूपेण प्रसारितोऽभूत् । परशिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्य ताः सर्वाः तान्त्रिकीश्रुतयः विनिर्गताः अभवन् ।

४. तन्त्रशास्त्रस्य प्रवर्तकः -

साधारणजनानां मोक्षाय शिवः सर्वजनसुलभं तन्त्रशास्त्रं प्रवर्तयामास । मोक्षलाभाय वैदिकमार्गस्यावलम्बनं न सुकरमासीत् अपितु असम्भवमासीत् । इति ज्ञात्वा परमकृपामयः शिवः बहुप्राचीन-कालात् वेदव्यासकालात् प्रागेव वेदानां सारं संगृह्य तन्त्रशास्त्रस्य विरचनं चकार । तस्मिन् वैदिककाले वैदिकधर्माकृष्टाः मनुष्याः यद्यपि प्राथमिकावस्थायां तन्त्रशास्त्रेऽस्मिन् सस्पृहो नाभवन्, तथापि कालान्तरे शास्त्रेऽस्मिन् तेषामभिरुचिः ववृधे । परवर्तीकाले तन्त्रशास्त्रस्य सिद्धान्तमवगम्य न केवलं मनुष्याः अपितु देवगन्धर्व-यक्षराक्षस-किन्नरादयः सर्वे शास्त्रस्यास्यानुगामीनः अभवन् । अतिविस्तृतान् वेदमन्त्रान् संक्षिप्य सरलीकृत्य भगवान्शङ्करः तन्त्रे एकस्मिन्नेवाक्षरे तस्य मन्त्रस्य शक्तिः सन्निहितं कारयामास । अनेन सर्वसाधारणजनानां कृते स्वल्पसमयेन तथा अल्पपरिश्रमेण तन्त्रशास्त्रप्रतिपादितं मोक्षोपायं सुलभमभूत् । ततः एव देवतापूजनं मोक्षसाधनञ्च तान्त्रिकपद्धत्या सर्वजनसुलभमभूत् । कृपया शिवः तन्त्रशास्त्रमाध्यमेन इहलौकिकं पारलौकिकञ्च साधनं प्रकाशयामास । परमेश्वरः शिवस्य स्वपञ्चमुखेभ्यः (सद्योजात-वामेदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानमुखेभ्यः) कामिकादयः अष्टाविंशतिआगमसंहिताः विनिःसृताः अभवन् । तद्यथा तन्त्रावतारपटले -

ईशानवक्त्रादुर्ध्वस्तात् ज्ञानं यत् कामिकादिकम् ।
तदेव युगभेदेन सद्योजातादिमूर्तिभिः ॥
दशाष्टादशभेदेन शिवरुद्रावतारकैः ।
षट्षष्टिभिः क्रमेणैव कथितं तु शिवाज्ञया ॥
तथा च - कामिकाद्यचिन्ताश्च सद्योजातमुखोद्भवाः ।
दीप्तादिसुप्रभेदाख्या वामदेवमुखोद्भवाः ॥
विजयाद्यास्तु वीरान्ताः पञ्चैतेऽघोरवक्त्रजा ।
कारवाद्यास्तु बिम्बान्ताः पुरुषाख्याननोद्भवाः ॥
प्रोद्गीताद्यष्टतन्त्रास्तु चेशानाननसम्भवाः ॥

सदाशिवस्य सद्योजातमुखात् कामिक-योगज-चिन्त्य-कारण-अजिताख्याः
आगमाः जाताः अभवन् । वामदेवमुखात् दीप्त-सूक्ष्म-सहस्र-अंशुमत्-सुप्रभेद
इत्याख्याः आगमाः, अघोरमुखात् विजयः निश्वासः स्वायंभूवः अनलः तथा
वीरश्चाजायन्त । ईशानमुखात् प्रोद्गीत-ललित-सिद्ध-सन्तान-सर्वोत्तर-
पारमेश्वर-किरणाख्याः आगमाः विनिसृताः अभवन् । इत्थं शिवस्य पञ्चमुखेभ्यः
अष्टाविंशतिः आगमाः निर्गताः अभवन् । एते आगमाः संहितेति आख्याताः ।
प्रत्येकसंहिता उपागमेषु विभज्य २०८ संख्याविशिष्टाः अभवन् । प्रत्येकसंहिता
भागद्वये विभक्ताऽस्ति । पूर्वभागे कर्मकाण्डः उत्तरभागे ज्ञानकाण्डश्च वर्णितो
विद्यते । पूर्वकाण्डे सामान्यशैव-मिश्रशैवादि धर्माः प्रतिपादिताः सन्ति ।
उत्तरकाण्डे शिवज्ञानं, शिवध्यानं शिवव्रतं, शिवार्चनं शिवभक्तिरित्यादिकं
ब्रह्मविद्योपयोगीनां तथ्यानां प्रतिपादनं समुपलभ्यते । कामिकादयः २८ आगमाः
शिवप्रणीतत्वात् वेदवत् प्रामाण्याः सन्ति ।

गर्भाधानादारभ्य अन्त्येष्टिपर्यन्तं सर्वे षोडशसंस्काराः शिवप्रणीते
महानिर्वाणतन्त्रे निरूपिताः सन्ति । तथा च तान्त्रिकसंख्या तान्त्रिक-मुपचाराः,
तान्त्रिकयज्ञश्च तत्र निरूपितो वर्तते । शिवप्रणीतं मेरुतन्त्रं तन्त्रशास्त्रस्य सर्वमान्यो
ग्रन्थो विद्यते, यस्य श्लोकसंख्या सप्तदशसहस्रं विद्यते । तद् ग्रन्थः अतीव
रहस्यमयः तथा शैवचमत्कारप्रतिपाद-कोऽस्ति । एतदतिरिक्तं रुद्रयामलम्,
शावरतन्त्रम्, महाकालरहस्यं डामरतन्त्रं शिवेन विरचितम् अभूत् ।

सम्पूर्णतन्त्रशास्त्रस्य प्रणयनकर्ता शिव एव तन्त्रे श्रेष्ठगुरुरूपेणाभिवन्दितः ।

५. श्रेष्ठगुरुः -

वैष्णवीयतन्त्रे गौतमीये तन्त्रे च प्रातः काले गुरुरूपेण शिवस्य ध्यानं कर्तुं निर्देशो विद्यते । तद्यथा -

शिवेनैक्यं समुन्नीय ध्यायेत्परगुरुं धिया ।

मानसैरुपचारैश्च प्रभाते सन्तर्प्य सुधीः ॥

तन्त्रशास्त्रे अस्त्राणां विविधः प्रयोगः वर्णितोऽस्ति । तान्त्रिकविधिना तेषां प्रयोगः भवति स्म । वायव्यास्त्र - जृम्भणास्त्र - पर्जन्यास्त्र - आग्नेयास्त्राणाञ्च प्रयोगेण आकाशात् सर्पवृष्टिः अग्निवृष्टिः, जलवृष्टिः भवति स्म । महर्षेः विश्वामित्रस्य कृपया श्रीरामचन्द्रः एतेषामस्त्राणां ज्ञानं लब्धवान् । शिवस्य कृपया एव महर्षिः विश्वामित्रः अस्त्राणां पूर्णं ज्ञानं लब्ध्वा तेषां कल्प-रहस्य-आवरण-संवरणादिकञ्च प्रयोगं परमशिवभक्ताय रामचन्द्राय ददौ । तैः एव अस्त्रैः श्रीरामः संग्रामे शत्रुबलं नाशयामास । महाभारतसंग्रामेऽपि शिवप्रदत्तेन अस्त्रेण तान्त्रिकविधिना च अर्जुनः कुरुवंशं निर्मूलं चकार ।

६. भोगमोक्षप्रदः -

जगतः कर्ता परमेश्वरः शिवः सृष्टिकाले प्राणीनां भोगमोक्ष-सिद्ध्यर्थं परापरभेदेन शिवज्ञानं समुद्भवश्चकार । तद्यथा स्वायंभूवागमे -

अथात्ममलमायाख्यकर्मबन्धनिवृत्तये ।

व्यक्तये च शिवत्वस्य शिवाज्ज्ञानं प्रवर्तते ॥

तदेकमप्यनेकत्वात् शिववक्त्राम्बुजोद्भवम् ।

परापरविभेदेन गच्छत्यर्थप्रतिश्रयात् ॥

शिवस्वरूपबोधकं पतिपदवाच्यं परं ज्ञानं पराविद्या कथिता, यस्याः वर्णनं कामिकादिवातुलान्ते शैवागमे विद्यते । पशुपाशादिकं ज्ञानं यत् ऋग्वेदे वर्णितं तत्तु अपरं ज्ञानम् अपराविद्या च कथिता । एवं परापरञ्च ज्ञानं शिवस्य मुखादेव विनिसृतमभूत् । एतासां विद्यानां विषये ईशानः शिवगुरुः स्वपद्धतौ प्रतिपादितवान् । तद्यथा -

परैः शिवादिभिर्दिन्यैरागमैः पाशमोचकैः ।

विशिष्टभोगविभवशिवत्वाफलदायिभिः ॥

७. सर्वज्ञः शिवः -

परमेश्वरः शिवः तन्त्रे सर्वविद्यानामाधारः सर्वज्ञः इति गृहीतः ।
तन्त्रानुसारं षडभिः गुणैः शिवस्य सर्वज्ञत्वं सिद्धयति । तद्यथा -

‘सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः

स्वतन्त्रता नित्यमक्लृप्तशक्तिः ।

अचिन्त्यशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः ।

षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥’

कातन्त्रवृत्तौ दुर्गासिंहेन शिवः सर्वज्ञः प्रोक्तः । तद्यथा -

‘देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शनम् ।

कातन्त्रश्च प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं सार्ववर्णिकम् ॥’

शारदातिलकतन्त्रे च शिवस्य ज्ञानमयत्वं प्रतिपादितम् । तद्यथा -

‘ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो बह्वीन्द्रकस्वरूपिणः ।’

तत्त्वप्रकाशतन्त्रे ज्ञानमयत्वं शिवस्य स्वभावमुक्तमस्ति ।

‘ज्ञानक्रियास्वभावं शिवतत्त्वं जगदुराचार्याः ।’

८. पशुपतिः -

पाशुपतमतानुसारं जीवः पशुः उच्यते । सोऽणु परिच्छिन्नगुणः
परिच्छिन्नशक्तिमान् देहरूपो, देहादतिरिक्तः प्रकाशस्वरूपश्च । मलमायादिपाशैः
बद्धः जीवः ‘पशु’-संज्ञां लभते । पाशविमोचना-नन्तरं जीवः शिववत्
क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिविशिष्टो भवति । जीवस्य पशुत्वकारणं मलः अथवा
अज्ञानमस्ति । मिथ्याज्ञानादिभेदात् स मलः पञ्चविधः । तद्यथा सर्वदर्शनसंग्रहे -

मिथ्या ज्ञानमधर्मश्च शक्तिहेतुरच्युतिस्तथा ।

पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तता ॥

एतेषां पञ्चानां शुद्धिहेतुरुपायो वासचर्यादिभेदात्पञ्चविधः । ते यथा सर्वदर्शनसंग्रहे -

वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा ।

प्रतिपत्तिश्च लाभानामुपायाः पञ्चनिश्चिताः ॥

शुद्धिभिः मलनाशपूर्वकं जीवः शिवत्वं प्राप्नोति । जीवं शिवभवितुं यः प्रेरयति
स प्रेरकः ईश्वरः शिवः एव पशुपतिशब्दवाच्यः । वीरशैवसिद्धान्तानुसारेण

आणव-माया-कामिकैः मलैः आवृतः आत्मा पशुः इति कथ्यते । यदा जीवस्य मलनाशो भवति तदा स शिवो भवेत् । यदा कोऽपि जीवः श्रोत्रीयं गुरुमेवाभिगच्छेत् तदा तस्य मलनिवृत्तिपूर्वकं शिवत्वप्राप्तिं भवेत् ।

प्रत्यभिज्ञादर्शने -

काश्मीरीयशैवदर्शनस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य व्याख्याता अभिनव-
गुप्तपादः । दर्शनेऽस्मिन् ज्ञानमिश्राभक्तेः प्रतिपादनं तथा च जीवशिव-योर्मध्येरभेदः
प्रतिपादितः । राजस्थानीयपाशुपतदर्शनं द्वैतदर्शनमस्ति यद् जीवशिवयो मध्ये
भेदः प्रदर्शयति । दक्षिणभारतीयातामिलशैवा अपि शिवद्वैतवादिनः सन्ति ।
महीशूरान्तर्गताः वीरशैवास्तु विशिष्ट-शिवाद्वैतवादिनः कथ्यन्ते । ते जीवशिवयोः
मध्ये भेदाभेदसम्बन्धः निरूपयन्ति । काश्मीरीयशैवानां मते जीवशिवयोः मध्ये
कोऽपि भेदः नास्ति । यदा पशोः मलनाशो भवति तदा स शिवरूपो भवति ।
अतः तेषां शिवोऽहमिति मतम् । अद्वैतवादिनः सोऽहं ब्रह्म इति कल्पयन्ति ।
काश्मीरीयशैवदर्शनस्य गुरुपरम्परा यथा -

श्रीकण्ठं वसुगुप्तं च श्रीसोमानन्दमुत्पलाचार्यान् ।

लक्षणमभिनवगुप्तं वन्दे श्रीक्षेमराजं च इति ॥

बहुप्राचीनकालात् प्रचलितस्यास्य दर्शनस्य प्रवक्तारः मुनयः एवाभवन् ।
गुरुशिष्यपरम्परामाध्यमेन प्रसारितमिदं दर्शनं कालक्रमे लुप्तप्रायोऽभूत् । अतः
जीवेषु अनुग्रहं कृत्वा स्वयं परमशिवः श्रीकण्ठमूर्तिं घृत्वा गुरुरूपेणाविर्बभूव ।
स च शिवः स्वशिष्याय दुर्वाससे रहस्यमिदम् उपदिदेश । सोऽपि स्वशिष्याय
त्र्यम्बकादित्याय रहस्यमिदमुपदिष्टवान् । त्रिभिः गुरुभिः प्रवर्तितमिदं दर्शनं
त्रिकदर्शनमिति च विख्यातं बभूव । पदार्थः तदुपादानभूता शक्तिः तदुपादानं
परमशिवः इति त्रिकशब्दस्यार्थः तस्मात् दर्शनमिदं त्रिकदर्शनमिति ख्यातम्
त्र्यम्बकादित्यस्य पुत्रः श्री सोमानन्दनाथः शिवदृष्टिरिति शैवदर्शनस्य मुख्योपजीव्यं
ग्रन्थं व्यरिचत् । परशुरामकल्पसूत्रम्, स्वच्छन्दतन्त्रम्, मलिनीविजयः इत्यादयः
शैवदर्शनस्य प्रामाणिकाः ग्रन्थाः सन्ति । शैवदर्शनस्य मुख्यव्याख्यातारौ
सोमानन्दनाथ-उत्पलभट्टपादौ गुरुशिष्यौ आस्ताम् । उत्पलभट्टपादेन विरचितं

शैवदर्शनं प्रत्यभिज्ञादर्शनमिति प्रसिद्धम् । तस्य शिष्यः लक्ष्मणगुप्तः । अभिनवगुप्तपादस्तु लक्ष्मणगुप्तानां शिष्यः, अभिनवगुप्तपादास्तु प्रत्यभिज्ञादर्शनशास्त्रस्य 'लघुविवृति'रिति टीकायाः टीकाकाराः सन्ति । अभिनवगुप्तपादानां शिष्यः क्षेमेन्द्रः स्पन्दसंदोह - स्पन्दकारिकाप्रभृतीन् ग्रन्थान् रचयामास ।

काश्मीरीयशैवागमास्तु स्पन्दशास्त्ररूपेण प्रत्यभिज्ञाशास्त्ररूपेण च द्विधा विभक्तः । स्पन्दशास्त्रस्य व्याख्यातारः वसुगुप्त-भट्टोद्भट्टः, कल्लटः, भास्कर-राजानक-शितिकण्ठप्रभृतयश्च आसन् ।

त्रिकदर्शने षट्त्रिंशत् पदार्थाः निर्णीता । ते यथा - (१) शिवः, (२) शक्तिः, (३) सदाशिवः, (४) ईश्वरः, (५) शुद्धविद्या च । इदं पञ्चकं ब्रह्मपञ्चकमिति कथ्यते । इदं तत्त्वपञ्चकं यथा क्रमम् - (१) चित् शक्तिः (२) आनन्दशक्तिः, (३) इच्छाशक्तिः, (४) ज्ञानशक्तिः (५) क्रियाशक्तिः इति । कञ्चुकषटकम् (आवरणषटकम्) - (१) शक्तिः, (२) मायाशक्तिः, (३) कलाऽविद्या, (४) रागः (५) कालः (६) नियतिः ।

मायाशक्तिः - मायातत्त्वं परमेश्वरस्य व्यापकत्वं संकेतयति ।

कलाशक्तिः - तस्य सर्वकर्तृत्वं सूचयति ।

विद्यातत्त्वम् - तस्य सर्वज्ञातृत्वशक्तिं संकेतयति ।

रागतत्त्वम् - नित्यतृप्तत्वशक्तिं सूचयति ।

कालतत्त्वं - तस्य कालातीततत्त्वं सूचयति ।

नियतिः - तस्य कर्मकालातीततत्त्वशक्तिं सूचयति ।

अन्यानि पञ्चविंशतिः तत्त्वानि साख्योक्तमार्गेण दर्शनेऽस्मिन् स्वीकृतानि सन्ति (१) पुरुषः, (२) प्रधानम्, (३) महत्, (४) अहंकारः, (५) ज्ञानकर्मेन्द्रियस्वरूपं मनः, (६) आकाशतन्मात्रम्, (७) वायुतन्मात्रम्, (८) तेजस्तन्मात्रम्, (९) जलतन्मात्रम्, (१०) पृथ्वीतन्मात्रम्, (११) श्रोत्रम्, (१२) त्वक्, (१३) चक्षुः, (१४) रसना, (१५) घ्राणम्, (१६) वाक्, (१७) पाणिः, (१८) पादः, (१९) पायुः, (२०) उपस्थम्, (२१) पृथिवी, (२२) आपः, (२३) तेजः, (२४) वायुः, (२५) आकाशः ।

एतानि पञ्चमहाभूतानि शुद्धमार्गे अन्तर्भवन्ति । अन्यानि एकत्रिंशत्तत्त्वानि अशुद्धमार्गे परिगण्यन्ते । अर्थात् मायातः पृथिवी-तत्त्वपर्यन्तम्

अशुद्धमार्गे । अशुद्धमार्गस्य कर्ता स्वयं परमेश्वरो न भवति ।

पञ्चमतत्त्वस्य शुद्धविद्यायाः अधिष्ठाता अनन्तदेव एव अशुद्धमार्गस्य कर्तेति गीयते । त्रिंशत्तत्त्वानि पञ्चकलारूपेण अभिधीयन्ते । तद्यथा - (१) निवृत्तिः, (२) प्रतिष्ठा, (३) विद्या, (४) शान्तिः, (५) शान्त्यातीतः । निवृत्तिकला पृथिवीतत्त्वम् अतः परं तत्परिणामो नास्तीति पृथिवीनिवृत्तिकलेत्युच्यते । प्रतिष्ठाकला जलादारभ्य प्रकृतितत्त्वपर्यन्ता । विद्याकला पुरुषतत्त्वादारभ्य मायातत्त्वपर्यन्ता । शान्तिकला शुद्धविद्यातः सदाशिवपर्यन्ता, शान्त्यतीतकला शिवः शक्तिश्च मिलित्वा तत्त्वद्वयात्मिका । सर्वतत्त्वेभ्यः सर्वकलाभ्यश्च भिन्नं परमशिवतत्त्वं तत्त्वातीतं कलातीतं सप्तत्रिंशत् तत्त्वम् । साधकः यदि निदिध्यासेन प्रवृत्तो भवति तर्हि षट्त्रिंशत्तत्त्वानि भिनति । ततः स्वयं परमशिवो भवति ।

वीरशैवः -

शैवागमः मोक्षसाधकं शास्त्रं विद्यते । शैवागमेषु शक्तिविशिष्टाद्वेतसिद्धान्तस्य संस्थापकः श्रीजगद्गुरवः पञ्चाचार्याः आसन् । इमं सिद्धान्तम् आचार्याः शिवाद्वेतः, द्वेताद्वेतः, वीरशैवः, विशेषाद्वेतः, इत्यादिभिः नामभिः अभिधीयन्ते । अस्मिन् सिद्धान्ते सर्वाणां श्रुतीनां समन्वयं जातमस्ति । शक्तिविशिष्टाद्वेतशब्दे शक्तिविशिष्टस्य परमात्मनः बोधः जायते । चराचरात्मकं जगत् परमात्मनः शक्तिरूपमेव । यथा दाहिकाशक्तिः तथा अग्निमध्ये न कोऽपि भेदः विद्यते तथा शक्ति-शक्तिमतरभेदः कल्पितः । वीरशैवसिद्धान्तानुसारेण आणव-माया-कार्मिकैः मलैः आवृतः आत्मा पशुइति कथ्यते । यदा जीवस्य मलनाशः भवति तदा स शिवो भवेत् ।

वीरशैवानुसारं पर-शिवः सर्वज्ञः, नित्यतृप्तः परिपूर्णः, सुखमयः तथा सकलैश्वर्यसम्पन्नोऽस्ति ।

जीवः अल्पज्ञः, अपूर्णः दुःखी तथा अपूर्णकामोऽस्ति । अत्र विरोधाभासः नास्ति । कारणं यदा जीवः समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमेवाभिगच्छेत् तदा तस्य मलनिवृत्तिपूर्वकं शिवत्वं प्राप्तिः भवति ।

इत्थं शैवागमे शिवतत्त्वं निरूपितं वर्तते ।

द्वितीयोऽध्यायः

शिवस्वरूपम्

शं नित्यं सुखमानन्दमिकारः पुरुषः स्मृतः

वकारः शक्तिरमृतं मेलनं शिव उच्यते ।

१. शिवशब्दस्य निर्वचनं माहात्म्यञ्च

रमणीयगुणाश्रयः विश्वस्य निर्माता कश्चित् पतिः अस्ति, यः स्वईशानीभिशक्तिभिः इमान् सर्वान् लोकान् ईशते । स एव शिवः । सोऽपि रूद्रः कथ्यते । स एक एव । द्वितीयो नास्ति । स शिवः विश्वतोमुखः विश्वतोबाहुर्विश्वतः पादसंयुतोऽस्ति । सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः सर्वव्यापी सर्वगतः भगवान् शिवः । तस्मात् कोऽपि ज्यायः अथवा अणीयः नास्ति । तेन इदं जगत् परिपूर्णमस्ति । सर्वेन्द्रियगुणाभासस्सर्वेन्द्रियविवर्जितः प्रभुरीशानः सर्वमावृत्य तिष्ठति । अचक्षुरपि पश्यति, अकर्णोऽपि श्रुणोति, स सर्वं वेत्ति, तस्य कोऽपि वेत्ता नास्ति । अणोरणीयान्महतो महीयान् अयं अव्ययः पुरुषः जन्तोः शरीरगुहायां तिष्ठति । अतिशयमहिमान्वितं तं पुराणं सर्वगं विभूम् ईशानं तत्त्वतः न कोऽपि जानाति । ईश्वराणां परमं महेश्वरं दैवतानां परमं दैवतं जगतां पतिं ज्ञात्वा जन्तुः पाशात् विमुच्यते । निष्कलं निरवद्यं शान्तं निरपेक्षं पवित्रं पापनाशनं शिवस्यस्वरूपं ज्ञात्वा दुःखस्यान्तो भवेत् ।

शिवशब्दस्य निर्वचनम् माहात्म्यञ्च -

वेदोपनिषद्पुराणादिषु शास्त्रेषु शिवशब्दस्य निर्वचनम् इत्थं प्रतिपादितमस्ति ।

‘शेरते प्राणिनो यत्र’ स शिवः । अनन्तपापतापादिभिः पीडितः प्राणिनो विश्रामनिमित्तं यम् आश्रयन्ति सर्वजीवानामामधिष्ठानभूतं सर्वाश्रयरूपं तमादिदेवं शिव इति अभिधीयते ।

‘शि’ वर्णः पापनाशकः, ‘व’ वर्णः मुक्तिवाचकः । अतः शरणागतानां भक्तानां पापं शमयित्वा तेभ्य च यः परानन्दमयीमुक्तिं प्रददाति स एव परमेश्वरः

शिवपदवाच्यः । तद्यथा -

पापघ्ने वर्तते शिश्च वश्च मुक्तिप्रदे तथा ।

पापघ्नो मोक्षदो नृणां शिवस्तेन प्रकीर्तितः ॥

(ब्र.वै.पु.ब्र.ख, ६/५२)

‘शिव’ शब्दः कल्याणवाचकः मोक्षवाचकश्च । त्रिताप दग्धेभ्यः मानवेभ्यः सर्वश्रेष्ठकल्याणरूपं मोक्षं प्रदाय यः तेषां मङ्गलं विदधाति स एव मङ्गलमयः परमेश्वरः शास्त्रेषु शिव इति कीर्तितः ।

शिवकल्याणवचनं कल्याणं मुक्तिवाचकम् ।

यतस्तत्प्रभवेत्तेन स शिवः परिकीर्तितः ॥

(ब्र.वै.पु.ब्र.ख, ६/५०)

शिवशब्दः सर्वार्थसाधकश्च कथितः । सम्पूर्णचराचरस्य मङ्गलं विधाय सर्वेभ्यः यः आनन्दं प्रददाति आनन्दरूपः परिपूर्णः स परमेश्वरः वेदपुराणादिषु शिवसंज्ञितः ।

आनन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।

सर्वसम्बन्धवत्त्वेन सम्पूर्णः शिवसंज्ञितः ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य प्रकृतिखण्डे शिवशब्दस्य निर्वचनं यथा -

शिशब्दो मङ्गलार्थश्च वकारो दातृवाचकः ।

मङ्गलानां प्रदाता यः स शिवः परिकीर्तितः ॥

नराणां शततं विश्वे शं कल्याणं करोति यः ।

कल्याणं मोक्षइत्युक्तं स एव शङ्करः स्मृतः ॥

(प्र.ख.अ. ५६/६३)

ब्रह्मादीनां सुराणां च मुनीनां वेदवादिनाम् ।

तेषां च महतां देवो महादेवः प्रकीर्तितः ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तया देवः पूजितश्च महादेवः स च स्मृतः ॥

विश्वस्थानां च सर्वेषां महतामीश्वरः स्वयम् ।

महेश्वरं च तेनैमं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

शी धातोः वन् प्रत्यये कृते शिवशब्दः निष्पद्यते । शिवशब्दस्य व्युत्पत्तिः 'वशकान्तौ' धातोः सम्पद्यते यस्यार्थोऽस्ति, यं सर्वेप्राप्तुमिच्छन्ति स एव अखण्डानन्दस्वरूपः शिवः । यत्र आनन्दः तत्र शान्तिः तत्र च शिवः विराजते । अतः परमकल्याणमयः आनन्दविधायकः परमेश्वरः शिवः शंकरश्च कथितः । शं मङ्गलं करोतीति शंकरः ।

शैवतिलके श्रीशिवमहापुराणे परब्रह्म शिवेति अभिहितः । तद्यथा -

निर्गुणत्वे शिवाहो हि परमात्मा महेश्वरः ।

परं ब्रह्माऽव्ययोऽनन्तो महादेवेति गीयते ॥

(१/१/४/३३)

आब्रह्मतृणपर्यन्तं संसारे यत् किञ्चित् दृश्यं भवति तद् सर्वं शिव-
रूपमस्ति -

आब्रह्मतृणपर्यन्तं यत्किञ्चित्दृश्यते जगत् ।

तत्सर्वं शिव एवास्ति स देवः शिव उच्यते ॥

(४/४३/४)

अनादिमलसंश्लेषस्य प्रागेवाभावात् अत्यन्तं परिशुद्धात्मा परमेश्वरः
शिव उच्यते -

अनादिमलसंश्लेषः प्रागाभावात् स्वभावतः ।

अत्यन्तं परिशुद्धात्मेत्यतोऽयं शिव उच्यते ॥

(७. ३२, २३)

अथवा अशेषकल्याणगुणैकधन ईश्वरः शिवतत्त्वार्थवादिभिः सद्भिः 'शिव'
इत्युच्यते ।

अथवाऽशेषकल्याणगुणैकधन ईश्वरः ।

शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थवादिभिः ॥

(७. ३२, २६)

परमैः दिव्यैश्च गुणैः नित्ययुक्तः स्वात्म-परात्म-गुणभेद-विरहितः सर्वात्मा
परमात्मा परात्परः शिवेति निरूपितः शिवपुराणे । शिवपुराणस्य विद्येश्वरसंहितायां
शिवशब्दस्यार्थः इत्थं प्रतिपादितं यत् शकारः नित्यसुखस्य द्योतकः तथा इकारः

पुरुषः कथितः । वकारः तयोः शिवशक्त्योः मेलनस्य प्रतीकः । तद्यथा -
 शं नित्यसुखमानन्दमिकारः पुरुषः स्मृतः ।
 वकारः शक्तिरमृतं मेलनं शिव उच्यते ॥
 तस्मादेव स्वमात्मानं शिवं कृत्वार्चयेच्छिवम् ॥

(शि.पु., १-१८/७३-७७)

मलमायादि पाशसंयुक्ताः जीवाः अशिवाः । तेभ्यः विलक्षणः परात्परः परब्रह्म
 शिवेति निरूपितः शिवोपनिषदि -

अशिवाः पाशसंयुक्ताः पशवः सर्वचेतनाः ।

यस्मात् विलक्षणास्तेभ्यस्तस्मादीशः शिवः स्मृतः ॥

यतः सर्वं समुत्पद्यते, येनैव इदं विश्वं पाल्यते, अन्ते यस्मिन् चेदं
 प्रलीयते तदस्ति ब्रह्म । तदेव शिवरूपमिति मुनीश्वराः निरूपयन्ति । स एव
 शिवः सत्यं ज्ञानात्मकः चिदात्मकः चोदाहृतः । स च निर्गुणः, निरञ्जनः तथा
 अव्ययश्चास्ति । तस्य वर्णं निरूपयितुं न कोपि समर्थः । ब्रह्मरूपिणं शिवं
 वर्णयितुं वेदाः अपि न समर्थाः स्युः । तद्यथा शिवपुराणे ज्ञानसंहितायाम् -

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

तदेव प्रथमं प्रोक्तं ब्रह्मैव शिवसंज्ञकम् ॥

निर्गुणनिराकारः ब्रह्म शिवेति संज्ञितः । संसारस्य कल्याणार्थम् अरूपोऽपि स
 ब्रह्म रूपवान् भवति । भक्तानां ध्यानार्थं निर्गुणं ब्रह्म शिवरूपं धत्ते ।

ध्यानार्थञ्चैव सर्वेषामरूपो रूपवानभूत् ।

स एव च शिवः साक्षात् भक्तवात्सल्यकारकः ॥

जटाधरकोषे शिवस्यकृते त्रयोविंशतिशब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति । अमरकोषे शम्भुः
 ईशः पशुपतिश्चेत्यादिक्रमेण शिवपरकाः अष्टचत्वारिंशच्छब्दाः समुपलभ्यन्ते -

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्वः ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरिशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृतिवासा पिनाकी प्रमथाधिपः ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो घूर्जटिनीललोहितः ।
 हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥
 गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू-रुद्र-उमापतिः ॥
 अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्चमहानरः ॥

(स्वर्गवर्ग, ६/३०-३४)

संसारे दुःखानि पापमूलानि सन्ति । सर्वथा तान्यनश्यानि दुःखानि पातकानि च शिवपूजया विनश्यन्ति । भुवि तावन्ति पापानि न सन्ति यावन्ति शिवपूजया न विनश्यन्ति । शिवनामकुठारेण संसारमूलभूतानां पातकानां विनाशः जायते इति ध्रुवम् । पापानलदावाग्नितापानां कृते एव शिवनामामृतं पेयम् ।

शिवनामामृतं पेयं पापदावानलादितैः ।

पापदावाग्नितापानां शान्तिस्तेन विना न हि ॥

शिवेति नामपीयूष-वर्षधारा-परिप्लुताः ।

संसारदवमध्येऽपि न शोचन्ति न संशयः ॥

(शि.पु. १.४.५२, ५४)

पुराणेषु शिवोपासनायाः महन्महत्त्वं समुपस्थापितं विद्यते । शिवपुराणे लिखितं यत् येषां साक्षात् शिवः परमं दैवतम् अस्ति ते पवित्राः कुलभूषणाः महाधन्याश्च सन्ति । तेषां देहधारणं सफलमस्ति । ये शिवं समुपासते तेषां कुलम् उद्धृतं भवति ।

शिवनाम मुखे यस्य सदा शिव शिवेति च ।

पापानि न स्पृशन्त्येव खदिराङ्गारकं यथा ॥

श्रीशिवाय नमस्तुभ्य मुखं व्याहरते यदा ।

तन्मुखं पावनं तीर्थं सर्वपापविनाशनम् ॥

(वि.सं. १३, ६, ७)

परं ब्रह्म परमात्मा सच्चिदानन्दबोधनः निर्गुणः निर्विकारः रजसत्त्वतमेभ्यः परः ब्रह्म-विष्णु-महेशात्मा शिवः परमात्मा महेश्वरः एवास्ति । स च महादेव इति गीयते ।

निर्गुणत्वे शिवाद्धो हि परमात्मा महेश्वरः ।

परं ब्रह्माव्ययोऽनन्तो महादेवेति गीयते ॥

साक्षी शिवरूपेण च मायाभिन्नः स निर्गुणः ।

स्वेच्छाचारी संविहारी भक्तानुग्रहकारकः ॥

(रु. सं., ४-३१, ३५)

शिवमाहात्म्यम्

यः शिवं शिवमित्येवं द्यक्षरं नित्यमभ्यसेत् ।

एकाक्षरं वा सततं स याति परमं पदम् ॥

(शिवोपनिषद्, १/२०-२२)

भगवतः सदाशिवस्य महत्त्वं वेदे बहुभावेन निरूपितं विद्यते । वस्तुतः वैदिकाः
आर्याः प्रकृतेः समुपासकाः आसन् । तत्त्ववेत्तारः वैदिकाः ऋषयः इन्द्रं, मित्रं,
वरुणम्, अग्निं वायुं सुपर्णादिकश्च ईश्वरः इति चिन्तयन्ति स्म ।

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः

रथो दिव्यः स सूपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति

यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

(ऋ. वे. १.१६४/४६)

उपनिषदि अपि वर्णितमस्ति -

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमं स्वराट् ।

स एव विष्णुः स आपः स कालोऽग्निः स चन्द्रमा ॥

(कै. सं., १/२)

परब्रह्मनिरूपणे तत्र प्रतिपादितं यत् स एव परमात्मा ब्रह्मा अस्ति, स च शिवः,
सोऽपि विष्णुः अस्ति । स कालः, अग्निः, चन्द्रमा चास्ति । श्वेताश्वतरप्रभृतिषु
उपनिषत्सु सर्वभूतगुहाशयः सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वव्यापी स भगवान् शिव इति
निरूपितो वर्तते ।

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥

(श्वेताश्व. उ., ३.३.११)

माण्डुक्योपनिषदि च -

निर्गुणनिर्विकारचिदानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणः मायोपहितं सगुण- स्वरूपम् ईश्वरसंज्ञकमस्ति । स एव साम्ब-सदाशिवः कथितः ।

न च स्त्री न पुमानेष नैव चापि नपुंसकः ।

नैवोद्ध्वं नापि तिर्यक् नाधस्तात्र कुतश्चन ॥

अशरीरं शरीरेषु चलेषु स्थाणुमव्ययम् ।

सदा पश्यति तं धीरो नरः प्रत्यवमर्शनात् ॥

(शि.पु., ७.५-६)

यदा न दिवा आसीत् न च रात्रिः आसीत्, न सदप्यसत् आसीत्, तदा केवलः एकः एव महेश्वरः शिवः विराजमानः आसीत् । क्षरमविद्या तथा चाक्षरमथवामृतं विद्येति परिगीयते । ते उभे य ईशते सोऽन्यः । स एव महेश्वरः नान्यः । स एव शिवः उपनिषत्सु ब्रह्म परात्पर इति कीर्तितः । तद्यथा श्वेताश्वतरोपनिषदि -

ब्रह्मयोनिं जगत्पूर्वं विदुर्देवा महर्षयः ।

भावग्राह्यमनीहाख्यं भावाभावकरं शिवम् ।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥

शैवपुराणेषु शिवस्य स्वरूपं सम्यक्तयोपस्थापितं विद्यते । शिवपुराणानुसारेण यस्य न दिवसो न रात्रिः यस्य कोऽपि समानोऽथवाऽधिको नास्ति स एक एव देवः महेश्वरः विज्ञेयः । स एकं बीजं बहुधा करोति, सदा जनानां हृदये सन्निविष्टोऽपि अलक्ष्यः सन् अधितिष्ठति, अनन्तः शक्तिमयः स भगवान् शिवः एकरेवाद्वितीयोऽस्ति । अयमादिः अनाद्यनन्तः स्वभावादेव निर्मलोऽस्ति । अयं स्वतन्त्रः परिपूर्णः । चराचरः तस्याधीनः वर्तते । अप्राकृतवपुः श्रीमालक्ष्यलक्षणवर्जितोऽयं मुक्तः मोचकः अकालः कालचोदकश्च । षड्विधाध्वमयस्यास्य सर्वस्य जगतः पतिः स शिवः अखण्डजगदंडानां पिंडीकरणपण्डितः । औदार्य-गाम्भीर्यमाधुर्यमकरालयः स च सर्वभूतानामतुलः राजराजश्च तिष्ठति । अस्य सदृशम् अथवा किञ्चनमधिकं वस्तु न विद्यते ।

शास्त्रेषु तस्य त्रिविधं रूपं वर्णितम् । स्थूलं रूपम् अमरैः सूक्ष्मं रूपं योगिभिः
ततः परम् आनन्दमव्ययं रूपं तद् व्रतमाश्रितैः तन्निष्ठैः तत्परैः भक्तैः दृश्यं भवति ।
स एव नित्यः शाश्वतः सर्वत्र व्याप्य तिष्ठति । तथापि क्वापि केनापि स न
लक्ष्यते । अस्य स्वरूपं न कोऽपि जानाति । कारणमयं चक्षुषा अथवा
अपरैरिन्द्रियैरपि न ग्राह्योऽस्ति । तद्यथा शिवपुराणे -

नैवायं चक्षुषा ग्राह्यो नापरैरिन्द्रियैरपि ।
मनसैव प्रदीप्तेन महानात्मावसीर्यते ॥
न च स्त्री न पुमानेष नैव चापि नपुंसकः ।
नौबोद्ध्वं नापि तिर्यक् नाधस्तान्न कुतश्चन ॥
अशरीरं शरीरेषु चलेषु स्थाणुमव्ययम् ।
सदा पश्यति तं धीरो नरः प्रत्यवमर्शनात् ॥

यदा सृष्टेः स्थितिरपि नासीत् तदा स एक एव ब्रह्म शिवः विराजमानः आसीत् ।
तेनैव विश्वभूवनं परिव्याप्तमासीत् । तद्यथा शिवपुराणे -

एक एव तदा रुद्रो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन ।
संसृज्य विश्वभूवनं गोप्त तं संचुकोच ह ॥
विश्वतश्चक्षुरेवायमुतायं विश्वतोमुखः ।
तथैव विश्वतबाहुर्विश्वतः पादसंयुतः ॥
द्यावाभूमी च जनयन् देव एको महेश्वरः ।
स एव सर्वदेवानां प्रभवश्चोद्भवस्तथा ॥
हिरण्यगर्भं देवानां प्रथमं जनयेदयम् ।
विश्वस्याधिको रुद्रो महर्षिरिति हि श्रुतिः ॥

(शि.पु.वा.सं.६/१४-१७)

शिवतत्त्वप्रतिपादके शैवतिलके शिवपुराणे शिवस्य स्वरूपस्य महत्त्वपूर्णं वर्णनं
समुपलभ्यते तद्यथा -

वेदाहमेतं पुरुषं महांतममृतं ध्रुवम् ।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्संस्थितम् प्रभूम् ॥
अस्मान्नास्ति परं किञ्चिदपरं परमात्मनः ।
नाणीयोऽस्ति न च ज्यायस्तेन पूर्णमिदं जगत् ॥

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।
 सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगतश्शिवः ॥
 सर्वतः पाणिपादोऽयं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभाससर्वेन्द्रियविवर्जितः ।
 सर्वस्य प्रभुरीशानः सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥

(वा.सं., ६/१८-२२)

स परमेश्वरः शिवः अचक्षुरपि पश्यति । अकर्णोऽपि श्रुणोति । स च सर्वं वेत्ति ।
 परन्तु तस्य कोऽपि वेत्ता नास्ति । स परः पुरुषः अणोरणीयान्महतोमहीयान्
 अव्ययोऽस्ति । एक एव सः स्वशक्तियोगात् इमान् त्रीन् लोकान् विदधाति ।
 स्वमायया स एव परः पुरुषः विश्वभूवनं सृजति । अतोक्तम् - “मायां तु प्रकृतिं
 विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।” तस्याः मायायाः अवयवभूतमिदं संसारम् ।
 विश्वस्य स्रष्टारं वेष्टितारं तमेवेश्वरं शिवं ज्ञात्वा जीवः अत्यन्तं शान्तिमृच्छति ।
 स एव कालो गोप्ता विश्वस्याधिपतिः प्रभुः । सर्वभूतेषु गूढं तं ज्ञात्वा सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । स्कन्दपुराणे शिवः सर्वश्रेष्ठदेवः इति प्रतिपादितः वर्तते ।
 स्मृतौ च शिवः परमेश्वरः इति निरूपितः । तद्यथा -

सर्वेन्द्रियेभ्यः परमं मन आहुर्मनीषिणः ।

मनसश्चाप्यहंकारः अहङ्कारान्महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाद् भगवान् प्राणः तस्य सर्वमिदं जगत् ॥

प्राणात् परतरं व्योम व्योमातीतोऽग्निरीश्वरः ।

ईश्वरान्नपरं किञ्चित् स प्रभूः स परा गतिः ॥

रामायणे शिवः कल्याणमयः प्रोक्तः । तत्र तस्य संहारकस्वरूपं न तथा चर्चितं
 यथा मङ्गलमयं स्वरूपम् । ऋग्वेदादिषु प्रतिपादितः उग्रः रुद्रः रामायणे मङ्गलमयः
 शान्तः कल्याणप्रदः शिवश्चेति कल्पितः । तद्यथा -

‘देवदेवो महादेवो लोकस्यास्य हिते रतः ।’

(वा.रा., २/२३४/६)

महाभारतेऽपि कल्याणमयस्य शिवस्य महन्महत्त्वं समुपस्थापितं विद्यते । रामायणात् महाभारते शिवस्वरूपमधिकं स्पष्टमस्ति । महाग्रन्थस्यास्य प्रत्येकेस्मिन् पर्वणि शिवविषयकं वर्णनं समुपलभ्यते । वनपर्वणि शिवस्योपासनया अर्जुनस्य दिव्यास्त्रप्राप्तिप्रसङ्गं शिवस्य महत्त्वप्रतिपादकमस्ति । अनुशासनपर्वणि च शिवस्य ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितम् । तत्र वर्णितं यत् भगवान् भवः एव ब्रह्मणः विष्णोः देवेन्द्रस्य आदित्यस्य अश्विनीकुमारयोः तथा विश्वदेवानां वपुः धारयति । अर्थात् इमानि सर्वाणि शिवस्येव स्वरूपाणि सन्ति । शल्यपर्वणि शंकरः एव ईशान-महेश्वर-शिव-महादेव-इत्यादिभिः नामभिः व्याहृतोऽस्ति ।

पतञ्जलेः महाभाष्येऽपि शिवस्यानेकनामभिः सहानेकमूर्ती-नामपि वर्णनं प्रदत्तं विद्यते ।

अश्वघोषस्य बुद्धचरिते च शिवस्योल्लेखोऽवाप्यते । भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे शिवादेव शास्त्रमिदं प्रवर्तितमिति उल्लिखितं विद्यते ।

बहुप्राचीनकालेऽपि भारते शिवोपासनायाः परम्परा प्रचलि-ताऽसीत् । ऋग्वेदकाले शिवोपासना प्रचलिता अभूत् । उपनिषद्काले शिवस्य प्राधान्यमधिकमासीत् । श्रौत-धर्मसूत्रेष्वपि शिवस्य महत्त्वं प्रकाशितं विद्यते । पाणिनेरष्टाध्यायीग्रन्थे कौटील्यस्यार्थशास्त्रे बौद्ध-साहित्ये च शिवस्य महत्त्वं सुस्वीकृतं विद्यते । तेषां प्राचीनशास्त्राणामनुशीलनेन शिवस्य ज्ञानमयस्वरूपं सम्मुखमायाति ।

शास्त्रेषु शिवस्य ज्ञानप्रवर्तकं स्वरूपम् -

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

सर्वेषां शास्त्राणां मूलं शिवः इति श्रुतौ अपि प्रतिपादितमस्ति -

‘ईशानः सर्वविद्यानाम् ईश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपति -
ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदा शिवम् ।’

अतः ‘गौतमीयतन्त्रे’ प्रातःकाले गुरुरूपेण शिवमेव ध्यातुं निर्देशोऽस्ति ।
तद्यथा -

शिवेनैक्यं समुन्नीय ध्यायेत्परगुरुं धिया ।

मानसैरूपचारैश्च सन्तर्प्य सुधीः ॥

शिवतत्त्वविमर्शः

तद्यथोपनिषदि - ॐ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानन्दमूर्तये
(निरालम्बोपनिषद्)

तथा च - जगदादिगुरुः शिवः ।

ज्ञानप्रदो मोहनविवारकः परमेश्वरः रुद्र एव ॥

परमेश्वरः शिवः समग्रस्य ज्ञानस्याधारस्तम्भोऽस्ति । तस्य कृपां विना ज्ञानं लब्धुं न कोऽपि समर्थः । अतोऽच्यते 'ज्ञानमिच्छेत् महेश्वरात्' । तस्य ज्ञानमयस्याराधनां कृत्वा सर्वे शास्त्रकाराः ऋषयः स्वशास्त्रीयं ज्ञानं लब्धुं सक्षमाः अभवन् । न्यायशास्त्रकारः गौतमः वाक्युद्धेन शिवं सन्तुष्य तस्मात् सिद्धिमलभत । महर्षिं कणादः शिव-कृपया वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेता बभूव । तण्डिः, उपमन्युः, दधीचिः, मार्कण्डेयः, ऋभुः तथा दुर्वासाप्रभृतयः ऋषयश्च तस्य करुणामयस्य शिवस्य कृपया एव प्रकृष्टं ज्ञानं लब्धवन्तः ।

भगवान् शङ्करः संगीतनृत्यविद्यायाः आद्याचार्यः कथितः । ताण्डवनृत्यकाले स महादेवः डमरुवादनं कृतवान् । तस्मात् सप्तस्वराः समुद्भूता अभवन् । व्याकरणाचार्याणां मतेन व्याकरणशास्त्रस्य मूलतत्त्वं डमरुनादात् विकशितोऽभूत् । महादेवस्यानुचरः नन्दीश्वरः कामशास्त्रस्य आद्याचार्यः प्रोक्तः । इत्थं शिवः सर्वेषां कलानां विद्यानाञ्च जनकः कथितः ।

संस्कृतवाङ्मये प्रतिपादिताः सर्वाः आध्यात्मिकाः विद्याः सर्वं दिव्यं ज्ञानं विज्ञानञ्च महेश्वरात् प्रवर्तितोऽभूत् । मन्त्रतन्त्रागमादयश्च तस्यैव उपदेशसम्भूताः सन्ति । रसायनशास्त्रस्याद्यः प्रवर्तकः महेश्वरोऽस्ति । अस्त्रशास्त्रविद्यायाः आद्याचार्यः महादेवः कथितः । तस्य परमेश्वरस्यास्त्रस्य पाशुपतस्य प्राचीने भारते महती ख्यातिः आसीत् । जनकराजसभायां श्रीरामेण भग्रीभूतं धनुः शिवस्यैवासीत् । अर्जुनः तस्मात् शिवादेव अमोघम् अस्त्रशास्त्रं प्राप्तवान् । भगवदवतारः अजेयः पर्शुरामोऽपि तस्यैव रुद्रस्य शिष्यः आसीत् । स च पर्शुरामः शिवादेव अस्त्रशास्त्रविषयकं ज्ञानमलभत ।

प्रायः सर्वेषु शास्त्रेषु शिवविषयकं वर्णनं समवाप्यते । कारणं शिवादेवं शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । अतः आद्यप्रवर्तकरूपेण तेषु तेषु च शास्त्रेषु शिवस्य प्रतिपादनं समुपलभ्यते । अत्र वेद-उपनिषद्-पुराणा-तिरिक्तेषु शास्त्रेषु शिवस्य ज्ञानप्रवर्तकं स्वरूपं विचार्यते ।

व्याकरणशास्त्रे -

परमेश्वरः शिवः प्रमुखवेदाङ्गस्य व्याकरणस्याद्य प्रवर्तकः आसीदिति शास्त्रेषु कल्पितोऽस्ति । वेदस्य प्रकृष्टज्ञानाय देवभाषायाः संस्कृतभाषायाः प्रचार प्रसाराय श्रीमहेश्वरः व्याकरणशास्त्रं प्रवर्तयामास यत् माहेशव्याकरणमिति प्रसिद्धमभूत् । केवलं महर्षिं व्यासदेवः माहेश-व्याकरणशास्त्रस्य ज्ञाता आसीत् । अतः स स्वरचितेषु पुराणादिषु ग्रन्थेषु अस्यैव व्याकरणस्य प्रयोगं कृतवान् । कथ्यते, यत्र पाणीनेः व्याकरणं जल-बिन्दुसदृशं क्षुद्रमासीत् तत्र माहेशव्याकरणं समुद्रमिव अगाधं महनीयश्चासीत् ।

बङ्गदेशे प्रसिद्धं का-तन्त्रव्याकरणं कौमारकलापव्याकरणमिति कथ्यते । कारणं व्याकरणस्यास्य प्रथमसूत्रं सिद्धो-वर्णसमान्नायः भगवतः शङ्करस्य मुखारविन्दात् विनिःसृतोऽभूत् । तथा च व्याकरणमिदं शिव-पुत्रेण कार्तिकेयेन स्वकलापपुच्छेन लिखितोऽभूत् । आख्या-नस्यास्य प्रतिपादनं गरुडपुराणे अग्निपुराणे च समुपलभ्यते । तद्यथा -

कात्यायनं स्कन्दमाह यत्तद्व्याकरणं वदे ॥

(अ.पु. ३४८ अ.२४)

अग्निपुराणे लिखितं यत् शिवेन रचितं व्याकरणशास्त्रं स्कन्देन प्रचारितमभूत् । तथा च गरुडपुराणे -

शङ्करस्य मुखाद् व्याकरणं श्रुत्वा चैव षडाननः ।

लिलेखः शिखिनः पुच्छे कलाप इति कथ्यते ॥

(ग.पु., २०८)

तथा च - 'अथ व्याकरणं वक्ष्ये कुमारोक्तश्च शौनक ।'

पाणीनीयव्याकरणं वेदाङ्गव्याकरणमिति निरूपितं वर्तते । कारणमस्मिन् व्याकरणे लौकिकवैदिकयोः शब्दयोः विवेचनं समुपलभ्यते । पाणिनीयअष्टाध्यायी-व्याकरणस्य संरचनं संक्षिप्तैः चतुर्दशसूत्रैः कृतं विद्यते । तानि संक्षिप्तानि सूत्राणि माहेश्वरसूत्राणि सन्ति ।

महर्षिपाणिनिना कथं शिवसूत्राणि प्राप्तान्यभवन् तस्मिन् प्रसंगे एकमाख्यानं कथासरित्सागरे, हरिचरितचिन्तामणौ, बृहत्कथा-मञ्जर्याम्, तथा नन्दिकेश्वरस्य काशिकावृत्तौ वर्णितमस्ति । एतेषु ग्रन्थेषु प्रसङ्गेऽस्मिन् वर्णितं

वृत्तान्तं प्रायशः साम्येनैव प्रतिपादितं विद्यते । महेश्वरात् पाणिनेः चतुर्दशसूत्रप्राप्तिविषये कूत्रापि मतभेदं नोपलभ्यते ।

महर्षिपाणिनेः माता दाक्षी तथा पिता पाणिन् आस्ताम् । वाल्यकाले पाणिनिः आचार्य उपवर्षस्याश्रमे विद्याभ्यासं करोति स्म । व्याडिः वररुचिः (कात्यायनः ?) च तस्य सहाध्यायिनौ आस्ताम् । व्याकरणशास्त्रार्थे पाणिनि सहाध्यायीभ्यां पराजितोऽभूत् । तेन भृशं व्यथितः पाणिनिः व्याकरणशास्त्रे पाण्डित्यं श्रेष्ठत्वञ्च लब्धुं भगवतः आशुतोषस्य शंकरस्योपासनां चकार । तस्य तीव्रेण तपसा प्रसन्नः शूलपाणिः प्रयागस्य अक्षयवटस्याधः तपनिरताय पाणिनये सिद्धैः साकं दर्शनमददात् । तत्र ताण्डवनृत्यञ्च चकार । नृत्यकाले आनन्दातिरेकात् भगवान् शिवः चतुर्दशवारं डमरुनादं चकार ।

शिवस्य दर्शनेन पाणिनेः बुद्धेः विकाशोऽभूत् । चतुर्दशडमरुध्वनिमाधारीकृत्य तेन चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि व्यरचयत् । तानि सूत्राणि आधारीकृत्य पाणिनिः अष्टाध्यायी-व्याकरणं रचयित्वा संस्कृत-व्याकरणजगतः महान्तमुपकारं कृतवान् । पाणिनीयशिक्षायामाख्या-नमिदमित्थं वर्णितम् -

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

नन्दिकेश्वरः काशिकावृत्तौ माहेश्वरसूत्राणां व्याख्या शैवशाक्तागमानु-सारेण कृतम् । तद्यथा 'अङ्गु' सूत्रस्य -

अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु ।

चित्कलाभिः समाश्रित्य जगद्रूप उणीश्वरः ॥

(काशिकावृत्तिः-१)

अकारः निर्गुणब्रह्मणः वाचकः । 'इ'कारः चित्शक्तेः द्योतकः । यदा निर्गुणब्रह्म चित्शक्तियुक्तः भवति तदा 'उण्' सगुणब्रह्म ईश्वरः स्यात् । तान्त्रिकसिद्धान्तेषु शक्तियुक्तः सगुणब्रह्म ईश्वर एव स्रष्टुं समर्थः इति प्रतिपादितः । तद्यथा - शिवशक्त्यात्मकं विश्वम् ।

वर्णानां दिव्यत्वमलौकिकत्वञ्च न केवलं तन्त्रेषु अपितु वेदादिषु च प्रतिपादितं विद्यते । पुराणादिषु च प्रणवः (ओंकारः) ब्रह्मस्वरूपरिति गृहीतो

वर्तते । उपनिषदि च लिङ्गरूपीणः शब्दब्रह्मण उपासनां कर्तुम् उपदेशः समुपलभ्यन्ते ।

धनुर्वेदप्रवर्तकः -

धनुर्वेदस्याद्यः प्रवर्तकः कः ? इत्यत्र मतानैक्यं विद्यन्ते । केचित् ब्रह्मा एव धनुर्वेदस्याद्यप्रवर्तकः इति वदन्ति । मतस्यास्य पृष्ठपोषकेन कोदण्डमण्डन-कारेण कथितं यत् -

अनादिब्रह्मसम्भूतस्त्रिवर्गफलसाधनः ।

यजुर्वेदोपवेदोऽयं धनुर्वेदो निगद्यते ॥

(कोदण्डमण्डनम् - १/३)

नीतिप्रकाशिकाकारेण वैशम्पायनेन न्यायप्रकाशिकायाः द्वितीयाध्याये प्रतिपादितं यत् ब्रह्मदेवः शस्त्रास्त्रविद्यान्तर्गतां खड्गविद्यां प्रथमतः शिवाय दत्तवान् । शिवः विष्णवे, विष्णुश्च मरीचये दत्तवान् । तदनन्तरं ऋषभः - अस्याः विद्याया उपदेशं गृहीत्वा इन्द्राय दत्तवान्, इन्द्रः लोकपालाय, लोकपालः दिक्पालेभ्यः, दिक्पालाः सूर्यपुत्राय मनवे च अस्याः विद्याया उपदेशं कृतवन्तः । मनोः मानवेषु अस्याः विद्यायाः प्रचार-प्रसारोऽभूत् ।

केचित् विद्वांसः धनुर्वेदस्याद्य उपदेशक शिव इति निरूपयन्ति । वासिष्ठधनुर्वेदानुसारेण प्रसिद्धधनुर्वेदज्ञः पर्शुरामः धनुर्वेदस्यज्ञानं शिवादेव प्राप्तवान् । तद्यथा -

‘अथैकदा विजिगीषुविश्वामित्रो राजर्षिर्गुरुं वसिष्ठमभ्युपेत्य प्रणम्योवाच, ‘ब्रूहि भगवन् ! धनुर्विद्यां दृढचेतसे शिष्याय दुष्टशत्रु-विनाशाय चेति ।’ तमुवाच महर्षि ब्रह्मर्षिप्रवरो वसिष्ठः, ‘शृणु भो राजन्विश्वामित्र ! यां सरहस्यां धनुर्विद्यां भगवान् सदाशिवः परशु-रामायोवाच तामेव वच्मि ते हिताय, गोब्राह्मणसाधुवेदरक्षणाय च यजुर्वेदार्थसम्मितां संहिताम्’ इति । (वा. धनुर्वेद, १)

वाल्मीकि-रामायणे वर्णितं यत् वसिष्ठोपरि कृद्धः सन् विश्वामित्रः धनुर्वेदस्य प्राप्त्यर्थं कठोरतपः आचरितवान् । तेन प्रसन्नः परमेश्वरः शिवः वरं प्रार्थयितुं विश्वामित्रायादिदेश । तदा विश्वामित्रः एवमयाचत यत् -

यदि तुष्टो महादेव ! धनुर्वेदो ममानघ ।

साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥
यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ।
गन्धर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभान्तु ममानघ ॥
तव प्रसादाद् भवतु देवदेव ममेप्सितम् ।
एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥

(वा.रा., १/५५/१६-१८)

महाभारते वर्णितमस्ति यत् अर्जुनः जयद्रथवधाय महास्त्रप्राप्तिनिमित्तं शिवस्य शरणापन्नोऽभूत् ।

शिवपुराणे च प्रतिपादितं यत् वनवासकाले पाण्डवान् द्रष्टुं भगवान् व्यासदेवः आगतवान् । पाण्डवानां वनवासकष्टं ज्ञात्वा स तपसा शिवं सन्तुष्य तस्मात् अमोघास्त्रं लब्ध्वा कौरवाणां विनाशश्च साधयितुं पाण्डवेभ्यः उपदेशं दत्तवान् । व्यासस्योपदेशेन अर्जुनः शिवसन्तोषार्थं घोरतपस्यामकरोत् । तेन प्रसन्नः परमेश्वरः शिवः तस्य वीरत्वपरीक्षार्थं अर्जुनेन सह घोरयुद्धमकरोत् । अन्ते च प्रसन्नः शिवः प्रणताय भक्ताय अर्जुनाय दिव्यं पाशुपतास्त्रं दत्तवान् । तस्मै शुभाशिषश्चापि दत्तवान् । तद्यथा -

स्वं महास्त्रम्भयादत्तन्दुर्जयस्त्वम्भविष्यति ।
अनेन सर्वशत्रूणां जयकृत्यमवाप्नुहि ॥

शिवस्य, मुख्यमायुधः पिनाकः आसीत् । अतः स 'पिनाकपाणि' इत्युच्यते । नीतिप्रकाशिकायां पिनाकस्य स्वरूपमित्थं वर्णितमस्ति ।

पिनाकस्तु त्रिशीर्षः स्यात् सिताग्रः क्रूरलोचनः ।
कांस्यकायो लोहशीर्षश्चर्तुहस्तप्रमाणवान् ॥
ऋक्षरोमस्तवको झल्लीवलयग्रीववान् ।
धूननं प्रोटनश्चेति त्रिशूलं द्वे गती श्रिते ॥

(नी.प्र., ५/१७/२८)

अस्मात् श्लोकात् पिनाकः शिवस्य त्रिशूलमिति प्रतीयते । परन्तु अमरकोषे शिवस्य धनुः पिनाकः इति प्रतिपादितः । तद्यथा -

पिनाकोऽज्जगवं धनुः । (अमरकोष)

पिनाकोऽस्त्रं शूलशङ्करधन्वनः ॥ (अमरः)

पिनाको रुद्राङ्कुशः । (उव्वटभाष्य यजु. ३/६१)

पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुः (महीधरभाष्य यजुः, ३/६१)

सङ्गीतविशारदः शिवः (सङ्गीतस्याद्याचार्यः शिवः)

सर्वासां विद्यानामाचार्यः श्रीसदाशिवोऽस्ति । अतोक्तं श्रीमद्भागवते -
'विद्याकामस्तु गिरिशम्' । स च सङ्गीतविद्यायाः प्रथमाचार्यः आसीत् ।
'सङ्गीतरत्नाकरे' सङ्गीताचार्याणां प्रतिपादनप्रसङ्गे सर्वप्रथमतः सदाशिवस्य भगवतः
शिवस्य नाम समुपस्थापितं विद्यते । तद्यथा -

सदाशिवः शिवो ब्रह्मा भरतः कश्यपो मुनिः ।

भद्राभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः ।

अन्ये च बहवः पूर्वे ये सङ्गीतविशारदाः ॥

इत्थं सदाशिवः सङ्गीतशास्त्रस्यापि आदि-कर्त्ताऽस्ति ।

योगशास्त्रस्याद्यप्रवर्तकः शिवः -

आत्मकल्याणाय योगः एकमनुपमम्, अतुलनीयम् अद्भुतम्, अद्वितीयं
साधनमस्ति । आध्यात्मिकजगति योगेन ईश्वरप्राप्तिः, निर्वाणम्, मोक्षलाभश्च
सुलभायते । भौतिकजगति च योगबलेन साधकः सर्वेषामभीष्टवस्तूनां प्राप्तिं कर्तुं
शक्नोति । दुरदर्शनम्-अणिमा-लघिमा चेत्यादयः अष्टसिद्धयः योगीनः
करतलायते । योगविद्याबलेन संसारे किमपि कार्यमसाध्यं नास्ति । परन्तु
योगविद्यायाः आदिप्रवर्तकः कः ? स एव भूतभावनः महादेवः शिवः । योगीना-
मधीश्वरः शिवः योगशास्त्रमाविष्कृतवान् । नुतनं तथ्यं च संयोजितवान् । योगशास्त्रे
पारदशास्त्रस्याविष्करणं शिवस्य महदवदानमस्ति । अनेन योगीनः
कायाकल्पमाध्यमेन सहस्रवर्षपर्यन्तं जीवितुं सक्षमाः भवन्ति ।

परमेश्वरः सदाशिवः मन्त्रयोगं, हठयोगं, लययोगं, राजयोगश्च प्रवर्तनं
कृत्वा स्व-शिष्येभ्यः शिक्षयामास । तस्य उपदेशामृतं लब्ध्वा मत्स्येन्द्रनाथः,
शावरनाथः, तारानाथः, तथा च गौरीनाथः प्रभृतयः महात्मानः महायोगीनश्च
योगबलेन सिद्धिं लब्धवन्तः ।

श्रीशिवमहापुराणानुसारेण परमेश्वरः शिवः भुवि अष्टाविंशतिः योगावतारान् गृहीत्वा योगमार्गं द्रढीचकार । द्वापरान्ते कलेरादौ शिवस्याष्ट-विंशतिःयोगावताराः सम्भवन्ति । एते अवताराः योगमार्गप्रवर्तकाः लोकानामुपकारकाश्च सन्ति । शिवस्य प्रत्येके योगावतारे योगमार्ग-प्रचारकाः चत्वारः शिष्याः उत्पद्यन्ते । एते चत्वारः महाशैवाः पाशुपताः योगमार्गरताः शिष्याः योगेन एव मुक्ताः भवन्ति । शिवपुराणस्य शतरुद्रसंहितायां, वायवीयसंहितायां, लिङ्गपुराणे वायुपुराणे च शिवस्य योगावताराणां विषये विस्तृतं प्रतिपादनं समुपलभ्यते ।

वास्तुशास्त्रोपदेशकः -

वास्तुशास्त्रस्योपदेशकः शिव एवासीत् इति पुराणानामभिमतम् । वास्तुपुरुषस्योत्पत्तिः शिवादेवाभूदिति मत्स्यपुराणे (१५२/१४) प्रतिपादितमस्ति । वायुपुराणानुसारेण पुरा अन्धकासुरवधान्ते घोररूपस्य शूलिनः ललाटप्रदेशात् भूतमुल्वणं समुद्भूतं बभूव । सप्तद्वीपां वसुन्धरां ग्रसित्वा अन्धकानां रुधिरं च पीत्वा तद् भूतं तृप्तं नाभूत् । ततस्तेन सदाशिवस्य पुरतः तपः आचरितम् । प्रसन्नात् सदाशिवात् वरं प्राप्य त्रैलोक्यमाच्छादयन् तद् भूतं भूमावपतत् । तस्याङ्गेषु यत्र यत्र देवा आक्रान्ता आसन् तेषां वासोऽपि तेष्वेव स्थानेष्वभवत् । इत्थं देवानां वासादेव वास्तुशब्दस्योत्पत्तिरभूत् ।

शम्भु एव वास्तुशास्त्रस्याद्यप्रवर्तकः । तद्यथा ऋग्वेदे स नो विश्वानि हवनानि जोषद् विश्व शम्भूरवसे साधुकर्मा । (ऋक्. १०/६-८१-७)

नाट्यशास्त्रस्य प्रवर्तकः शिवः -

भरतमुनिकृते नाट्यशास्त्रे शिवः अत्यन्तआदरणीयदेवरूपेण गृहीतः । ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणे ब्रह्मणा सह शिवस्याप्युल्लेखो प्राप्यते । तत्र प्रतिपादितं यत् ताण्डव-लास्यनृत्ययोः सम्बन्धः क्रमशः शिवेन पार्वत्या च सहासीत् । शिवस्य नटराजरूपमेव नाट्यस्य उद्गमस्य कारणं प्रतीयते । कालिदासेन मालविकाग्निमित्रनाटके प्रतिपादितं यत् उमां विवाहं कृत्वा शिवः स्वीयाङ्गम् एव ताण्डवलास्यञ्चेति भागद्वये विभक्तमकारि ।

इत्थं नाट्ये शिवस्य योगदानं शास्वतमस्ति । नटराजः शिवः

नृत्यविद्यायाः आद्य प्रवर्तकोऽस्ति । तेन प्रवर्तितेषु नृत्येषु ताण्डवं प्रमुखमस्ति । कथ्यते यत् - त्रिपुरदाहानन्तरं शिवः उल्लासनर्तनं कृतवान् । तस्यानुकरणं तस्य शिष्येण तण्डिना कृतम् । तण्डिमुनिना प्रचारितं तद् नृत्यं ताण्डवमिति प्रख्यातमभूत् । परन्तु मूलतः नृत्यस्यास्य संज्ञा शिवताण्डव एवासीत् । त्रिपुरवधस्य मुख्यमुद्येश्यमासीत् जगद्रक्षा । तदुक्तं पुष्पदन्ताचार्येण शिवमहिम्नस्तोत्रे - 'जगद्रक्षायै त्वं नटसि ननु वामैव विभुता' । उल्लासातिरेकात् शिवः नृत्यमग्नः आसीत् । तेन भूमि विचलिता अभूत् । नभोमण्डलं विक्षुब्धमभूत् । शिवं प्रकृतिस्थं कर्तुं देवीपार्वती लास्यनृत्यं कृतवती । ताण्डवनृत्यं भाववर्जितं, लास्यनृत्यं भावयुक्तमस्ति । शिवाशिवयोः लास्य-ताण्डवयोः समन्वयात् सृष्टि-प्रपञ्चं विस्तृतं भवति । ताण्डवकेवलं प्रलयकालीनं नृत्यं नास्ति । तत्तु सृष्टिसंहारयोः मध्ये समन्वयात्मकं महानृत्यमस्ति । ताण्डवं तु सृष्टिविवर्तकं शिवनृत्यमस्ति यत् विश्वमयं विश्वव्यापकञ्चास्ति ।

इत्थं वेदपुराणातिरिक्तेषु शास्त्रेषु शिवस्य ज्ञानमयत्वं सर्वशास्त्रप्रवर्तकत्वञ्च स्वरूपं समुपस्थापितमस्ति ।

रुद्रस्वरूपम्

शास्त्रेषु शिवस्य बहूनि नामानि निर्दिष्टानि सन्ति । तानि च तस्य गुणकर्मानुसारेण निरूपितानि भवन्ति । वैदिककाले शिवः रुद्रः इति आख्यातः आसीत् । तस्य प्रलयकारकं रूपं स्मृत्वा वैदिकऋषयः तस्य तादृशं नामकरणं कृतवन्तः । तत्कालीनाः देव-दानव-ऋषि-मानवाश्च एवं चिन्तयन्ति स्म यत् प्रलयकाले ये अतिवृष्टि-अनावृष्टि-अग्निदाह-प्रज्वलन-तडित्प्रवाह-वज्रपातादयश्च भवन्ति तद् सर्वं रुद्रस्य प्रभावेण एव भवति । अथवा स्वयं रुद्रः वायु-वह्नि-इन्द्रादिभिः प्रलयं कारयति । अतः वेदे एभिः देवैः सह रुद्रस्य नाम सम्मिलितरूपेण प्राप्यते ।

ऋक्-यजु-अथर्ववेदे रुद्रस्य कृते शिव-ईश-ईशान-कपर्दी-शितिकण्ठ-सर्वज्ञ-सर्वशक्तिमान्-इत्यादीनि नामानि प्रयुक्तानि सन्ति । ऋग्वेदप्रभृतिषु प्राचीनसंहितासु रुद्रः उग्रः इति व्याख्यातः । तत्र च रुद्रः अग्नेः प्रतीकरूपेण निरूपितः । ‘त्वमग्ने रुद्रः’ (ऋग्वेद, २/१/६) तथा च “तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये” (अथर्व ७/८३) । रुद्रस्य अन्याः सप्तमूर्तयः सप्तभौतिक-पदार्थाणां प्रतीकभूताः सन्ति । एतेषां सप्तभौतिकपदार्थाणां सप्तभिः अभिधानैः सह सम्बन्धः शास्त्रान्तरेषु निरूपितः । शतपथब्राह्मणानुसारेण रुद्रस्य जलरूपस्याभिधानमस्ति शर्वः । औषधिस्वरूपस्याभिधानमस्ति पशुपतिः, वायोः उग्रः, विद्युतः अशनिः, पर्यन्यस्य भवः, सूर्यात्मकस्वरूपस्य ईशानः । तथा च चन्द्रा-त्मकस्वरूपस्याभिधानमस्ति महादेवः ।

यजुर्वेदे शिवस्याष्टमूर्तीनां साभिधानं प्रतिपादनं ऋग्वेदाधिकं स्पष्टमस्ति । तत्र शिवस्याष्टतनूनाम् अष्टाभिधानैः सह सम्बन्धः भाष्यकारैः निरूपितः । शुक्लयजुर्वेदे (३६/८) अग्नि-अशनि-पशुपति-भव-शर्व-ईशान-महादेवश्चेत्यष्टनामानि एकस्य देवस्य सन्तीत्यभिहितानि । शतपथस्य व्याख्यानानुसारेण अशनिशब्दः विद्युतं द्योतयति । अन्तरीक्षे स एव देवः अशनिरूपेण प्रकटितो भवति । अथर्ववेदे (११/२/६६) रुद्रस्य तदेव विद्युतात्मकं स्वरूपं प्रकटितमस्ति “जिह्वयाइयमानम्” इति । पुराणप्रतिपादितेषु शिवस्य सहस्राभिधानेषु एताः अष्टमूर्तयः शिवस्याष्टस्वरूपाणां प्रतीकभूतानि सन्ति । तद्यथा शिवपुराणे -

शर्वोभवस्तथा रुद्रो उग्रो भीमः पशुपतिः।

ईशानश्च महादेवः मूर्तयश्चाष्टविश्रुताः ॥

भूम्यम्भोऽग्निमरुद्योमक्षेत्रज्ञार्कनिशाकराः ।

अधिष्ठिताश्च सर्वाद्यैरष्टरूपैः शिवस्य हि ॥

परन्तु एतेषु प्रख्यातेषु शिवस्याष्टरूपेषु शिवस्य रुद्रस्वरूपं सर्वाधिकं वैशिष्ट्यपूर्णं सर्वजनविदितञ्चास्ति । शास्त्रेषु मुख्यतः वेदेषु रुद्रतत्त्वं शिवतत्त्वादपि अधिकं विकशितं निरूपितञ्चास्ति । परन्तु परवर्त्तीकालेषु रचितेषु पुराणादिषु शास्त्रेषु शिवतत्त्वं रुद्रतत्त्वादधिकं स्पष्टं विकशितञ्चास्ति । तत्र रुद्र एव शिवस्या-परस्वरूपमिति स्वीकृतम् । तर्हि यः रुद्रः स एव शिवः अथवा रुद्रः शिवात् भिन्न इति शंकायाः समाधानार्थं रुद्रशब्दस्य निर्वचनगतार्थाः शास्त्रानुसारेण अवश्यं पर्यालोचनीयाः । शास्त्रेषु रुद्रशब्दस्य विविधाः अर्थाः व्युत्पत्तयश्च प्रतिपादिताः सन्ति । तेषां पर्यालोचनेन रुद्रस्य वास्तविकं स्वरूपं समुखमायाति ।

२) रुद्रशब्दस्य निर्वचनं माहात्म्यञ्च

रुद्रशब्दः 'रुद्' (अश्रुविमोचने) इति धातोः णिच् तथा रक्-प्रत्ययस्य योगे सिद्ध्यते, यस्यार्थः शतपथब्राह्मणे एवं भवति यत् - 'यो रोदयत्यन्यायकारिणो जनान् स रुद्रः' (६/१/३/१०) । तथा च जन्मकाले यः अरोदत् स रुद्रः । पिशलमतेन रुद्रस्यार्थः लोहितः तथा ग्रासमृतानुसारेण शब्दस्यास्यार्थः प्रकाशः ।

प्रसिद्धवेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण ऋग्वेदे (१/११४/१) रुद्र-शब्दस्यार्थः एवं विहितो विद्यते -

१. रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः ।

२. रुत् - संसाराख्यं दुःखं द्रावयति, अपगमयति इति रुद्रः ।

३. रुतः शब्दरूपाः उपनिषदः तार्भिर्दुयते, गम्यते, प्रतिपाद्यते ।

अर्थात् यः शब्दरूपोपनिषद्भिः प्रतिपादितः सोऽस्ति रुद्रः ।

४. रुत् शब्दात्मिका वाणी, तत् प्रतिपाद्या आत्मविद्या वा ताम् उपासकेभ्यो राति ददाति इति रुद्रः । अर्थात् यः उपासकेभ्यः आत्मविद्यां प्रददाति स रुद्रः ।

५. रुणद्धि आवृणोति इति रुत् अन्धकारः, तद् वृणोति विदारयति इति रुद्रः । अर्थात् यः अज्ञानान्धकारं विदारयति नाशयति स रुद्रः ।

६. अरुदत् इति रुद्रः । अर्थात् यः स्वयं रोदति स रुद्रः ।

परमेश्वरः शिवः अचिन्त्यः अव्यवहार्यः अकथनीयः, अग्राह्यः अद्वितीयः, प्रपञ्चरहितः, शान्तः त्रिगुणातीतः, तुरीयावस्थारूपः । तस्यैव भगवतः शङ्करस्य संज्ञा रुद्र इति वेदे निरूपितः । यजुर्वेदसंहितायाः षोडशाध्यायः रुद्राध्यायः इति कथितः । तस्मिन् अध्याये महारुद्ररूपिणः शिवस्योपासना प्रतिपादितास्ति । रुद्राध्यायस्य प्रत्येकस्य मन्त्रस्यानुष्ठानं श्रीशंकराचार्यमहोदयैः स्वकीये रुद्रभाष्ये विहिताः सन्ति । तत्र 'रुद्र' शब्दस्य महत्त्वं रहस्यात्मकं व्याख्यानं च तैः विस्तृतरूपेण कृतं विद्यते । तद्यथा -

१. रुद्रशब्दस्यार्थः महान् तथा प्रशस्योऽस्ति ।

२. तस्यापरार्थः भयङ्करोऽप्यस्ति । तद्यथा

‘नम उग्राय च भीमाय च’ (रुद्राध्याये मन्त्र सं. ४०)

उग्रशब्दस्यार्थः रुद्राध्याये एवं विहितोऽस्ति - ‘उग्रः श्रेष्ठः’, उत्पूर्वाद् गमेरुद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ‘ऋज्रेन्द्राग्र’ इति उणादिसूत्रेण ‘रन्’ प्रत्ययः । अतएव ‘उग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु भूयासम्’ इति मन्त्रे ज्ञातिश्रेष्ठ्यप्रशंसा-विषये एवास्मिन् ‘उग्र’ शब्दः प्रयुक्तः । अनेन रुद्रस्य सर्वश्रेष्ठत्वं विश्वाधिपत्यञ्च सिद्धयति ।

भीमो भयङ्करः । भीषाऽस्माद्धातः पवते इति श्रुतिः । तथा च महानुभावानिद्राग्न्यादीन् सत्यपि भयङ्करत्वेन तन्नियन्तुर्भगवतः सर्वोत्तम-त्वमिति भाव इत्यादिः ।

रुद्रः यद्यपि भयङ्करः, तथापि स परमदयावन्तः मङ्गलमयश्च, पाश्चात्यविद्वांसः यजुर्वेदस्य रुद्राध्याये प्रयुक्तस्य रुद्र शब्दस्य बहुविधां व्याख्यां कुर्वन्ति ।

नमो विद्युताय । (य. वे. रुद्राध्याय मं. ३९)

नमस्ते अस्तु विद्युते । (यजु. वे. ३६/२१)

३. इति मन्त्रमाधारीकृत्य पाश्चात्य विद्वान् माँक्डॉनल् रुद्रः विद्युतः देवता इति प्रमाणयति ।

सोऽपि रुद्रः प्रेतानामधिप रूपेण तत्र प्रवर्णितः । प्रकर्षेण गच्छति इति प्रेतः । प्र उपसर्गपूर्वकात् गत्यर्थे इण् धातोः भूतकृदन्तरूपं ‘इत्’ शब्दात् ‘प्रेत’ शब्दः निष्पद्यते । इहलोकात् मृत्युलोकं गतः प्राणी प्रेतः कथ्यते । अस्य नियमनकर्ता यमोऽस्ति । तथा च यमदेवस्याधिपतिः रुद्रः स्मृतः । तद्यथा यजुर्वेदे -

नमो याम्याय पापिनां नरकार्तिदाता रुद्रः । (१६/३३)

४. पाश्चात्यपण्डितः हिलब्रॉ साहव - विण्टरनीजसाहबयोरनु-सारेण रुद्रः डाकिनीशास्त्रस्य देवताऽस्ति । परन्तु तथ्यमेतद् समिचीनं नास्ति । भूत-प्रेत-पिशाचादीनां देवता रुद्रः नास्ति । यतः ते भूतप्रेतादयः अन्धकारस्य प्रतीकभूताः सन्ति ।

५. पिशलस्य तथा ग्रासमेनस्य मतानुसारेण रुद्रशब्दस्यार्थः प्रकाशः । रुद्रः भगवतः प्रकाशमयस्वरूपमिति प्रमाणं शांकरभाष्येऽपि उपलभ्यते । तद्यथा -
उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते । अतोऽनायासेनैवाखिलपुरुषार्थप्रदः परमेश्वर एव उपास्यः । अथर्वशिखोपनिषदि च - सर्वेभ्योऽन्तः स्थानेभ्यो ध्येयः प्रदीपवत्प्रकाशयतीति प्रकाशः रुद्रः ।

६. निरुक्तकारः यास्कः वृष्टिवातयोः देवतारूपेण रुद्रमकल्पयत् । तद्यथा यजुर्वेदे - नमो वर्षाय (१३/३९)

७. बृहदुपनिषदि च - “कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदस्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामयत्यथरोदयन्ति तद्यद्रो-दयन्ति तस्मात् रुद्रा” इति ।

८. ‘रुदिर् अश्रुविमोचने’ धातोः णिच् प्रत्यये रोदेर्णिलुक् उणादिके रक्प्रत्ययकृते णिच् लोपे रुद्रशब्दः निष्पद्यते । यः रोदयति अन्यायकारिणो जनान् स रुद्रः ।

‘आखिद्यते प्रखिद्यते च नमः’ । (यजु.वेदे., १६/४६)

आ समन्तात् खिद्यते दैन्यं करोति अभक्तानाम् । प्रकर्षेण खेदयति पापिनः ।

९. तापत्रयात्मकं संसारदुःखं रुत्, दुःखहेतुर्वा रुत् । रुद् दुःखं द्रावयतीति रुद्रः ।

१०. आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकञ्च दुःखं यः नाशयति स रुद्रः । एतान् त्रिविधान् सांसारिकान् दुःखान् नाशयितुं स भगवान् शङ्करः त्रिशूलं धारयति । तद्यथा -

“त्रयीशूलनिर्मूलनं शूलपाणिम् ।”

तथा च - रुद् दुःखं दुःखहेतुर्वा द्रावयत्येष नः प्रभुः ।

रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम् ॥

११. अशुभं द्रावयन् रुद्रो यज्जहार पुनर्भवम् ।

ततः स्मृताभिधो रुद्रशब्देनात्राभिधीयते ॥

प्राणीनाम् अशुभं विनाशयित्वा मरणानन्तरं यः परमेश्वरः तेभ्यः मुक्तिं प्रददाति सः रुद्रशब्देनाभिधीयते ।

१२. रुत्या वेदरूपया वाण्या धर्मादीन् बोधयति वा रुद्रः ।

वेदध्वनिद्वारा धर्मविषये यः ज्ञानं ददाति स रुद्रः ॥

१३. रुत्या प्रणवरूपया स्वात्मानं प्रापयतीति वा रुद्रः । प्रणव अर्थात्

ओंकार-माध्यमेन जीवं स्वसमीपं यः नयति स रुद्रः । तद्यथा श्रीमद्भगवद्गीतायाम् -

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

तथा च शिवपुराणे -

प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।

शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥

(शि.पु.वा.सं. ३/७)

१४. रुत् (वेदात्मानं शब्दं) कल्पादौ ब्रह्मणे ददातीति रुद्रः । तद्यथोपनिषदि-

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो

वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं हि देवमात्मबुद्धिप्रकाशं

मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥” (श्वे.उ.६/१८)

१५. रुत्या वाग्वरूपया वाण्या वाच्यं प्रापयतीति रुद्रः ।

ओंकारस्वरूपः प्रणवो वाच्यः तथा रुद्रः वाचकोऽस्ति । प्रणवद्वारा

तस्य रुद्रस्य प्राप्तिः भवति ।

तद्यथा रुद्रभाष्ये - गिरिरूपा वेदा उच्यन्ते । गिरि प्रतिज्ञारूपायां वाचि

स्थित्वा लोकानां शं मोक्षसुखं तनोतीति रुद्रः ।

१६. रौतीति रोरूप्यमाणो द्रवति प्रविशति मर्त्यानिति रुद्रः । यः घोरं

शब्दं कृत्वा मनुष्येषु प्रविशति स रुद्रः । तद्यथा - यजुर्वेदे - प्रजापतिश्चरति गर्भे

अन्तरजायमानः इति ।

१७. रुक् तेजः वर्णव्यावृत्त्या रुद्रस्तेजस्वीति । तेजस्वी रुद्रः । रुद्रः

देदीप्यमानः तेजस्वी अस्ति । तद्यथोपनिषदि -

सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ।

(श्वेताश्व.उ., ३.११)

१८. रुत् संसारदुःखं द्रावयतीति रुद्रः ।

भगवान् रुद्रः सांसारिकदुःखात् त्रायते । तद्यथोपनिषदि -

शिव एव सदा ध्येयः सर्वसंसारमोचकः ।

(शरभोपनिषदि)

तथा च - तमेव ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ।

(श्वेताश्व.उ., ४.१५)

तत्रैव - ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ।

(४.१६)

१९. रुतिं शब्दं राति ददातीति प्राणो रुद्रः ।

प्राणदाता भगवान् शंकरः रुद्रः कथितः । तद्यथोपनिषदि -

इन्द्रस्त्वं प्राणतेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

(प्रश्न.उ., २.६)

तथा च - प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञाश्च विधेहि न इति ॥

(प्रश्न.उ., १.१३)

१९. सोऽरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।

तस्माद् बर्हिषि रजतं न देयम् ॥ (श्रुतौ)

यास्काचार्यस्य मतेन आद्रानक्षत्रे जातस्य मेघस्य नाम रुद्रः । एष मेघः चातुर्मास्यस्य प्रारम्भे 'रुदन् द्रवति' । गर्जनपूर्वकं वृष्टिं प्रददाति । सा वृष्टिः रुद्रस्य अश्रु कथिता यया 'रजत्' उत्पद्यते । अतः यज्ञे ऋत्विजेभ्यः रौप्यं न दद्यात्, सुवर्णमेव दद्यात् । तद्यथा श्रुतौ -

'नमस्ते स्तनयित्नवे ।' (यजु. ३६/२२)

यथोपनिषदि च - नमो वर्षाय । नमो मेध्याय । (रुद्राध्याय.मं.३८)

२०. 'रु गतौ' । ये गत्यार्थास्ते ज्ञानार्थः । स्वर्णं रुत् - ज्ञानम्, भावे क्तिप्, तुगागमः । रुत् ज्ञानं राति ददातीति रुद्रः । ज्ञानप्रदो मोहनिवारकः परमेश्वरः रुद्रः ।

२१. पापिनो जनान् दुःखभोगेन रोदयतीति रुद्रः । जगच्छासकः । 'गोसा चैव जगच्छास्ता शक्तः शर्वो महेश्वरः ।' (कूर्मपुराणे)

२२. रुद्रो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च देवानाम् ।

(कौषीतकिब्राह्मणे, २५/१३)

२३. 'अग्निर्वै रुद्रः' (शतपथब्राह्मणे)

'स योयौ रुद्रः' (अथर्वशिरउपनिषदि)

'सर्व एतान्यष्टौ अग्निरूपाणि' (श. ब्रा. ६.२.६.१८)

२४. 'रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्ट' इति श्रुतिः । तारयतीति तारः । संसारसागरात् उत्तारकम्, तारकं च तद् ब्रह्म । तारकं ब्रह्म रुद्रः । (शां. भाष्ये)

२५. 'रुद्रो वै सर्वाः देवताः' (अथर्वशिखोपनिषदि)

वेदपुराणागमादिषु च रुद्रदेवस्य वर्णनं बहुलतया समुपलभ्यते । तत्र रुद्रशब्दः बहुदेवानां कृते प्रयुक्तो विद्यते । समालोचकानां मतेन रुद्रशब्दः अग्निपरकः । ऋग्वेदे रुद्रस्य नामविशेषः 'सद्योजातः' अग्नेः एव नामान्तरः । (१/६/३२) अश्विनीकृते च तत्र शम्भुशब्दः प्रयुक्तः (४/१/७) सोमस्य कृते च रुद्रशब्दस्य प्रयोगः ऋग्वेदे समुपलभ्यते । प्राणवायुकृते रुद्रशब्दस्य प्रयोगः तत्रापि दृश्यते । (१/११/६४)

वायोः कृते रुद्रशब्दस्य प्रयोगः तत्र इत्थं प्रदत्तम् -

'त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधिकक्रिरेसदः'

(१/१४/८४-८५)

महामृत्युञ्जयस्य भेषजोत्तमस्य रुद्रस्य स्वरूपं चन्द्रमाऽस्ति । अतः वेदे रुद्रस्य 'सोमरुद्र' इति संज्ञा विहिता विद्यते । तद्यथा -

सोमारुद्रा मेतान्यस्मै विश्वा तनूष भेषजानि धत्तम् ।

अवस्यतं मुञ्चतं यन्नो अति तनूषु बद्धं कृतमे नो अस्मत् ॥

अग्नि-वायु-जलादिष्वर्थेष्वपि प्रयुक्तो रुद्रशब्दः क्रमशः भुवनस्य पितृत्वं जगत्कृतृत्वञ्च भजते । तद्यथा ऋग्वेदे -

भुवनस्य पितरं गोर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धय रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुसम्नमृधग्धुवेम कविनोषितासः ॥

(ऋ.वे.म., ६/४९/१०)

स च रुद्रः औषधी-विरुधेषु प्रविश्य तान् गुणयुक्तान् कारयति । एक एव ब्रह्मणः अग्नि-वायु-मातरिश्वादीनि नामानि स्थलभेदेषु कार्यभेदेषुचोपकल्पितानि सन्ति ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति
अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।

शास्त्रेषु रुद्रदेवः भुवनस्य स्वामी कल्पितः । अतः एताः महाशक्तयः तस्मात्
भिन्नाः न सन्ति ।

अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया ।

(ऋ. ८/६२/३)

य एव रुद्रः स एव देवदेवमहादेवः । स एव परमेश्वरः । तद्यथा अथर्ववेदे -
स रुद्रः स महादेवः ।

रुद्रः परमेश्वरः । (अथर्व ११/२/३)

य एव महादेवः सं एव शिवः । अतः ये रुद्रं शिवात् भिन्नमिति चिन्तयन्ति तेषां
कृते वेदोक्तान् मन्त्रान् ध्यातव्योऽस्ति यत्र स्पष्टरूपेण रुद्रस्य कृते शिव-त्र्यम्बक-
महादेव-महेशान परमेश्वर-ईशान-ईश्वरश्चेत्यादयः शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति ।

श्रुतौ एकस्य रुद्रस्य तथाच बहुरुद्राणामुल्लेखोऽवाप्यते । तद्यथा -

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः । (श्वेताश्व. ३/३/२)

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः । (तै. सं., १/८/६/१)

तथा च - असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्राः सन्ति अधिभूम्याम् ।

(यजु. १६/५५)

इत्थंभुतेभ्यो विभिन्नेभ्यः श्रुतिवचनेभ्यो मनसि प्रश्नः जायते यत् रुद्रः एक
अथवा अनेकः । प्रश्नस्यास्य समाधानाय निम्नोक्तं श्रुतिवचनमवश्यं
ग्रहणीयमस्ति । तद्यथा -

“रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥” (ऋ. वे., १०/६४/८)

“शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः ॥” (ऋ. वे., ७/३५/६)

“रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृडयति नः ॥” (ऋ. वे., १०/६६/३)

“रुद्रं रुद्रेभिरावहा बृहन्तम् ॥” (ऋ. वे., ७/१०/४)

एभि वचनैर्जायते यत् एकः रुद्रः अनेकैः रुद्रैः सह तिष्ठति । यदि अत्र ऋग्वेदीयवचनं
प्रमाणरूपेणाङ्गीक्रियते तर्हि एकः रुद्रः अनेकेभ्यः रुद्रेभ्यो भिन्न इति वक्तुं शक्यते ।
परन्तु यदि ऋग्वेदीयं मन्त्रं यथा -

भूवनस्य.....कविनेषितासः (६/४६/१०)

तथा च अथर्ववेदीयं मन्त्रं -

यो अग्नौ.....नमोऽस्त्वग्नये (७/६२/१)

इत्यादिषु रुद्रमन्त्रेषु प्रदत्तं रुद्रस्वरूपं यदि पर्यालोचनं क्रियते तर्हि अयमेव निष्कर्ष आगच्छति यत् रुद्रः एक एव य एव जगतः प्रभवश्चोद्धवयोः कर्ताविश्वाधिपोऽस्तीति शास्त्रेषु निरूपितः । पुनश्च “असंख्याताः रुद्राः” इति यजुर्वेदीयं मन्त्रमिममाधारीकृत्य असंख्यरुद्राणां विषये ये शङ्कां कुर्वन्ति तेषां कृते ऋग्वेदे समाधानं विद्यते । वेदेऽस्मिन् अनन्तरुद्राः तस्य एक एव परमात्मनः रुद्रस्य पुत्राः अभिहिताः तद्यथा -

रुद्रस्य ये मीलहुषः सन्ति पुत्राः । (ऋ.वे., ६/६६/३)

एते अनन्तरुद्राः दातारुद्रस्य पुत्राः सन्ति । अतः ते अपि रुद्राः अभिहिताः भवन्ति । यथा परमात्मनः पुत्राः अणु-आत्मानः (जीवात्मानः) कथिताः भवन्ति तद् वत् असंख्याताः रुद्राः अव्यापकजीवात्मानः कथिताः । ऋग्वेदे एतेषां वर्णनमित्थं प्रदत्तम् । तद्यथा -

अजेष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय । युवा पिता स्वपा रुद्र एषाम् । (ऋ.वे., ५/६०/५) मन्त्रस्यास्य तात्पर्यं एतद् भवति यत् एतेषां पिता रुद्रः तरुणोऽस्ति तथा च एते रुद्राः सर्वे भ्रातरः सन्ति । एतेषु न कोऽपि ज्येष्ठः अथवा न कोऽपि कनिष्ठोऽस्ति । अर्थात् एते सर्वे समानाधिकार-विशिष्टाः सन्ति । यथा जीवात्मानः परस्परं भ्रातृसम्बन्धिताः कथिताः भवन्ति तद्वत् एते रुद्रपुत्राः भ्रातरः सन्ति ।

३. रुद्रशिवयोरभिन्नत्वम्

हिट्नी तथा जन् डाउसन् इत्यादिनाम् पाश्चात्यवेदविशारदा-नामतानुसारेण वेदे देवतावाचकः शिवशब्दः नोपलभ्यते । शिवस्य पर्यायवाचीनः रुद्रशब्दः तत्र एकवचने बहुवचने च प्रयुक्तो विद्यते ।

ऋग्वेदे रुद्रशब्दः अग्निपरकः कथितः तथा च मरुत्नामकः देवः तस्य पुत्रः व्याख्यातः । परन्तु तत्रापि केचित् मन्त्राः सन्ति यैः रुद्रः अग्निरिति वक्तुं न शक्यते ।

तैत्तिरीय-वाष्कल-वाजसनेयी तथा च मैत्रायणीयसंहिता-नामाधारेण महादेवः शिवः रुद्रस्य पर्यायवाचकः शब्दः इति प्रतिपादितः ।

ऋग्वेदे (१०/२७/१) रुद्रस्य सूक्ष्मस्वरूपस्यानुशीलनेन प्रतीयते यत् तत्र प्रतिपादितः रुद्र एव महादेवः । अथर्ववेदे (१३/४) च रुद्रः महादेवः

कथितः । महादेवशब्दः इदानीमपि शिवस्यार्थे प्रयुक्तः भवति । तथा च तैत्तिरीयसंहितायां (१/२/६) रुद्रः महादेवः प्रतिपादितः -

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षुषे

महादेवाय तहतं सर्पयत ।

दूरदृशे देवजाताय केतवे

दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसात ॥

उपनिषदि ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासायां प्रश्नः उत्थापितः यत् -

किं कारणं ब्रह्म ? (श्वेताश्व. उ., १/१)

तस्मिन्नेव श्वेताश्वतरोपनिषदि ब्रह्मशब्दस्य स्थाने अनन्तरं रुद्रशब्दः प्रयुक्तः तथा च रुद्रः एव शिवः इति प्रतिपादितः । तद्यथा -

एको हि रुद्रः (३/१)

स शिवः (३/११)

ऐतरेयब्राह्मणे च प्रतिपादितं यत् -

‘अग्निर्वै रुद्रः तस्यैते द्वे तनू । घोराण्या शिवान्या च ।’ अर्थात्

अग्नेः एव नाम रुद्रः । तस्य स्वरूपद्वयम् वर्त्तते । घोरात्मकः उपद्रावकः रुद्राग्निः तथा लाभप्रदः रोगनाशकः शिवाग्निश्च ।

अथर्वशिरोपनिषदि च -

अथर्वशिरोपनिषदि च भौतिकः वायुः मरुत् कथितः । रुक्षः उपद्रावकः आग्नेयः वायुः रुद्रः कथितः । सोमप्रधानः सौम्यः वायुः शिवः कथितः । अथर्वशिरोपनिषदि य एव रुद्रः स एव महेश्वरः शिव इत्यपि निर्दिष्टः -

यत्सूक्ष्मं तद्वैद्युतम्, यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म, यत् परं ब्रह्म स एक, यः एकः स रुद्रः, यो रुद्रः स ईशानः, य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ।

(अ.शि.उ. ३)

ईश्वराणाम् ईश्वरः महेश्वररुद्रः शिव इति वेदपुराणादिषु शास्त्रेषु बहुचर्चितः । पुराणे य एव रुद्रः स एव शिव इति निरूपितोऽस्ति । अपितु रुद्रः शिवस्य पूर्णरूप इति निरूपितः । तत्र सगुणः रुद्रः परब्रह्मणः शिवस्य संहारकारकरूप इति निरूपितः । तदेवोक्तं शिवपुराणे रुद्रसंहितायां सृष्टिखण्डे -

प्रलय स्थिति-सर्गाणां कर्ताऽहं सगुणोऽगुणः ।

परब्रह्म निर्विकारो सच्चिदानन्दलक्षणः ॥

त्रिधाभिन्नो ह्यहं विष्णो ! ब्रह्म-विष्णु-हराख्यया ।
 सर्गरक्षालयगुणैर्निष्कलोऽहं सदा हरे ! ॥
 स्मृतोऽहं यत्त्वया विष्णो ! ब्रह्मणा मेऽवतारणे ।
 प्रार्थनां त्वत् करिष्यामि सत्यं यद्भक्तवत्सलः ॥
 मद्रूपं परमं ब्रह्मन्नीदृशं भवदङ्गतः ।
 प्रकटीभवता लोके नाम्ना रुद्रः प्रकीर्तितः ॥

(शि.पु.रु.सं. ६/२७-३०)

अतः शिवपुराणानुसारेण रुद्र-शिवयोः मध्ये कोऽपि भेदः न वर्तते । शिवात्
 रुद्रस्य सामर्थ्यं न न्यूनम् । उभयोः पूजाविधानेऽपि कोऽपि भेदः नास्ति ।
 शिवरूपं ममैतच्च रुद्रोऽपि शिववत्तदा ।
 न तत्र परभेदो वै कर्तव्यश्च महामुने ॥
 वस्तुतः ह्येकरूपं हि द्विधा भिन्नं जगत्पुनः ।
 अतो न भेदो विज्ञेयः शिवे रुद्रे कदाचन ॥

(रु.सं., ६/३४-३५)

अपि च तयोः मध्ये भेदबुद्धिः न कर्तव्यः इति पुराणस्यास्य महानु-पदेशो
 वर्तते । कारणं भेदबुद्ध्या बन्धनं भवेदिति पुराणस्यास्य दृढ निर्णयोऽपि विद्यते ।

रुद्रः - वेदपुराणागमादिषु रुद्रदेवस्य वर्णनं बहुलतया समुपलभ्यते ।
 तत्र रुद्रशब्दः बहुदेवानां कृते प्रयुक्तो विद्यते । समालोचकानां मतेन रुद्रशब्दः
 अग्निपरकः । ऋग्वेदे रुद्रस्य नामविशेषः सद्योजातः अग्नेः एव नामान्तरः । (१/
 ६/३१) अश्विनीकृते च तत्र शम्भुशब्दः प्रयुक्तः (४/१/६) सोमस्य कृते च
 रुद्रशब्दस्य प्रयोगः ऋग्वेदे समुपलभ्यते । प्राणवायुकृते रुद्रशब्दस्य प्रयोगः तत्रापि
 दृश्यते । (१/११/६४) वायोः कृते रुद्रशब्दस्य प्रयोगः तत्र इत्थं प्रदत्तम् -

त उक्षितासौ महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधिकक्रिरेसदः (१/१४/
 ८४/८५) महामृत्युञ्जयस्य भेषजोत्तमस्य रुद्रस्य स्वरूपं चन्द्रमाऽस्ति । अतः
 वेदे रुद्रस्य भोमरुद्र इति संज्ञा विहिताविद्यते । तद्यथा -

सोमारुद्रा मेतान्यस्मै विश्वा तनूष भेषजानि धत्तम् ।
 अवश्यतं मुञ्चतं यन्नो अति तनूषु बद्धं कृतमे नो अस्मत् ॥
 (ऋ.वे.म.६.५४.सू)

अग्नि-वायु-जलादिष्वर्थेष्वपि प्रयुक्तो रुद्रशब्दः क्रमशः भुवनस्य पितृत्वं जगत्कृतृत्वं भजते । तद्यथा ऋग्वेदे -

भुक्तस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धय रुद्रभक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुसम्नमृग्धुवेम कविनेषितासः

(ऋ.वे.६/४६/१०)

स च रुद्रः औषधी - विरुधेषुः प्रविश्य तान् गुणयुक्तान् कारयति । एक एव ब्रह्मणः अग्नि-वायु-मातरिश्वादीनि नामानि स्थलभेदेषु कार्यभेदेषुचोपकल्पितानि सन्ति ।

एकं सद्विप्राः बहुधा वदन्ति

अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।

शास्त्रेषु रुद्रदेवः भुवनस्य स्वामी कल्पितः । अतः एते महाशक्तयोऽपि तस्मात् भिन्नाः न सन्ति ।

अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं पो मनीषया । (ऋ.८/६२/३)

य एव रुद्रः स एव देवदेवः महादेवः । स एव परमेश्वरः तद्यथा अथर्ववेदे स रुद्रः स महादेवः । रुद्रः परमेश्वरः । (अथर्व १९/२/३)

य एव महादेवः स एव शिवः । अतः ये रुद्रं शिवात् भिन्नमिति चिन्तयन्ति तेषां कृते वेदोक्तान् मन्त्रान् ध्यातव्योऽस्ति यत्र स्पष्टरूपेण रुद्रस्य कृते शिव-त्र्यम्बक-महादेव-महेशान परमेश्वर-ईशान-ईश्वरश्चेत्यादयः शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति ।

श्रुतौ एकस्य रुद्रस्य तथाच बहुरुद्राणामुल्लेखोऽवाप्यते । तद्यथा -

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः । (श्वेताश्व ३ ३/२)

एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः । (तै.सं १/८/६/१)

तथाच - असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा सन्ति अधिभूम्याम् ॥

(यजु. १६/५५)

इत्थंभुतेभ्यो विभिन्नेभ्यः श्रुतिवचनेभ्यो मनसि प्रश्नः जायते यत् रुद्रः एक अथवा अनेकः । प्रश्नस्यास्य समाधानाय निम्नोक्तं श्रुतिवचनमवश्यं ग्रहणीयमस्ति । तद्यथा - “रुद्रं रुद्रेषु रुद्रिय हवामहे ॥” (ऋ.१०/६४/८)

“शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः” (ऋ.६/३५/६)

“रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृडयति नः ॥” (ऋ.१०/६६/३)

“रुद्रं रुद्रेभिरा वहा बृहन्तम् ॥” (ऋ.६/१०/४)

एभिः वचनैज्ञायते यत् एकः रुद्रः अनेकैः रुद्रैः सह तिष्ठति । यदि अत्र ऋग्वेदीयवचनं प्रमाणरूपेणाङ्गीक्रियते तर्हि एकः रुद्रः अनेकेभ्यः रुद्रेभ्यो भिन्न इति वक्तुं शक्यते । परन्तु यदि ऋग्वेदीयं मन्त्रं यथा - भूवनस्य कविनेषितासः (६/४६/१०) तथा च अथर्ववेदीयं मन्त्रं-यो अग्नौ नमोऽस्त्वग्रये (७/६२/१) इत्यादिषु रुद्रमन्त्रेषु प्रदत्तं रुद्रस्वरूपं यदि पर्यालोचनं क्रियते तर्हि अयमेव निष्कर्ष आगच्छति यत् रुद्रः एक एव य एव जगतः प्रभवश्चोद्धवयोः कर्ता विश्वाधिपोऽस्तीति शास्त्रेषु निरूपितम् । पुनश्च असंख्याताः रुद्राः यजुर्वेदीयं मन्त्रमिममाधारीकृत्य असंख्यरुद्राणां विषये ये शङ्कां कुर्वन्ति तेषां कृते ऋग्वेदे समाधानं विद्यते । वेदेऽस्मिन् अनन्त रुद्राः तस्य एक एव परमात्मनः रुद्रस्य पुत्राः अभिहिताः तद्यथा - रुद्रस्य ये मीढहुषः सन्ति पुत्राः । (ऋ.वे.६/६६.६) एते अनन्तरुद्राः दातारुद्रस्य पुत्राः सन्ति । अतः ते अपि रुद्राः अभिहिताः भवन्ति । यथा परमात्मनः पुत्राः अणु - आत्मनः (जीवात्मा) कथिताः भवन्ति तद्वत् असंख्याताः रुद्राः अव्यापकजीवात्मानः कथिताः भवन्ति । ऋग्वेदे एतेषां वर्णनमित्थं प्रदत्तम् । तद्यथा -

अजेष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय । युवा पिता स्वपा रुद्र एषाम् । (ऋ.५/६०/५) मन्त्रस्यास्य तात्पर्यं एतद् भवति यत् एतेषां पिता रुद्रः तरुणोऽस्ति तथाच एते रुद्राः सर्वे भ्रातरः सन्ति । एतेषु न कोऽपि ज्येष्ठः अथवा न कोऽपि कनिष्ठोऽस्ति । अर्थात् एते सर्वे समानाधिकारविशिष्टाः सन्ति । यथा जीवात्मानः परस्परं भ्रातृसम्बन्धिताः कथिताः भवन्ति तद्वत् एते रुद्रपुत्राः भ्रातरः सन्ति ।

तृतीयोऽध्यायः

शिवधामानि

सा जिह्वा या शिवं स्तौति तन्मनो ध्यायते शिवम् ।

तौ कर्णौ तत्कथालोलौ तौ हस्तौ तस्य पूजकौ ॥

ते नेत्रे पश्यतः पूजां तच्छिरः प्रणतं शिवे ।

तौ पादौ यौ शिवक्षेत्रं भक्त्या पर्यटतः सदा ॥

यत्र परमेश्वरः सदाशिवः साम्बः सगणः क्रीडते तत् शिवधाम कथ्यते ।

अधश्चोर्ध्वतया तद् द्विविधं कल्पितम् । ऊर्ध्वे चिन्मयजगति परमेश्वरशिवस्य नित्यमप्रकटं धाम विद्यते । तद्धाम पुराणेषु शिवलोक इत्यभिधीयते यः महाप्रलयेऽपि न संहतं भवति । तस्य चिन्मयशिवलोकस्य वर्णनं यथा शिवपुराणे —

सर्वोपरि च यस्यास्ति शिवलोकः परात्परः ।

यत्र संराजते शम्भुः परंब्रह्म परेश्वरः ।

प्रकृतेः पुरुषस्यापि योऽधिष्ठाता त्रिशक्तिधृक् ।

निर्गुणः सगुणः सोऽपि परंज्योतिः स्वरूपवान् ॥

यस्याङ्गजास्तु वै ब्रह्मंस्त्रयः सृष्ट्यादिकारकाः ।

सत्त्वादिगुणसम्पन्ना विष्णु-ब्रह्म-हराभिधाः ॥

(रु.सं.सु.ख. २१/४७-४९)

यथा च ब्रह्मवैवर्तपुराणे —

ऊर्ध्वं ध्रुवाद्योजनलक्षमीप्सितं महार्हरत्नौघविनिर्मितं महत् ।

निराश्रये योगबलेन शम्भुना धृतं विचित्रं विविधालयान्वितम् ॥

पुरं वरं योजनलक्षविस्तृतं त्रिकोटिरत्नेन्द्रगृहान्वितं सदा ।

विराजितं हीरकसारनिर्मितैश्चित्रविचित्रैर्विविधैर्मनोहरैः ॥

लोकं त्रिलोकाच्च विलक्षणं परं भीमृत्युरोगार्तिजराहरं वरम् ।

(ब्र.वै.पु., ब्र.ख. २५/१, २, ७)

चिदानन्दमयो ब्रह्मस्वरूपः शिवः शिवलोके स्वशक्त्या सह नित्यं रमते ।

सृष्टिकाले स एव परात्परः सदाशिव आत्मानं ब्रह्म-विष्णु-रुद्ररूपेण त्रिधा विभज्य

सृष्टि-स्थिति-संहारकार्यं कुरुते । तेषु त्रिदेवेषु रुद्रः तस्य सदाशिवस्य संहारकारकं परिपूर्णञ्च स्वरूपमिति शैवपुराणेषु प्रतिपादितम् । कैलासवासिनः रुद्रस्य परंब्रह्मणा सदाशिवेन साकमभेदत्वञ्च तत्रापि प्रदर्शितं विद्यते । तद्यथा शिवपुराणे रुद्रसंहितायाः युद्धखण्डे -

कैलासवासिनं रुद्रं मद्रूपं पूर्णमुत्तमम् ।

देवकार्यार्थमुद्भूतं पृथगाकृतिधारिणम् ॥

एतदर्थे हि मद्रूपः परिपूर्णतमः प्रभुः ।

कैलासे भक्तवशतः सन्तिष्ठन्ति गिरौ हरेः !

मत्तस्त्वतो न भेदोऽस्ति युवयोः सेव्य एव सः ।

चराचराणां सर्वेषां सुरादीनां च सर्वदा ॥ (३१/३९-४१)

शिवपुराणानुसारेण रुद्रः न केवलं संहारकारकः तामसिकश्चास्ति अपि तु सृष्टिकर्मणि सृष्ट्याः पालने च ब्रह्मविष्णौ इव सोऽपि महद्योगदानं कुरुते । पुराणानुसारेण यद्यपि परमेश्वरः रुद्रः कैलासगिरौ नित्यं सन्तिष्ठते तथापि भक्तान् सांसारिकांश्च जनान् समुद्भूतुं स परमेश्वरः रुद्रः भुवि यत्र वासं कुरुते, शिवक्षेत्रं तद् “शिवधाम” इति कथ्यते । तद्यथा -

तत्र तत्र शिवक्षेत्रं तत्र तत्र निवासिनाम् ।

मोक्षार्थं कृपया देवः क्षेत्रं कल्पितवान् प्रभुः ॥

(वि.सं. १२/३)

पर्वतेषु वनेषु नदीनदतटाकानां तीरेष्वर्णवसन्धिषु च शतसहस्राणि शर्वस्यायतनानि सन्ति । तानि शैवपीठानि कथितानि भवन्ति । परन्तु जडजगति परमेश्वरशिवस्य पञ्च प्रसिद्धानि प्रकटधामानि सन्ति यत्र शिवस्य पूर्णावतारः साम्बः, सगणः, रुद्रः, नित्यं सन्तिष्ठते । तानि यथा - १. कैलासः, २. भूतवनं, ३. रुद्रपुरी, ४. मन्दरः, ५. काशी चेति ।

१. कैलासः -

परमात्मनः रुद्रस्य परमप्रियो धामास्ति कैलासः । परंब्रह्मशिवः शिवया सह चिन्मये शिवलोके क्रीडते । परन्तु तस्य पूर्णांशः रुद्रः सर्वदा भुवि कैलासे एव आस्ते । तद्यथा शिवपुराणे रुद्रसंहितायाः युद्धखण्डे -

परंब्रह्मशिवः प्रोक्तस्तस्य रूपास्त्रयः सुराः ।
 अहं विष्णुश्च रुद्रश्च गुणभेदानुरूपतः ॥
 शिवया रमते स्वैरं शिवलोके मनोरमे ।
 स्वतन्त्रः परमात्मा हि निर्गुणः सगुणोऽपि च ॥
 तस्य पूर्णावतारो हि रुद्रः साक्षाच्छिवः स्मृतः ।
 कैलासे भवनं रम्यं पञ्चवक्त्र चकार ह ॥

(२६/४८.४९)

विश्वकोषे कैलासशब्दस्य व्युत्पत्तिरित्थं प्रतिपादिताऽस्ति यत्— (१) के जले लसनं दीप्तिः अस्य । अलुक् समासः, कैलसः स्फटिकः तथैव शुभ्रः पर्वतः कैलसः अण् कैलासः । (२) केलीनां समूहं कैलम्, तेन आस्यते (आधारे) अत्र “ञ्” प्रत्यये कैलासः । स्वनामप्रसिद्धः शिवस्यावासः पर्वतः ।

साम्प्रतं तिब्बतदेशस्य मानसरोवरसमीपे तथा काश्मीरराज्यस्य उत्तरपूर्वे कैलासपर्वतः अवस्थितः । पर्वतोऽयं हिमालयस्यांशविशेषोऽस्ति । अस्मात् पर्वतात् सिन्धुः शतद्रुः ब्रह्मपुत्र-प्रभृतयः नद्यः समुद्भूताः सन्ति । इदानीं पर्वतोऽयं “गांग्री” नाम्ना ख्यातः । मत्स्यपुराणे, वराहपुराणे, शिवपुराणे, महाभारते रामचरितमानसे च कैलासपर्वतस्य श्रेष्ठशिवधामरूपेण प्रतिपादनं बहुलतया समुपलभ्यते । कैलासस्यावस्थितिः महाभारते सभापर्वणि द्वितीयोऽध्याये यथा—

उत्तरेणतु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

हिरण्यशृङ्गो भगवान्महामणिमयः गिरिः ॥८

रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।

दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥११

यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वलोकान् सनातनः ।

उपास्यते तिग्मतेजाः वृतो भूतैः सहस्रशः ॥१२

रामचरितमानसे उमाशिवयोः निवासस्थलरूपेण कैलासस्य प्रतिपादनं समुपलभ्यते । तद्यथा—

“परमरम्य गिरिवर कैलासू,

सदा जहाँ शिव उमा निवासु ॥”

स्कन्दपुराणे अधश्चोर्ध्वभेदेन द्विविधयोः कैलासयोः वर्णनं समुपलभ्यते ।
पुराणस्यास्य काशी-केदार-माहात्म्ये चतुर्थाध्याये महाकैलासस्य वर्णनं विद्यते ।

तथा च भूकैलासे देवदेवभवस्य महत् आयतनं विद्यते । तत्र कोटियक्षाणां
निवासो वर्तते । कैलासधाम्नि सगणः साम्बः रुद्रः सदा आस्ते । तत्र
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षससेविता विपुलोदका पुण्या मन्दाकिनी नाम नदी प्रवहति ।
तस्य नद्याश्चोत्तरपार्श्वे वैदूर्यमयं शुभम् अव्ययस्य रुद्रस्यायतनं विराजते ।

श्रीशिवमहापुराणे च रुद्रस्य कैलासनिवासविषये सविशेषं विवरणं
प्रतिपादितमस्ति । शिवपुराणानुसारेण कुवेराय वरं दत्त्वा शिवः तेन सह कैलासे
न्यवसत् । अनन्तरं दक्षजां सतीं विवाह्य स रुद्रशिवः स्वगणैः साकं कैलासमागत्य
तत्र तया साकं परमसुखेन वासञ्चकार । अथ कैलासे कदाचित् जलदागमे भयभीता
दक्षजा सती वासगृहनिर्माणार्थं परमेश्वरं रुद्रमुक्तवती यत् -

एतस्मिन् विषमे काले नीडं काकाश्चकोरकाः ।

कुर्वन्ति त्वां विना गेहात् कथं शान्तिमवाप्स्यसि ॥

कैलासे वा हेमाद्रौ वा महाकाश्यामथ क्षितौ

तत्रोपयोग्यं संवासं कुरु त्वं वृषभध्वजः ॥

देव्याः वचनेन प्रीतः परमेश्वरः देव्या इच्छया शैलराजस्य शिखरे वासं निर्माय सत्या
सह तत्र मुदा चिरं रेमे ।

कालान्तरे दक्षयज्ञे परमेश्वरी सती भर्तुनिन्दां निशम्य योगाग्नौ स्वशरीरविसर्जनं
कृतवती । ततः सा हिमालयगृहे पार्वतीरूपेण जन्मग्रहणं कृत्वा तपसा शिवं सन्तुष्य
पुनः तमाशुतोषं रुद्रं पतिरूपेण बह्विरे । ततो हिमालयस्यानुमत्या पार्वतीं विवाह्य
रुद्रः स्वधामकैलासम् एव आजगाम । तदा कैलासे देवाः महोत्सवं चक्रुः । तत्र
भगवान् शिवः गिरिजया सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यन्तं रेमे ।

शिवः स भगवान् साक्षात् कैलासमागमद्यदा ।

देवाः स्वविषयं प्राप्ताः हर्षनिर्भरमानसाः ॥

स रेमे तत्र भगवान् शम्भुर्गिरिजया सह ।

सहस्रवर्षपर्यन्तं देवमानेन नारद ॥

(रु.सं.कु.ख.१/११/१५)

परमेश्वरशिवः कैलासवाससमये देवकार्यसिद्धये स्वपुत्रेण कुमारेण तारकासुरस्य वधं कारयामास । शङ्खचूडस्यापि वधं स तत्रैव चकार । ततो भक्तकृपाकरो निर्जरचक्रवर्ती देवदेवो महादेवः शैलसूतया सह सगणः विहर्तुं कैलासतः काशिकां जगाम । तद्यथा शिवपुराणे —

पुराऽऽगतो भक्तकृपाकरोऽसौ कैलासतः शैलसुतागणादयः ।

विहर्तुकामः किल काशिकां स्वशैलतो निर्जरचक्रवर्ती ॥

(रु.सं.कु.ख.४२/१३)

काशीवासानन्तरं पुनः सगणः रुद्रः पार्वत्या सह स्वालयं कैलासमाजगाम ।

२. भूतवनम् —

देवकूटगिरौ हेमवैदूर्यमाणिक्यनीलगोमेदकान्तिभिः तथान्यैर्मणिमुख्यैः निर्मिते शाखाशतसहस्राढ्ये सर्वद्रुमविभूषिते चम्पकाशोकपुंनागवकुलासनमण्डिते पारिजातकपूर्णे नानापक्षिगणान्विते विचित्रकुसुमाकुले नैकसत्त्वगणान्विते विमलस्वादुपानीये नैकप्रसवणैर्युते कुसुमाकीर्णैरनेकैर्निर्झरैः विभूषिते रम्ये महाकूटे पर्वते दशयोजनमण्डल-विस्तृतं नानाभूतगणालयं भूतवनमवस्थितम् । तत्र देवदेवस्य महात्मनः शङ्करस्य महामणिविभूषितं हेमप्राकारसंयुतं मणितोरणमण्डितं विचित्रस्फटिकस्तम्भ-संयुतं मणिमयैः शुभास्तरणसंयुतैः सिंहासनैः विचित्रैः गोपुरैश्च समन्वितं दीप्तामायतनं शोभते । तत् भूतवनं स्थूलैर्गिरिकूटोपमैः शुभैः करालैः-ह्रीकेशैः रोमशैः महाभुजैश्च नानावर्णाकृतिधरैः नानासंस्थानसंस्थितैः दीप्तास्यैः दीप्तचरितैर्नन्दीश्वरमुखैः प्रमथैः सुसेवितम् । तत्र देवाः भूतपतेः नित्यं पूजां प्रयुज्यते । झझरैः शङ्खपटहैर्भेरीडिण्डिमगोमुखैः ललितावसितोद्गीतैर्वृत्तवलिगतगर्जितैः प्रमथैः तत्र प्रमथेश्वरो महादेवः पूजितो भवति । सिद्धर्षिदेवगन्धर्वैः ब्रह्मणा उपेन्द्रप्रमुखैश्च पूजितः परमेश्वरः शिवः तत्र नित्यं विराजते । श्रीलिङ्गमहापुराणे शिवधाम्नः भूतवनस्योल्लेखो विद्यते । परन्तु कदा शिवः तत्र निवासं कृतवान् काः च लीलाः तत्र तेन कृताः पुराणेऽस्मिन् तथ्यमिदं नैव प्रदत्तं विद्यते ।

३. रुद्रपुरी —

लिङ्गपुराणे शिवधामरूपेण रुद्रपुर्याः वर्णनम् इत्थमुपलभ्यते यत् —
कनकनन्दायाः भागीरथ्याः प्राचीदक्षिणे तीरे द्विजसहस्राढ्यं मृगपक्षिसमाकुलं महद्वनमस्ति । तत्र अद्रिसमे गृहे सगणः साम्बः सदाशिवः क्रीडते । तथा च नन्दायाः पश्चिमे तीरे

किञ्चित् दक्षिणाश्रिते नानाप्रासाद-सङ्कुलं रुद्रपुरी नाम पुरं विद्यते । तत्रापि आत्मानं शतधा कृत्वा अम्बया सह सगणः शिवः क्रीडते । रुद्रपुर्यां शिवस्य निवासकालं तथा तत्रकृतानां लीलानां वर्णनं पुराणेऽस्मिन् नोपलभ्यते ।

४. मन्दरः -

मन्दरपर्वतस्यावस्थितिविषये लिङ्गपुराणे लिखितं यत् सुवर्ण-मयस्य मेरोः पूर्वे मन्दरो नाम पर्वतो विराजते । तद्यथा -

पूर्वे तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमार्दनः ।

विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ (४९/५०)

महीधरवरः चित्रकन्दरः श्रीमान् मन्दरः देवदेवस्य महादेवस्य प्रियधाम आसीत् । शिवौ स्वशिरसा बोधुं तेन महत् तपः कृतम् । अतः तयोः पादपङ्कजस्पर्शजं सुखं तेन चिरं लब्धम् । सुन्दरेऽस्मिन् पर्वते काऽपि अपूर्वा समृद्धिः विद्यमानाऽस्ति, अनया पर्वतोऽयं सदाशिवस्यावासयोग्यतां लब्धवान् । अतः देव्याः प्रियचिकीर्षया देवः तत्र अतीव रमणीयां गिरिरन्तपुरीं विनिर्ममे । शिवयोः नित्यसान्निध्यात् पर्वतोऽयं पुण्यसंस्कारं प्राप्तवान् । लघुशीतलसंस्पर्शैः स्वच्छैः निर्झराम्बुभिः अद्रीणामधिराज्येन एव एष अद्रिः अभिषिच्यते । प्रातः अभ्युदिते भानौ रत्नभूषितोऽयं भूधरः दर्पणे देहसौभाग्यं द्रष्टुकाम इव प्रतीयते । पर्वतस्यास्य वर्णनं यथा शिवपुराणे (७, पू. भा. १४/१०-११) -

निवासभूमयस्तास्ता दर्पणप्रतिमोदराः

तिरस्कृतातपाः स्निग्धाश्रमच्छायामहीरुहाः ।

सरित्सरस्तडागादिसम्पर्कशिशिरानिलाः

तत्र तत्र निषण्णाभ्यां शिवाभ्यां सफलीकृताः ॥

काशीवासकाले पर्वतस्यास्य तपसा तुष्टः महेश्वरः एवंभूतं रमणीयं पर्वतं सर्वतः श्रेष्ठं मत्वा तत्रागत्य देव्याः सह रमणीयासु दिव्यान्तःपुरभूमिषु रराम । इत्थं मन्दरपर्वतः महेश्वरस्य तथा देव्याः पार्वत्याः निवासस्थानमभूत् । मन्दरे निवासकाले परमेश्वरः रुद्रः अन्धकदैत्यं जघान ।

५. काशी -

भारतवर्षस्थितेषु तीर्थेषु काशी मुख्या सर्वश्रेष्ठा चास्ति । काश्याः पर्यायवाचिनः शब्दाः सन्ति वाराणसी, वराणसी, वरणसी, तीर्थराज्ञी, तपःस्थली, काशिका, अविमुक्तम्,

आनन्दवनम्, आनन्दकाननम्, अपुनर्भवभूमिः, रुद्रावासः, महाश्मशानं तथा च स्वर्गपुरी ।
एषु नामसु काशी, वाराणसी, अविमुक्तञ्च सर्वाधिकं प्राचीनमस्ति । कास्याः निरुक्तिः
यथा शिवपुराणे – “कर्मणां कर्षणात् सा वै काशीति परिकथ्यते ।” यथा च
स्कन्दपुराणे –

काशते ह्यत्र यतो ज्योतिस्तदनारख्येयमीश्वरः ।

अतो नामापरं चास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥

कूर्मपुराणस्य मतानुसारेण शिवधाम्नः काश्या अवस्थितिः चिन्मयजगति एव विद्यते,
न तु जडजगति । अन्तरीक्षे स्थितमिदं शिवधाम मायावद्धैः जीवैः दृश्यं न भवति ।
संसारबन्धनरहिताः महात्मानः केवलं मानसचक्षुः माध्यमेन तत् पश्यन्ति ।

लिङ्ग-पुराणे काश्या अविमुक्तमिति नामकरणकारणं निर्देशितं वर्तते ।

यथा –

विमुक्तं न मया यस्मान्न मोक्षते वा कदाचन ।

मम क्षेत्रमिदं तस्मादविमुक्तमिति स्मृतम् ॥

शिवपुराणे च काशीक्षेत्रस्योत्पत्तेः तथा नामकरणहेतोः उल्लेखः प्राप्यते यत् – परः
पुमानीश्वरः शिवः शक्त्या साकं युगपत् चिन्मयजगति शिवलोकाभिधं क्षेत्रं विनिर्ममे ।
सर्वोपरिविराजितं परं निर्वाणसंख्यानं तत् क्षेत्रमुत्तमं काशिकेत्येतत् प्रोच्यते ।
परमानन्दरूपिणौ शिवाशिवौ तस्मिन् मनोरमे क्षेत्रे नित्यं रमणं कुरुतः । प्रलयकालेऽपि
तत्क्षेत्रं शिवाभ्यां कदाचित् विमुक्तं न भवति । अतः क्षेत्रमिदम् अविमुक्तमिति
अभिधीयते । आनन्दहेतुत्वात् पिनाकिना पुरा क्षेत्रस्यास्य नाम आनन्दवनमिति कृतम् ।
जडजगति आगता सा काशी शिवपूर्णावतारस्य रुद्रस्य प्रियधाम अभूत् । विहर्तुकामः
परमेश्वरः रुद्रः पार्वत्या साकं कैलासतः काशीमाजगाम । तत्रागत्य काशिकां स्वराजधानीं
विधाय महेश्वरः रुद्रः तत्र जनानां सुखदां लीलाञ्चक्रे । ततो भैरवनामवीरं तद्रक्षकं
कृत्वा शैलजया समं शिवः ब्रह्मणः वाक्गौरवात् मन्दरमनुगृहीतुं तत् गिरिवरं गतवान् ।
परन्तु गिरिसुन्दरं मन्दरं गत्वा तत्र शङ्करः शर्म न लेभे । परन्तु तदा काशी धार्मिकराज्ञः
दिवोदासस्य अधिकारे आसीत् । अतः काशीवियोगजर्जरितः परमेश्वरः काशीं भूयोभूयः
स्मरति स्म । तद्यथा –

अपिकाशिसमागतोऽनिलो यदिगात्राणि परिष्वजेन्मम ।

दवथुः परिशान्तिमेतितन्नहिमानीपरिगाहनैरपि ॥

(का.ख. ४१, ३/२४)

तथा च -

अयिकाशिमुदाकदापुनस्तवलप्स्ये सुखमङ्गसङ्गजम् ।

अतिशीतलितानियेनमेऽद्भुतगात्राणिभवतितत्क्षणात् ॥

(का.ख. १७)

भगवती पार्वती अपि काशीं बहुस्मरति स्म -

न यत्र काश्यां कलिकालजं भयं न यत्र काश्यां मरणात्पुनर्भवः ।

न यत्र काश्यां कलुषोद्भवं भयं कथं विभोसानयनातिथिर्भवेत् ॥

शिवपार्वत्योः एतादृशीं काशीप्रीतिं ज्ञात्वा भगवान् विष्णुः दिवोदास - राज्ञा तौ उमाविश्वेश्वरौ पुनः काशीं समानीतवान् । ततः प्रभृति पार्वतीपरमेश्वरौ काश्यां नित्यं संवासं कृतवन्तौ । काश्याः कदाचित् परमेश्वरः स्वनित्यधाम कैलासमपि गच्छति स्म । परन्तु विपत्तिकाले राजराजेश्वरः काशीविश्वेश्वरः शिवः शीघ्रमेव तत्रागत्य स्वराजधान्याः रक्षां विदधाति स्म । महिषासुरपुत्रस्य गजासुरस्य दौरात्म्यपीडिताः देवाः शिवस्य शरणापन्नाः अभवन् । देवैः प्रार्थितो भक्ततत्परो हरः तत् कामनया शीघ्रं काशीमागत्य त्रिशूलेन दैत्यं गजासुरं घातयामास । भक्तप्रियो महेशानः तत्र च कृतिवासेश्वरं ज्योतिर्लिङ्गं स्थापयामास । प्रणतार्तिहरः शिवो देवानां प्रार्थनया काश्यां दुन्दुभिनिनाददैत्यस्य वधं चकार । कन्दुकक्रीडासमये गौरी च तत्र विदलोत्पलराक्षसयोः वधं कृतवती । तौ दैत्यौ निपात्य देव्या निक्षिप्तं तत् कन्दुकं लिङ्गरूपं बभूवः । काशीवासीनां सुरक्षार्थं कन्दुकेश्वरे लिङ्गे शिवः समाविशत् । काश्याः सुरक्षां विधाय सगणः साम्बः शिवः ततः स्वालयं जगाम ।

इत्थं पुराणेषु परमेश्वरशिवस्य भुवि स्थितानि पञ्च प्रसिद्धानि धामानि विवेचितानि सन्ति ।

चतुर्थोऽध्यायः शिवशक्तितत्त्वम्

भवानि स्तोतुं त्वां प्रभवति चतुर्भिर्न वदनैः
प्रजानामीशानस्त्रिपुरमथनः पञ्चभिरपि ।
न षड्भिः सेनानीर्दशशतमुखैरप्यहिपति-
स्तदान्येषां केषां कथय कथमस्मिन्नवसरः ॥

शिवशक्तिः इति शब्दस्य समासगतव्युत्पत्त्यर्थम् इदं भवति यत् शिवस्य शक्तिः
शिवशक्तिः - षष्ठी तत्पुरुषसमासयुक्तायाः अस्याः व्युत्पत्त्याः अर्थमिदं भवितुमर्हति
यत् देवी भगवती भगवतः शिवस्य शक्तिः एव या 'ललितात्रिशती' प्रभृतिषु
'ईश्वरप्रेरणकरी' प्रोक्ताऽस्ति ।

द्वितीयतः शिवे शक्तिः शिवशक्तिः - सप्तमी तत्पुरुषसमास-युक्तायाः
अस्याः व्युत्पत्त्याः अर्थमिदं भवितुमर्हति यत् शिवे या शक्तिः सा एव देवी
अस्ति यां विना शिवस्योपासना निष्फला भवति । अर्थात् षड्गुणैश्वर्यादिभिः
युक्तायाः तस्याः शक्त्याः उपासनां विना शिवस्योपासना न फलवती भवति ।
वस्तुतः यः एव शिवः सा एव शक्तिः । शक्तिशक्तिमतोरभेदत्वात्
श्रीललितासहस्रनामादिषु सा शिवशक्त्यैकरूपिणी स्मृता ।

शक्तिशब्दस्यः शक्लृशक्तौ धातोः क्तिन् प्रत्यये सिद्ध्यति यस्य
शाब्दिकार्थो भवति वस्तोः यः कार्योत्पादनोपयोगी अपृथक्सिद्धः धर्मविशेषः
तत् शक्तिपदवाच्यः । उदाहरणस्वरूपम् अग्नेः दाहिकाशक्तिः अग्नौ अपृथक् रूपेण
तिष्ठति तथा च दाहादिकार्यमुत्पादयति ।

कोशग्रन्थेषु शक्तिशब्दस्य बहुविधाः अर्थाः प्रतिपादिताः सन्ति । ते
यथा -

‘कासूसामर्थ्ययोरशक्तिः’ (अमरकोशे)

‘शक्तिः पराक्रमः प्राणः’ (अमरकोशे)

‘षड्गुणाश्शक्तयस्तिष्ठः’ (अमरकोशे)

शास्त्रेषु प्रसंगानुसारं शक्तिशब्दस्य भिन्नः भिन्नः अर्थः कृतो विद्यते । तन्ने सा

शिवतत्त्वविमर्शः

पराशक्तिः प्रोक्ता, विज्ञानानन्दधन ब्रह्म च स्मृता । देवीभागवते शक्तिशब्दस्य व्युत्पत्तिः यथा -

ऐश्वर्यवचनः शश्च क्तिः पराक्रम एव च ।

तत्स्वरूपा तयोदात्री सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥

(६/२/१०)

‘श’ नाम ऐश्वर्यं तथा च ‘क्ति’ नाम पराक्रमः । शक्तिं तथा पराक्रमं या प्रददाति सा एव शक्तिः । इदं समग्रं जगत् शक्तेः विलास एव । तस्याः तिरोभावे जगतः अभावो भवति -

शक्तिजातं हि संसारं तस्मिन् सति जगत्त्रयम् ।

तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥

परमेश्वरस्यानन्दरूपा अव्यक्तशक्तिः भक्तानां भावानुसारेण दुर्गा, महाकाली, महालक्ष्मी, राधाचेत्यादिभिः नामरूपैः प्रकटिता भवति । शक्तिमतः अभिन्ना इयं महाशक्तिः संसारमुत्पादयति । अतः एषा शास्त्रेषु प्रकृतिः निगदिता । ऐन्द्रजालिक इव सा क्षणेन एव अनेकपदार्थान् सृजति । अतः सा अघटनघटनापटीयसी माया तथा च अविद्या कथिता -

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा

कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत्सर्वमिदं प्रसूयते ॥

अवाङ्मानसगोचर-परब्रह्मणः स्वाभाविकं सामर्थ्यं शास्त्रेषु माया - प्रकृति - शक्तिश्चेत्यादिभिः नामभिः सङ्केतितं वर्तते ।

१) इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः ईयते । (श्रुतिः)

२) मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । (श्वेताश्व.उ)

३) परमाप्रकृतिस्त्वमाद्या । (मार्कण्डेयपुराणम्)

४) प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया । (गीता)

५) पराऽस्य शक्तिः विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान बलक्रिया च ॥

(श्वेताश्वतरोपनिषद्)

स्वयं भगवान् शिव देवीं पार्वतीं प्रति कथयति -

शक्तिं विना महेशानी सदाऽहं शवरूपकः ।

शक्तियुक्तो यदा देवी शिवोऽहं सर्वकामदः ॥

तन्त्रशास्त्रे 'इ' वर्णः शक्तेः द्योतकः । शिवशब्दात् यदा इकारमपसृतं भवति तदा शिवः शवः भवति । अतः भगवता शंकराचार्येण चोक्तम् आनन्दलहय्याम् -

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं ।

न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ॥

संसारे दुर्बलं जनं कोऽपि विष्णुहीनं रुद्रहीनमिति न वदति । सर्वे तं नराधमं शक्तिहीनमिति वदन्ति ।

देवी-पद्म-कालिका-मार्कण्डेय-वराह-ब्रह्मवैवर्त-हरिवंशादिषु पुराणेषु तथा कुब्जिकारहस्ये, मेरु-कात्यायनी-वाराही-हरगौरी-क्रोड-रुद्रयामल-शक्ति कागमसर्वस्वशब्दमाला-गुप्तरहस्य-तन्त्रसार-मन्त्रमहोदधि-अनुष्ठानप्रकाश-शाक्तप्रमोद-श्रीतत्त्वनिधि-कुलार्णव-कल्पवल्ली-शान्तिसार-देवीरहस्यादिषु तन्त्रेषु ऋग्-अथर्वादिषु वेदेषु श्वेताश्वतरोपनिषदि योगवासिष्ठे ब्रह्मसूत्रे सप्तपदार्थसंग्रहे विश्वसारे अथर्वरहस्ये प्रपञ्चरहस्ये च शक्तेः विस्तृता चर्चा कृता विद्यते ।

श्रीमद्देवीभागवते प्रतिपादितं यत् सा शक्तिः माया परमेश्वरी भगवतीसच्चिदानन्दरूपिणी अस्ति । सा देविषु नानारूपधराऽस्ति । गौरी-ब्राह्मी-रौद्री-वाराही-वैष्णवी-शिवा-वारुणी कौवेरी नारसिंही-वैष्णवीरूपेण सा एव शक्तिः पराक्रमं कुरुते ।

देवीभागवतस्य तृतीयस्कन्धस्य तृतीयाध्याये भगवान् विष्णुः देव्याः शक्त्याः नित्यत्वम् इत्थं प्रतिपादयति । यथा -

एषा भगवती देवी सर्वेषां कारणं हि नः ।

महाविद्या महामाया पूर्णा प्रकृतिरव्यया ॥

दुर्ज्ञेयाल्पधियां देवी योगगम्या दुराशया ।

इच्छा परात्मनः कामं नित्यानित्यस्वरूपिणी ॥

विष्णुपुराणे शक्तयः तिस्रः प्रोक्ताः । ताः यथा -

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।

अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

शिवतत्त्वविमर्शः

विष्णुपुराणप्रोक्ताः ताः तिस्रः शक्तयः यथा - पराविष्णुशक्तिः, अपरा क्षेत्रज्ञ-
शक्तिः तृतीया अविद्या कर्मशक्तिश्च । जीवात्मा क्षेत्रज्ञः कथितः । कर्म अविद्यायाः
नामान्तरविशेषः । अविद्याख्या कर्मशक्त्याः वेष्टितः क्षेत्रज्ञः नानाविधान्
संसारतापान् प्राप्नोति ।

‘विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता’ अत्र विष्णोः परा शक्तिः गुणधर्मवती शक्तिमती
च सा देवी ‘महालक्ष्मी’ अभिहिता । तद्यथा लक्ष्मीतन्त्रे -
नित्यनिर्दोषनिस्सीमकल्याणगुणशालिनी ।
अहं नारायणी नाम सा सत्ता वैष्णवी परा ॥

(अ. ३/१)

प्रत्येकेषु भावपदार्थेषु च भिन्नाः भिन्नाः शक्तयः अन्तर्निहिताः सन्ति । तासां तत्त्वं
न कोऽपि तत्त्वतः जानाति । तद्यथा विष्णुपुराणे -

शक्तयस्सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥

सृष्टिकाले ब्रह्मदेवः सर्गशक्त्या एव प्रेरितः सन् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वब्रह्माण्डं
सृजति । सा च प्रेरिकाशक्तिः महासरस्वती निगदिता । संहारकाले सा च रुद्रशक्तिः
अद्रितनया महाकाली संसारस्य रक्षणार्थं पालनार्थञ्च दुष्टान् संहरति शिष्टान्
पालयति च । तया विना शिवः स्व कार्ये संहरणे सक्षमो न भवति ।

उक्तञ्च स्कन्दपुराणे -

जगत्कारणमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ।

तस्यापि साऽभवच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ॥

उपासकानां कार्यार्थं दानवानां विनाशाय जगतामपि श्रेयसे सा देवी नानाविधं
रूपं धत्ते । परमात्मा शिवसंज्ञितः माया च शिवा इति प्रोक्ता । परमेश्वरः शिवः
पुरुषः परमेश्वरः । शिवा मूलप्रकृतिरस्ति । तथाचोक्तं शिवपुराणे -

परमात्मा शिवः प्रोक्तः शक्ति उमेति कथ्यते ।

पुरुषः परमेशानः प्रकृतिः परमेश्वरी ॥

शेते सर्वशरीरेषु इति शिवः । या मा अर्थात् या नास्ति किन्तु प्रतिभासते सा
माया । ‘या’ शब्दस्यार्थः अविद्या भोगदा च । ‘मा’ शब्दस्यार्थः न इति ।
अतः सर्वमूर्तरूपनिषेधिनी विद्या एव मोक्षदा ।

या मुक्तिहेतुरविचिन्त्यमहाव्रता त्व-
मभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः ।

मोक्षार्थिभिर्मुनिभिरस्तसमस्तदोषैः

विद्यासि सा भगवती परमा हि देवी ॥

(सप्तशती)

देवीभागवतेऽपि सा देवी भगवती महाशक्तिः शिवस्य प्रकृतिः निरूपिता -

तस्य चेच्छास्म्यहं दैत्यं सृजामि सकलं जगत् ।

स मां पश्यति विश्वात्मा तस्याहं प्रकृतिः शिवा ॥

(३/९६)

तां देवीं केचित् तमः केचित् जडं केचिच्च मायामिति वदन्ति । प्रधानं-प्रकृति-
शक्ति-अजा-विमर्शश्चेति शैवशास्त्रविशारदाश्च तामभिधी-यन्ते ।
वेदतत्त्वार्थचिन्तकाः तामविद्या इति वदन्ति । पुराणेषु शिवप्राणप्रिया
मूलप्रकृतिरूपिणी दुर्गसङ्कटहन्त्रीति सा दुर्गा प्रथिता -

मूलप्रकृतिरूपिण्याः संविदो जगदुद्भवे ।

प्रादुर्भूत शक्तियुग्मं प्राणबुद्ध्यधिदैवतम् ॥

सर्वबुद्ध्यधिदेवी या अन्तर्यामिस्वरूपिणी ।

दुर्गसङ्कटहन्त्रीति दुर्गेति प्रथिता भुवि ॥

(दे.भा., ६/५०)

सा परमा देवी व्यावहारिकदृष्ट्या संविच्छक्ति-चेतनाशक्ति-
चिच्छक्तिरूपेण अव्यक्तब्रह्मणः शिवस्य अभिव्यक्तिः एव । तस्य
इच्छाज्ञानक्रियादयः अनन्ताः शक्तयः सन्ति ।

अनन्ताः शक्तयो यस्या इच्छाज्ञानक्रियादयः ।

मायाद्याश्चाभवन् वक्षीर्विस्फुलिङ्गा यथा तथा ॥

सा शक्तिः सर्वगा सूक्ष्मा प्रबोधानन्दरूपिणी ।

शक्तिमानुच्यते देवः शिवः शीतांशुभूषणः ॥

वेद्यः शिवः विद्या शिवा प्रज्ञाश्चैव श्रुतिः स्मृतिः ।

धृतिरेषा स्थितिर्निष्ठा ज्ञानेच्छाकर्मशक्तयः ॥

(शिवपुराण, वा.सं., उ.ख. अ. ७/२,५-६)

शारदातन्त्रानुसारेण शिवः साक्षात् परब्रह्म । स च गुणभेदेन द्विविधः ।
सगुणनिर्गुणश्चेति । मायोपहितं परब्रह्म सगुणं ब्रह्म । मायाविरहितञ्च ब्रह्म
निर्गुणमिति अभिहितम् । सच्चिदानन्दस्वरूपात् सगुणात् परब्रह्मणः शक्तिः
आविर्भवति । ततः नादः समजायते । नादात् बिन्दुः अथवा अहङ्कारतत्त्वस्य
उद्भवो भवति ।

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।

निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात्परमेश्वरात् ॥

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥

देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं सा यदा आविर्भवति तदा लोके सा उत्पन्ना इति कथिता
भवति । वस्तुतः सा नित्या सनातनी चास्ति । तद्यथा मार्कण्डेयपुराणे
दुर्गासप्तशत्याम् -

देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥

(१/६५-६६)

तथा च महानिर्वाणतन्त्रे -

उपासकानां कार्यार्थं श्रेयसे जगतामपि ।

दानवानां विनाशाय धत्से नानाविधास्तनूः ॥

योगवासिष्ठे शक्तेः स्वरूपमेवं प्रतिपादितं यत् शिवः तथा शक्तिः एतौ
न भिन्नौ । वस्तुतः शिवशक्तिः अथवा चित्छक्तिः जगति द्विधा प्रकटिता । एतौ
परमतत्त्वस्य रूपान्तरौ स्तः । एकः क्रियात्मकम् अपरं शान्त्यात्मकञ्च ।

सा क्रियाशक्तिः एव संसारमुत्पादयति स्वस्यां धारयति च -

‘सा हि क्रिया भगवती परिस्पन्दैकरूपिणी ।

चित्तिशक्तिरनाद्यन्ता तथा भातात्मनात्मनि ॥

देव्यास्तस्या हि याः काल्याः नानाभिनयनार्त्तनाः ।

ता इमा ब्रह्मणः सर्गजरामरणरीतयः ॥

क्रियासौ ग्रामनगरद्वीपमण्डलमालिकाः ।

स्पन्दान् करोति धत्तेऽन्तः कल्पितावयवात्मिका ॥

काली कमलिनी काली क्रिया ब्रह्माण्डकालिका ।

धत्ते स्वावयवीभूतां दृश्यलक्ष्मीमिमां हृदि ॥'

(६(२) ८४/१७-२२)

शिवशक्तिसम्बन्धे वैदिककालादारभ्य इदानीं यावत् विचार-विमर्शमतानैक्यानि प्रकाशितानि सन्ति । देवीसूक्ते ब्रह्मस्वरूपिण्याः रुद्रशक्तेः प्रथमः प्रकाशः अवलोक्यते । वेदोपनिषत्सु आगमतन्त्रेषु शक्तेः स्वरूपपर्यालोचनाप्रसङ्गे रुद्रशक्तीनां स्वरूपं यथारिति प्रतिपादितमस्ति । तेषां स्वरूपाणां पर्यालोचनेन इदं ज्ञायते यत् एकैव शक्तिः भगवदिच्छया तल्लीलासाधने विविधरूपं तनोति । गुणावतार-मङ्गीकृत्य भगवान् शिवः विशुद्धतमोगुणशक्त्या संहारकाले जगदिदं संहरति । सा रुद्रशक्तिः शिवशक्तिः माहेश्वरशक्तिरिति परिगीयते । यदा जगती काचित् महती वाधा उपजायते तदा सा विविधानवतारान् अङ्गीकृत्य दुष्टान् संहरति शिष्टान् पालयति भक्तान् विनोदयति च । तदेवोक्तं स्वयं देव्या भगवत्या -

इत्थं यदा यदा वाधा दानवोत्था भविष्यति ।

तदा तदावतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम् ॥

(मार्कण्डेयपुराणे, ६१/५१)

प्रायः सर्वेष्वपि पुराणेषु तस्याः माहेश्वरीशक्त्याः प्रसङ्गः अवतारविषयश्च वर्णितो विद्यते । शिवपुराणे वर्णितं यत् सृष्ट्यादौ ब्रह्मा देवानां कार्येसिद्ध्यर्थं स्वपुत्रस्य रुद्रस्य विवाहं कारयितुं समुत्सुकोऽभूत् । परन्तु दारपरिग्रहार्थं शिवस्य अनासक्तिं विलोक्य ब्रह्मा उद्विघ्नोऽभूत् । व्याकुलितं ब्रह्माणं दृष्ट्वा भगवान् विष्णुः महाशक्तिं शिवां मनसा ध्यातुं कथितवान् -

शिवामुद्दिश्य सुतपः कुरु ब्रह्मन् ! शिवं स्मरन् ।

सा चेत् प्रसन्ना देवेशी सर्वं कार्यं विधास्यति ॥

कृतावतारं सगुणा यदि स्यात् मानुषी शिवा ।

कस्यचित्तनया लोके सा तत्पत्नी भवेद् ध्रुवम् ॥

दक्षमाज्ञापय ब्रह्मन् तपः कुर्यात् प्रयत्नतः ।

तामुत्पादयितुं पत्नीं शिवार्थं भक्तितः स्वतः ॥

भक्ताधीनौ च तौ तात ! सुविज्ञेयौ शिवाशिवौ ॥

(शि.पु.रु.सं., १०/४३-४५)

विष्णोः उपदेशेन ब्रह्मा शिवामुत्पादयितुं तपः कर्तुं दक्षं जगाद । स्वयमपि विद्याविद्यात्मिकां शुद्धां परब्रह्मस्वरूपिणीं देवीं जगद्धात्रीं दुर्गां ध्यानं चकार । ब्रह्मणा संस्तुयमाना सा स्निग्धाञ्जनद्युतिश्चारुरूपा दिव्य-चतुर्भुजा सिंहस्था वरहस्ता शुभ्रचन्द्रमाला सर्वावयवरम्या त्रिलोचना उमा ब्रह्मणः समुखे आविर्बभूव । तदा ब्रह्मा परया स्तुत्या देवीं स्तुत्वा जगद्धिताय शिवपत्निभवितुं तां ययाचे । महेशं स्मृत्वा सा शिवा अनुज्ञां प्राप्य ब्रह्माणमुक्तवती यत् -

यदुक्तं भवता ब्रह्मन् समस्तं सत्यमेव तत् ।

महते मोहचित्रीह शङ्करस्य न विद्यते ॥

हरेऽगृहीतदारे तु सृष्टिनैषा सनातनी ।

भविष्यतीति तत्सत्यं भवता प्रतिपादितम् ॥

उत्पन्ना दक्षजायायां सतीरूपेण शङ्करम् ।

अहं सभाजयिष्यामि लीलया तं पितामह ॥

(रु.सं., स.ख. ११/४२, ५३, ४८)

ब्रह्माणमित्थं समाश्वास्य सा जगदम्बिका शिवा तत्रैवान्तर्दधे । दक्षोऽपि प्रत्यक्षतोऽम्बिकां द्रष्टुं क्षीरोदतीरे सुदीर्घकालं यावत् तपोरतः बभूव । ततो यमादियुक्तस्य पूजयतः दक्षस्य कृते शिवा प्रत्यक्षमभवत् । सिंहस्थां कालिकां कृष्णां चारुवक्त्रां चतुर्भुजां वरदाभय-नीलाब्ज-खड्गहस्तां मनोहराम् आरक्तनयनां चारुमुक्तकेशीं जगत्प्रसूं सुप्रभां देवीं दक्षः सुप्रणम्य वाग्भिः तुष्टाव । पुनश्च तस्य सुता भूत्वा हरजायाभवितुं निवेदयामास । दक्षस्य वचनेन प्रीता परमेश्वरी तथैव कर्तुम् अङ्गीकारं चकार । पुनश्च अनन्तरं दक्षस्य कन्या सती-रूपेण मर्त्यलोके अवततार । तपसा शिवं सन्तुष्य तं पतिरूपेण प्राप्तवती । दक्षयज्ञे पतिनिन्दां निशम्य सा दाक्षायणीं तनुं विहाय हिमाद्रितनया पार्वती च बभूव ।

सती

मानसीसृष्ट्या प्रजाः बर्द्धयितुमसमर्थः ब्रह्मा जगदम्बिकायाः शरणं जगाम । सा देवी भ्रुवः मध्यात् आत्मसमप्रभां शक्तिं ससर्ज । तां ब्रह्मण अनुरोधात् दक्षस्य कन्या भवितुम् आज्ञां दत्वा विधये मैथुनजां सृष्टिं कर्तुञ्च सर्गशक्तिं ददौ । ब्रह्मणे अतुलां शक्तिं दत्वा सा देवी अर्द्धनारीश्वरे शिवे विवेश । ततः प्रभृति लोके मैथुनजासृष्टिः प्रचलिताऽभूत् । ब्रह्मणः आदेशेन दक्षः मैथुनजां सृष्टिं कर्तुं निजस्त्रिया षष्टिसम्मिताः कन्याः जनयामास । तासां धर्मादिभिः सह विवाहञ्च कारयामास । तासु कन्यासु केचित् विद्वांसः शिवां ज्येष्ठां वदन्ति केचित् मध्यमाम् अपरे च सर्वानन्तरजां वदन्ति । कल्पभेदात् मतत्रयं सत्यमस्ति । सुतोत्पत्तेः अनन्तरं सपत्नीकः प्रजापतिः मनसा जगदम्बिकां सस्मार । सन्तुष्टा देवी पणविवृत्तये वीरिण्याम् अवतारं चक्रे । सा देवी दक्षस्य मनसि सोवास । दक्षः सुमुहूर्त्तेन स्वपत्न्यां देवीं मुदा निदधे । हृष्टचित्ता वीरिणी शिवावासप्रभावानु विरेजे । सर्वे देवाः देवीं गर्भगतां ज्ञात्वा आगत्य जगदम्बिकां तुष्टुवुः । लोकोपकारकारिणीं तां मुहुर्मुहुः प्रणम्य ते स्वगृहं ययुः । चन्द्रग्रहतारकानुकूलके सुखदे मुहूर्ते सद्यः मातुः पुरतः देवी आविर्बभूव । प्रजापतिः तां विलोक्य शिवादेवीति मेने । स्वर्गवाद्यानि वादितानि बभूवुः । त्रिदशाः पुष्पवृष्टिञ्च चक्रुः । वीरिणीसम्भवां देवीं जगदम्बिकां करौ बद्ध्वा दक्षः तुष्टाव । ततः दक्षपुरे महान् उत्सवोऽभूत् । दक्षः श्रुतिकुलाचारं विधिवत् चक्रे । बहुनि वाद्यानि नेदुः । सर्वतो यथोचितं नर्तनं गानञ्च बभूव । सर्वे मुनयः तत्रागत्य जगतः परमेश्वरीं शुभैस्तवैः तुष्टुवुः । अथ विष्णवादयः सर्वे प्रीत्या शिवं शिवाञ्च स्मरन् प्रीत्या स्वधामानि ययुः । वीरिण्या दक्षेन च पालिता अथ सा ववृधे । शैशवेऽपि तस्यां सर्वे सदगुणाः प्रकाशिता अभवन् । बाल्येऽपि सखीमध्यगता सा शङ्करस्य प्रतिमां लिखति स्म । बाल्योचितानि सुगीतानि यदा जगौ तदा सा स्थाणुं हरं रुद्रं स्मरति स्म ।

आचरन् निजभावेन सखीमध्यगता यदा ।

तदा लिलेख भर्गस्य प्रतिमामन्बहं मुहुः ॥

यदा जगौ सुगीतानि शिवा बाल्योचितानि सा ।

तदा स्थाणुं हरं रुद्रं सस्मार स्मरशासनम् ॥

(शि.पु.रु.सं.स.ख, १४/५६-५७)

अथैकदा पितुः पार्श्वे तिष्ठन्तीं तां सतीं नारदेन सहागतः ब्रह्मदेवः अद्राक्षीत् । तौ विलोक्य लोकलीलानुसारिणी सा देवी तौ प्रणनाम । तामाशीषं दत्वा ब्रह्मदेवेनोक्तम् -

त्वामेव यः कामयते यं तु कामयसे सति ।

तमाप्नुहि पतिं देवं सर्वज्ञं जगदीश्वरम् ॥

यो नाऽन्यां जगृहे नापि गृह्णाति न ग्रहीष्यति ।

जायां स ते पतिर्भूयादनन्यसदृशः शुभे ! ॥

(रु.सं.स.ख., १५/४-५)

इत्युक्त्वा दक्षालये सुचिरं स्थित्वा तौ स्वस्थानं जग्मतुः । इत्थं रुचिरैः विहारैः भक्तवत्सला कौमारीम् अवस्थां जहाव । यौवनगतां तां वीक्ष्य भार्गव कथम् इमां सुतां दास्ये इति दक्षः चिन्तयामास । पितुर्मनोगतिं ज्ञात्वा सादेवी मातुः निकटं गत्वा शङ्करस्य हेतोः तपः कर्तुम् अनुज्ञां ययाचे । मातुरनुज्ञया गृहे सा तमाराधयामास ।

सर्वमासे सर्वदिने शिवार्चनरता सती कृत्स्नं नन्दां व्रतं कृत्वा शिवध्यानमग्ना सा सिद्धावस्थां प्राप्तवती । सर्वे विष्णवादयः देवाः सुरर्षयः तस्याः तपः प्रशशंसु । ततः तां प्रणम्य ते सुराः मुनयः गिरिवरं कैलासं जग्मुः । तत्र गत्वा विष्णवादि देवाः तं हरं तुष्टुवुः । स्तुतिं समाकर्ण्य शङ्करः अतिप्रसन्नो बभूव । सखीकौ तौ ब्रह्माणं विष्णुञ्च दृष्ट्वा यथोचितं समाभाष्यागमनस्य कारणं पप्रच्छ । तदातौ विश्वहितार्थाय सुराणां सुखहेतवे भार्यां गृहीतुं रुद्रम् अनुरोधं चक्रतुः । तदा स रुद्रः उक्तवान् यत् अहं तु निवृत्तिमार्गस्थः स्वात्मारामो निरञ्जनः अवधूततनुर्ज्ञानी कामवर्जितोऽस्मि । लोके विवाहकरणं परं बन्धनं विज्ञेयम् । तस्मात् विवाहे मम रुचिः नास्ति । परन्तु जगद्धिताय अहं भवदुक्तं करिष्यामि । परन्तु यादृशी कान्तां गृहीष्यामि तत् शृणुष्व -

या मे तेजः समर्था हि ग्रहीतुं स्याद्विभागशः ।

तां निर्देशय भार्यार्थे योगिनीं कामरूपिणीम् ॥

योगयुक्ते मयि तथा योगिन्येव भविष्यति ।

कामासक्ते मयि तथा कामिन्येव भविष्यति ॥

(रु.सं.स.ख., १६/३६-४०)

पुनश्च स्वपणविषये परमेश्वरः रुद्रः उक्तवान् -

तत्राप्येकं पणं मे त्वं शृणु ब्रह्मंश्च मां प्रति ।

अविश्वासो मदुक्ते चेन्मया त्यक्ता भविष्यति ॥

(रु.सं.स.ख., १६/४४)

तस्य वचः श्रुत्वा तौ देवौ दक्षस्यतनया उमा एव तादृशी स्त्री या त्वदर्थं तपस्यति, तां कृपां कुरुष्व इति निवेदनं कृत्वा सस्त्रीकौ विधिविष्णू स्वधामनि जग्मतुः ।

सर्वदेवानां निवेदनं गृहीत्वा नन्दाव्रतस्थान्ते नवम्यां ध्यानमग्रायाः शिवायाः समुखे एव हरः प्रत्यक्षमभवत् । प्रत्यक्षतो हरं वीक्ष्य सुलज्जावनतानना सती तस्य शिवस्य चरणौ ववन्दे । अथ सद्ब्रत-धारिणीं सतीं शिवः वरं ब्रूहि वरं ब्रूहीति उवाच । त्रपवशा सा देवी अभीष्टं वक्तुं न शशाक । प्रियं शिववचः श्रुत्वा सा अतिप्रसन्ना बभूव । सतीभक्तिवशः शम्भु स्वयमेव 'त्वं मम भार्या भव' इति प्राह । मनोगतं वरं प्राप्य प्रमुदिता सा सती तूष्णीं तस्थौ । अथ दाक्षायणी उक्तवती -

देवदेवमहादेव ! विवाहविधिना प्रभो !

पितुर्मे गोचरीकृत्य मां गृहाण जगत्पते !

(रु.सं.स.ख., १७/२२)

सतीवचः श्रुत्वा महेशः तथास्तु इत्युक्त्वा स्वधाम जगाम । साऽपि देवी शम्भुं नत्वा मातुरभ्यासमगात् । हरोऽपि हिमवत्प्रस्थं प्रविश्य दाक्षायणीवियोगात् कृच्छ्रध्यानपरोऽभवत् ।

तत्रागतं सरस्वतीयुतं विधिं विलोक्य हरः तं सर्वमवोचत् । सर्वं निशम्य विधिः दक्षालयं गत्वा शिवाय सतीं प्रदातुं दक्षं प्रेरितवान् । दक्षस्य स्वीकृतिं प्राप्य ब्रह्मा शिवसमीपं गत्वा विवाहार्थं दक्षनिलयं गन्तुं शिवं कथितवान् ।

चैत्रे सिते पक्षे भगदैवते नक्षत्रे त्रयोदश्यां रविवासरे शिवः विवाहार्थं देवै ब्रह्मणः मानसपुत्रैः स्वगणैश्च सार्द्धं यात्रां चकार । प्रसन्नात्मा दक्षः सर्वेश्वरं हरं विधानेन पूजयामास । ततः शुभे मुहूर्ते निजसुतां सतीं दक्षः हर्षेण शम्भवे ददौ । वृषभध्वजः विवाहविधिना दाक्षायण्याः पाणिं जग्राह । सर्वे मुनिगणाः सुराश्च पराम् आनन्दं जग्मुः ।

ततः स शङ्करः सत्या सगणः पर्वतोत्तमं कैलासं जगाम । दक्षजां देवीं विवाह्य स्वस्थानं प्राप्य तया सह मुदा चिरं रेमे । इत्थं पञ्चोत्तरम् एकशतं दिव्यं वर्षं व्यतीतमभूत् ।

शङ्करेण सह विहारं कृत्वा सा सती अतीव सन्तुष्टा अभवत् । तस्याः हृदि विरागः समजायत । एकस्मिन् दिवसे रहसि सङ्गता सा देवी शिवं प्रणम्य परं तत्त्वमुपदिष्टुं निवेदितवती ।

केवलं जीवोद्धाराय आदिशक्त्या सतीदेव्या निवेदितः देवः महेश्वरः तस्यै परतत्त्वमुपदिष्टवान् । भक्तेः ज्ञानस्य वैराग्यस्य च निगूढं तत्त्वं वर्णयन् अन्ते भक्तेः सर्वश्रेष्ठत्वं मोक्षसाधकत्वं प्रमाणयता तेनोक्तम् -

कलौ प्रत्यक्षफलदा भक्तिः सर्वयुगेष्वपि ।

तत्प्रभावादहं नित्यं तद्वशो नात्र संशयः ॥

(रु.सं.स.ख., २३/४०)

सतीप्रश्नेन परमेश्वरः शिवः लोके जीवोद्धारपरायणः स यन्त्रमन्त्र-शास्त्रं विशेषतः तन्माहात्म्यं अन्यानि जीवोद्धारकराणि शास्त्राणि वर्णयामास । सर्वाश्रमधर्मा नृपधर्मान् सेतिहासमाहात्म्यं वैद्यशास्त्रं ज्योतिःशास्त्रं सामुद्रिकं शास्त्रम् अन्यशास्त्राणि च कृपां कृत्वा महेश्वरः वर्णयामास । ततः हिमवद्गिरौ अन्यस्थलेषु च परब्रह्मस्वरूपिणौ सतीशिवौ बहुविधं चिक्रीडाते ।

ततः सती महादेवी स्वपतेः शङ्करस्य वियोगमलभत् । रामपरीक्षणे रुष्टः शंकरः सतीं मनसा तत्याज । शम्भोरनादरात् दुःखिता दक्षजा सती पितुर्यज्ञे गत्वा तत्र यज्ञे शम्भोः भागं न वीक्ष्य क्रोधं चकार । विष्णवादीन् सकलान् देवान् सा परमेशानी भर्त्सितवती । स्वपुत्र्याः क्रोधं विलोक्य दक्षः शिवं वेदवाह्यः अकुलीनः भूत-प्रेत-पिशाचराट् इति जगाद । त्रैलोक्यपूजिता देवी शिवनिन्दायुक्तं पितरं दृष्ट्वा निःश्वसन्ती रूषाविष्टा देवी स्वजीवनमसार्थकं मेने । पुनश्च दाक्षायणीं देहं त्यक्तुम् उचितं मेने । दक्षस्याध्वरे स्वप्राणवल्लभं स्मृत्वा दृङ्निमील्य योगमार्गं समाविशत् । प्राणापानौ समानावनिलौ कृत्वा नाभिचक्रतः यत्नात् उदानमुत्थाप्य हृदि स्थाप्य ततः कण्ठाद् उत्थाप्य भ्रुवः मध्ये संस्थापयामास । योगमार्गतः वायोः धारणात् तस्याः शरीरं भस्मसात् बभूव । हतकल्मषदेहः भूमौ प्रापतत् । तदा खे भूमौ च हाहेति महान् नादः बभूव । क्रुद्धाः शिवगणाः दक्षं हन्तुम्

उद्यताः अभवन् । अवशिष्टाः शिवगणाः आगत्य शिवाय सर्वं न्यवेदयन् । शिवः सर्वं निशम्यातीव चुकोप । एकां जटामुत्पाद्य पर्वतोपरि आस्फालयामास । सद्यः महाप्रलयभीषणः वीरभद्रः तज्जटायाः संबभूव । तज्जटापरभागतः मकाकाली समुत्पन्नाऽभूत् । तौ दक्षाध्वरं ध्वंसं कृतवन्तौ । वीरभद्रः दक्षयज्ञं नाशयित्वा दक्षस्य शिरश्चिच्छेद । ब्रह्मणः स्तुत्या प्रसन्नः शिवः अन्ते दक्षाय जीवदानं ददौ । देवेभ्यश्च अभयमददात् । सा च देवी सती स्वशरीरं त्यक्त्वा हिमालयगृहे पार्वतीरूपेण अवततार । इत्थं दक्षकन्यायाः जगन्मातुः सत्याः चरितं शिवपुराणीयरुद्रसंहितान्तर्गतं सतीखण्डानुसारं प्रस्तुतमस्ति ।

वायवीय-संहितायाः पूर्वभागे सत्याश्चरितं भगवता वायुदेवेन ऋषिणां समक्षं समुपस्थापितं वर्तते । तत्र चरितमिदं चाक्षुषमन्वन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे च यथा संगठितमासीत् तथा वायुदेवेन प्रतिपादितम् । वायवीय-संहितानुसारेण चाक्षुषमन्वन्तरे दक्षः सर्वैः देवैः सहजामातारं शिवं द्रष्टुं हिमवत्शिखरं जगाम । देवानां सत्कारे रतौ सतीशिवौ दक्षस्य स्वतन्त्रं सत्कारं कर्तुं विस्मृतवन्तौ । तेन क्रुद्धः दक्षः शिवेन सह वैरं कृत्वा परस्मिन्काले यज्ञायोजनं कृत्वा शिवं नाजुहाव । नारदमुखात् पितृयज्ञवार्तां निशम्य रुष्टा सती पितृमखे गत्वा तत्र शिवनिन्दां श्रुत्वा स्वकीयां तनुं त्यक्तवती । चाक्षुषमन्वन्तरे प्राचेतसदक्षः कनखले यज्ञमाचरत् । तत्रापि तेन शिवस्य कृते भागः न कल्पितोऽभूत् । पार्वतीप्रेरणया शिवः वीरभद्रं भद्रकालीञ्च समुत्पाद्य दक्षयज्ञं विध्वंसितवान् ।

बृहद्धर्मपुराणे दक्षकन्यायाः जगदम्बायाः सत्याः स्वयम्बरं वर्णितं विद्यते । स्वयम्बरे दक्षः शिवद्वेषात् शिवं नामन्त्रितवान् । स्वयंवरे शिवं न प्राप्य सती वरमालां भूमौ निक्षिप्तमुद्यता अभवत् । तदाविर्भूयः शिवः वरमालां कण्ठे धृत्वा तस्यै दर्शनं दत्वा अन्तर्दधे । दक्षादयः हाहाकारं कृत्वा शिववरणं नादृतवन्तः । वृद्धभिक्षुरूपेण शिवः सत्याः शिवभक्तिपरीक्षणं चकार । ततः दक्षपुरोद्याने सतीं स्वक्रोडे गृहीत्वा आकाशे गतवान् । सत्या सह खे गच्छन्तं शिवं दृष्ट्वा सर्वे विस्मिताः अभवन् । दक्षः 'हा सती' 'हा सती' इति विलपितवान् । विलपन्तं दक्षं दधीचिमुनिः शिवं ध्यातुमुपदिदेश । परन्तु दक्षः शिवं रुद्राणामीश्वरं मत्वा तस्मिन् सम्मानं न चकार । यदा ते एकादशरुद्राः तमतिक्रम्य महेश्वरेण सह

मिलिताः भविष्यन्ति तदा स शिवं पूजयिष्यतीति उक्त्वा दक्षः गृहं प्राविशत् ।

कालिकापुराणे सत्याः वृत्तान्तं रुद्रसंहिताप्रदत्तं सतीतत्वेन सह साम्येन एव वर्णितम् । ब्रह्मणः प्रेरणया दक्षः स्वसुतां सतीं शिवाय दत्तवान् -

ततः शुभे मुहूर्ते तु लग्ने च द्विजसत्तमः ।

सतीं निजसुतां दक्षो ददौ हर्षेण शम्भवे ॥

उद्वाहविधिना सोऽपि पाणिं जग्राह हर्षितः ।

दाक्षायण्या वरतनोस्तदानीं वृषभध्वजः ॥

(का.पु., ११/१७)

वराहपुराणे - सतीउपाख्यानमत्र भिन्नतया वर्तते । ब्रह्मणः कोपात् रुद्रः समुत्पन्नः । तस्मै स्वदेहोद्भूतां गौरीं दत्त्वा स ब्रह्मा तं प्रजासृष्ट्यर्थमादिदेश । परन्तु रुद्रोऽसामर्थ्यं प्रकटयन् जले निमज्जितो बभूव । ततो ब्रह्मा तां कन्यामन्तशरीराणां कृत्वा सप्तमानसान् पुत्रान् तथा च दक्षं ससर्ज । ब्रह्मणा सा कन्या गौरी दक्षाय पुत्रीत्वेन प्रदत्ता अभूत् । ततो दक्षः स्व दौहित्रैः सह प्रजापतेः प्रीत्यर्थं यज्ञम् आरब्धवान् । तदा रुद्रः दशसहस्रवर्षान्ते जलात् समुत्थाय धरणीं शस्यश्यामलां पशुमानवादिसङ्कुलां वीक्ष्य मनसि कोपं चकार । यदहं ब्रह्मणः आदेशेन सृष्ट्यर्थं तपः करोमि तदाऽपरः कश्चित् सृष्टिं कृतवान् इति तस्य कोपस्य कारणमासीत् । दक्षयज्ञस्थलात् मन्त्रनादं निशम्य रुद्रः यज्ञं नाशयितुमुद्यतोऽभूत् । तत्र महतायुद्धेन स विष्णवादिन् देवान् पराजितवान् । अन्ते ब्रह्मणः आदेशेन सर्वदेवैः रुद्रः स्तुतोऽभूत् । ब्रह्मणाऽऽदिष्टः दक्षः स्वकन्यां शिवाय ददौ ।

महाभागवतपुराणे - महाभागवतपुराणे कालिकापुराणस्य बृहद्धर्मपुराणस्य च कथाभागं गृहीत्वा किमपि समन्वयात्मकमुपाख्यानं समुपस्थापितमस्ति, परन्तु पुराणेऽस्मिन् सत्याः देहत्यागप्रसङ्गे तत्र छायाकाल्याः देहत्यागः कथितः न तु साक्षात् सत्याः ।

इत्थं पुराणेषु शक्त्याः प्रथमावताररूपिण्याः सत्याः चरित्रं वर्णितं विद्यते ।

पार्वती

योगात् पितुर्यज्ञे त्यक्तदेहा सा चण्डिका स्ववचः सत्यं विधातुं
प्रसन्नाखिलकामदा सा महेश्वरी अथ शैलचित्ते विवेश । देव्याः प्रसादतः
हिमालयगिरेः पत्नी मेना देवीं चण्डिकां गर्भे दधार । हिमालयपत्नी सा मेना
सुतरां विरेजे । महातेजोवतीं तां शुभाङ्गीं प्रियां दृष्ट्वा गिरीश्वरः अतीव मुमोद ।
तस्मिन्नवसरे विष्णवादयः देवाः मुनयश्च समागत्य गर्भस्थां शिवां तुष्टुवुः ।
गर्भस्थायाः महेशान्याः बहुस्तुतिं कृत्वा प्रसन्नमनसो देवाः स्वं स्वं धाम ययुः ।
नवमे मासे व्यतीते पूर्णतः दशमे मासि शिवशक्तिः शिवा सती मेनायाः पुरतः
आविबर्भूव । वसन्तर्तौ मघोमासे नवम्यां मृगधिष्यके अर्द्धरात्रे मेनका जठरात्
शिवा समुत्पन्ना बभूव । जातायां तस्यां वायुः अनुकूलो ववौ । आकाशात्
पुष्पवृष्टिश्च बभूव । अग्रयः शान्ताः जज्वलुः । तदा घनाः जगर्जुः । जायमानायां
तस्यां हिमवतन्गरे सर्वं दुःखं क्षयं गतम् । तस्मिन्नवसरे सुख्यः विष्णवाद्या सकलाः
सुराः तत्रागत्य शिवकामिनीं दिव्यरूपां महामायां कालिकां तुष्टुवुः । सा मेनाऽपि
स्वरूपं त्यक्त्वा सुतासमं रूपं गृहीतुं देवीं निवेदितवती । तदा देवी उक्तवती -

हे मेने ! त्वं पुरा मां च सुसेवितवती सदा ।

त्वद्भक्त्या सुप्रसन्नाऽहं वरं दातुं गतान्तिकम् ॥

वरं ब्रूहीति मद्राणीं श्रुत्वा ते तद्वरो धृतः ।

सुता भव महादेवी ! सा मे देवहितंकुरु ॥

तथा दत्त्वा वरं तेऽहं गता स्वम्पदमादरात् ।

समयं प्राप्य तनयाऽभवन्ते गिरिकामिनि ॥

दिव्यरूपं घृतं मेऽद्य यत्ते मत्स्मरणं भवेत् ।

अन्यथा मर्त्यभावेन तवाज्ञानं भवेन्मयि ॥

(रु.सं.पा.ख., ६/४८-५१)

इत्युक्त्वा अम्बिका तूष्णीं बभूव । पश्यन्त्यां मातरि सद्यः सा तनया-तनुः अभूत् ।
लौकिकीं गतिमाश्रिता सा मेनापुरे रोदनं चकार । देवकार्यकरं सुखदं पार्वतीजन्म
निशम्य प्रीत्या हिमवान् सपुरोहितः सद्भिजः तत्राजगाम । सुवाससा शोभमानां
नीलोत्पलदलश्यामां सुद्युतिं सुमनोरमां तादृशीं कन्यां विलोक्य गिरीश्वरः अति

मुमोद । सर्वे पौराः पुरुषाः स्त्रियश्च तत्र मुमुदुः । तदा महान् उत्सवः अभूत् ।
गिरिराजः प्रीत्या द्विजेभ्यो दानं ददौ । विविधं गानपूर्वकम् उत्सवं कारयामास ।

गिरिराजगृहे वर्षासमये गङ्गेव सा देवी ववृधे । चन्द्रबिम्बकलामिव सा
चारुदर्शना देवी कालिका चानुदिनं रम्यां दधे । अथ सा देवी तनुः शिवा
सद्गुरोः विद्याः पपाठ । एकदा शिवज्ञानी नारदः शिवप्रेरितः सन् हिमालयगृहं
प्रीत्या स्वयम् आगमत् । मुनिं दृष्ट्वा गिरिशः तं नत्वा अर्चयत् । ततः स्वतनयाम्
आहूय मुनेः अङ्घ्रयोस्तामपातयत् । पुनश्च मुनिं नत्वा स भूधरः पप्रच्छ यत् हे
मुनेः । त्वं सर्वज्ञोऽसि । मत्सुताजातकं ब्रूहि । मम सुता कस्य प्रिया भविष्यति ?
तदा कालिकाहस्तं सर्वाङ्गं च विलोक्य प्रीतमानसः विदितवृत्तान्तः नारदः उक्तवान्
यत् सर्वलक्षणशालिनी एषा तव तनया स्वपतेः अत्यन्तं सुखदायकं पित्रोः
कीर्तिविवद्धिनी महासाध्वी च भविष्यति । त्वत्सुतायाः करे सर्वाणि सुलक्षणानि
सन्ति । हे गिरे ! अस्याः करे एका विलक्षणा रेखा विद्यते । तत्फलं शृणु ।
अस्याः पतिः नम्रोऽगुणोऽकामी मातृतातविवर्जितः अमानोऽशिववेषः योगी एव
भविष्यति । नारदस्य वचो निशम्य शैलः दुखितो बभूव । कमुपायं कर्तुं मुनिं
निवेदयामास । तदा महाकौतुककारकः नारदः उवाच -

स्नेहाच्छृणुगिरे वाक्यं मम सत्यं मृषा न हि ।
कररेखा ब्रह्मलिपिर्न मृषा भवति ध्रुवम् ॥
तादृशोऽस्याः पतिः शैलः भविष्यति न संशयः ।
तत्रोपायं शृणु प्रीत्या यं कृत्वा लप्स्यसे सुखम् ॥
तादृशोऽस्ति वरः शम्भुः लीलारूपधरः प्रभुः ।
कुलक्षणानि सर्वाणि तत्र तुल्यानि सद्गुणैः ॥
प्रभौ दोषो न दुःखाय दुःखदोऽत्यप्रभौ हि सः ।
रवि-पावक-गङ्गानां तत्र ज्ञेया निदर्शना ॥
तस्माच्छिवाय कन्यां स्वां शिवां देहि विवेकतः ।
शिवः सर्वेश्वरः सेव्योऽविकारी प्रभुरव्ययः ॥
शीघ्रप्रसादः स शिवस्तां गृहीष्यत्यसंशयम् ।
तपः साध्यो विशेषेण यदि कुर्याच्छिवा तपः ॥

(रु.सं.पा.ख.८.१७-२२)

नारदः पुनः अब्रवीत् एषा तव कन्या शम्भोः भाविनी दयिता । पित्रोः सुखविवर्द्धिनी
 एषा महासाध्वी सुव्रता तपस्विनी शम्भोः चित्तं वशे करिष्यति । इमाम् ऋते
 अन्यां सोऽपि न उद्वहिष्यति । एतयोः सदृशं प्रेम कस्यापि न भूतं न भविता
 नाधुना च प्रवर्तते । अनयोः सुरकार्याणि कर्तव्यानि सन्ति । तपः प्रभावात्
 सकलेश्वरं महेश्वरं सन्तोष्य एषा स्वर्णगौरी सुवर्णाभा भविष्यति । गौरीति
 ख्यातिं तव कन्या प्राप्स्यति । हरब्रह्मादिभिः सर्वदेवगणैश्च पूज्या भविष्यति ।
 इमां कन्यां त्वम् अन्यस्मै न दातुमर्हसि । रहस्यमिदं देवानां समक्षे कदाचन
 प्रकाश्यं नास्ति ।

इत्थमुदारवचनम् उक्त्वा नारदः जगाम । गिरिपतिरपि सर्वसम्पत्समृद्धं
 स्वगृहमगमत् ।

कियत्काले गते सति मेना स्वनाथं सुलक्षणकुलोद्धवेन साकं कन्यायाः
 विवाहविषये निवेदनं कृतवती । तद् श्रुत्वा हिमालयः भ्रमं त्यक्तु मेनां कथितवान्
 पुनश्च शिवप्राप्त्यर्थं शिवाराधनं कर्तुं पार्वतीमु-पदिदेश । शिवाराधनतत्परा
 पार्वती स्वप्ने शिवं ददर्श । स्वप्ने शिवः तां तपस्यां कर्तुं कथितवान् । सा च
 तथैव चकार । इत्थं व्यतीतेऽल्प दिने सतीविरहसुव्यग्रो शिवः सर्वत्र भ्रमन्
 कियद्गणयुतः प्रभुः तपः कर्तुं हिमालयमाजगाम । हिमवत्प्रस्थे स्थित्वा वशी
 हरः तपः प्रारम्भमकरोत् । एकाग्रं स्वमात्मानम् अतन्द्रितः सन् चिन्तयामास ।
 औषधिप्रस्थे शिवस्यागमनं निशम्य हिमभूधरः तत्र जगाम । प्रभुं रुद्रं सगणः
 प्रणनाम, समानर्च च । कृताब्जलिः सन् तुष्टाव । तस्य स्तुतिं श्रुत्वा नेत्रे
 किञ्चिदुन्मील्य शिवः सगणं गिरिं ददर्श । तदा वृषध्वजः हिमालयशिखरे
 निर्विघ्नं तपस्तप्तुं गिरिराजम् अनुज्ञां ययाचे । तदा आत्मानं कृतकृत्यो मत्वा
 गिरिराजः स्वगणान् गङ्गावतरणस्थानं न गन्तुम् आदिश्य स्वगृहं ययौ । अथ
 हृष्टः शैलपतिः सत्पुष्पफलं गृहीत्वा स्वतनयासहितं हरान्तिकं ययौ । ध्यानतत्परं
 त्रिजगतांनाथं प्रणम्य हृदा कालीं तस्मै अर्पयामास । फलपुष्पादिकं सर्वं तदग्रे
 निधाय सुताम् अग्रे कृत्वा शैलराट् सखीभ्यां सह कालीं तस्य सेवायां
 नियोजयितुं शिवाय अनुज्ञां ययाचे । फुल्लेन्दीवरपत्राभां पूर्णचन्द्रनिभाननां
 ध्यानीनां च मनोहरां कामरूपिणीं देवीं वीक्ष्य महायोगी हरः शीघ्रं दृशौ

न्यमीलयद्, पुनश्च तनयां सदने स्थाप्य तस्य दर्शनार्थमागन्तव्यमिति शंकरस्य वचनं निशम्य चकितः हिमालयः तस्य कारणमपृच्छत् । तदा शम्भुः प्रहसन् गिरिमब्रवीत् यत् वेदपारगैः विद्वद्भिः नारी तपस्विनां विघ्नकर्त्री मायारूपा प्रोक्ता इत्यवोचत् । अतः तत्समीपे नानेतव्या । तद् श्रुत्वा पार्वती नारीस्वरूपिण्याः प्रकृतेः महत्त्वमप्रतिपादयत् । सांख्यशास्त्रोदितं तस्याः वचनं श्रुत्वा हरः स्वसेवां कर्तुं पार्वतीम् अनुज्ञामददात् । शङ्करेणाभ्यनुज्ञातः हिमवान् गिरिजया सार्द्धं स्वगृहं ययौ । ततः प्रभृति सा काली पित्रा विनापि सखीभ्यां सह नित्यशः सेवायै शङ्कराभ्यासं जगाम । महेश्वरशासनात् नन्दीश्वरादिकाः गणाः तां न निषिषेधुः । हरः ध्यानयोगेन तत्र परमात्मानं निर्विघ्नेनाचिन्तयत् । सखीभ्यां सह काली प्रत्यहं चन्द्रशेखरं सेवितवती । महालावण्यनिचयां मुनीनामपि मोहिनीं निकटेस्थितां कालीं भार्यार्थे गिरिशः नागृहीत् । परन्तु नित्यं स्वसेवनेरतां तां दृष्ट्वा सदयो भूत्वा समचिन्तयत् यत् यदि एषा तपश्चर्याव्रतं करिष्यति तदागर्वबीजविवर्जिताम् एनां गृहीष्यामि । इति संचिन्त्य भूतेशो द्रुतं ध्यानसमाश्रितोऽभूत् । ध्यानपरः हरो नित्यं कालीं पश्यन्नपि न पश्यति ।

एतस्मिन्नन्तरे तारकेणप्रपीडिताः शक्राद्याः देवाः मुनयश्च ब्रह्माज्ञया रूद्रेण काल्याः योगं कारयितुं स्मरं हरसमीपं प्रेरयामास । जीवानां कामोद्दीपनकारकः कामः महेशस्यौषधिप्रस्थे गत्वा सर्वतः स्वप्रभावं प्रससार । तदैव सखीभ्यां संयुता शिवा अनेकशः पुष्पाणि नीत्वा शिवपूजार्थं तत्राजगाम । यदा शिवसमीपे पर्वतात्मजा उपस्थिता अभूत् तदैव शङ्करः ध्यानं त्यक्त्वा पार्वतीं दृष्टवान् । गिरिशेन दृष्टा पार्वती स्त्रीस्वभावात् लज्जां प्राप्तवती । तदा गिरिशः गिरिजायाः रूपसुषमां वर्णयामास । तदङ्गानि मुहुर्मुहुः वर्णयित्वा यावत् वस्त्रान्तरे हस्तं शङ्करः अचालयत् तावत् स्त्रीस्वभावात् लज्जिता पार्वती दूरं गतवती । तदा महायोगी महेश्वरस्य मनसि इयं चिन्ता समुत्पन्ना यत् केन कुकर्मिणा मम चित्तं विकृतं कृतम् ? इत्थं विचिन्त्य स महायोगी तदा वामभागे स्थितं गर्वितं स्वशरं क्षेपुकामं स्मरं ददर्श । तादृशं कामं दृष्ट्वा परात्मनः गिरिशस्य तत्क्षणात् क्रोधसम्मर्दः संजातोऽभूत् ।

तदा भयभीतः कामः त्रिदशान् सस्मारः । सकलाः ते देवाः तत्र आययुः । शिवं नत्वा च ते तुष्टुवुः । शिवललाटमध्यगः नेत्राग्निः उर्ध्वशिखः सन् जज्वाल । गगने उत्पत्य तूर्णं धरणीतले निष्पत्य भ्रामं भ्रामं मेदिन्या उपरि पपात । तावदेव मदनं भस्मसात् चकार । तस्मिन् स्मरे हते विह्वलाः देवाः रुरुदुः । श्वेताङ्गा विकृतात्मा गिरिराजसुता तदा सखीजनं समादाय रोदनं कृत्वा स्वं मन्दिरं जगाम । भर्तुः मृत्युजदुःखेन तदा रति विललाप । ततः परं देवानामनुरोधेन शिवः वरं दत्तवान् यत् कामदेवः द्वापरे कृष्णपुत्रप्रद्युम्नरूपेण पुनर्जन्म प्राप्स्यति । शम्बरासुरं हत्वा प्रद्युम्नः रतिं प्राप्स्यति । तां गृहीत्वा प्रद्युम्नः द्वारकायां सुखेन च कालं यापयिष्यति । इत्युक्त्वा शिवः अन्तर्दधे । पितृगृहं गत्वा मातरं मिलित्वा भग्नमनोरथा सा भूधरात्मजा भृशं रुरोद । विकलमानसा चाभूत् । शम्भुविरहत्क्लिष्टमानसा सा न किञ्चित् सुखमाप । अथ देवमुनिनारदः तत्रागत्य हिमालयात् सर्वं श्रुत्वा शीघ्रं कालीसमीपमागत्य उक्तवान् हे कालि ! शृणु, तव स्वामी महायोगी महेश्वरः विरक्तः अस्ति । अतः त्वं तपसा रुद्रम् आराधय । तपसा संस्कृतां त्वां स द्वितीयां करिष्यति । हे देवी ! शिवादृते अन्यं पतिं त्वं हठात् न ग्रहण्यसि । मुनेः वचः आकर्ण्य रुद्रस्याराधनार्थाय नारदात् पञ्चाक्षरं मन्त्रं गृहीत्वा हृष्टमानसा पार्वती तपः साध्यं हरं प्राप्तुं तपस्यायां मन आदधे । हिमालयात् अनुज्ञां प्राप्य मेनासमीपं गत्वा पार्वती अनुज्ञां ययाचे । परन्तु मेना तद्वाक्यं नाङ्गीचकार । मात्रा विनिवारिता शैलपुत्री महेश्वरं विना किञ्चित् सुखं न प्राप । अथ शिवां दुःखितां ज्ञात्वा शैलप्रिया तपसे निर्देशं ददौ । मातुराज्ञां संप्राप्य पार्वती सुखं लेभे । मातरं पितरं मुदा प्रणिपत्य शिवा सखीभ्यां सह तपस्तप्तुं शिवं स्मृत्वा समुदगता बभूव । विविधानि वस्त्राणि हित्वा वल्कलानि धृत्वा तपसे गङ्गावतरणं प्रति जगाम । शम्भुना यत्र मनोभवः दग्धोऽभूत् तद् गङ्गावतरणस्थानं हरशून्यं दृष्ट्वा तत्र क्षणं स्थित्वा विरहादिता बभूव । हा हरेति तत्र रुदन्ती सा गिरेः सुता विलापं चकार । पुनः धैर्यं धारयित्वा तत्र दीक्षिता भूत्वा गौरीशिखरे महोत्तमे शृङ्गितीर्थे तपश्चकार । तपसः परीक्षार्थं शिवया तत्र सुन्दराः वृक्षाः आरोपिताः अभवन् । ततः भूमिशुद्धिं कृत्वा वेदीं निर्माय मुनीनामपि दुष्करं तपः समारेभे । तस्याः तपः यथा शिवमहापुराणे -

विगृह्य मनसा सर्वाणीन्द्रियाणि सहाशु सा ।
 समुपस्थानिके तत्र चकार परमं तपः ॥
 ग्रीष्मे च परितो वह्निं प्रज्वलन्तं दिवानिशम् ।
 कृत्वा तस्थौ च तन्मध्ये सततं जपतीं मन्त्रम् ॥
 सततं चैव वर्षासु स्थण्डिले सुस्थिरासना ।
 शिलापृष्ठे च संसिक्ता बभूव जलधारया ॥
 शीते जलान्तरे शश्वत्तस्थौ सा भक्तितत्परा ।
 अनाहाराऽतपत्तत्र नीहारेषु निशासु च ॥
 एवं तपः प्रकुर्वाणा पञ्चाक्षरजपे रता ।
 दध्यौ शिवं शिवा तत्र सर्वकामफलप्रदम् ॥
 स्वरोपिताञ्छुभान् वृक्षान् सखीभिः सिञ्चती मुदा ।
 प्रत्यहं सावकाशे सा तत्रातिथ्यमकल्पयत् ॥
 वातश्चैव तथा शीतवृष्टिश्च विविधा तथा ।
 दुःसहोऽपि तथा धर्मस्तया सेहे सुचित्तया ॥
 दुःखं च विविधं तत्र गणितं च तयागतम् ।
 केवलं मन आधाय शिवे साऽऽसीत् स्थिता मुने ॥
 प्रथमं फलभोगेन द्वितीयं पर्णभोजनैः ॥
 तपः प्रकुर्वती देवी क्रमान्निन्येऽमिताः समाः ।
 ततः पर्णाण्यपि शिवा निरस्य हिमवत्सुता ॥
 निराहाराऽभवद् देवी तपश्चरणसंरता ।
 आहारे त्यक्तपर्णाऽभूद्यस्माद्धिमवतः सुता ॥
 तेन देवैरपर्णेति कथिता नामतः शिवा ।
 एकपादस्थिता साऽऽसीच्छिवं संस्मृत्य पार्वती ॥
 पञ्चाक्षरं जपन्ती च मन्त्रं तेपे तपो महत् ।
 चीरवल्कलसंवीता जटासंज्ञातधारिणी ॥
 शिवचिन्तनसंसक्ता जिगाय तपसा मुनीन् ।
 एवं तस्यास्तपन्त्याश्चिन्तयन्त्या महेश्वरम् ।
 त्रीणि वर्षसहस्राणि जग्मुः काल्यास्तपोवने ॥

(रु.सं.पा.ख.११/३६-५२)

यत्र हरः षष्टिवर्षसहस्राणि तपोऽतप्यत तत्र क्षणमुषित्वा शिवा अचिन्तयत् यत् लोके वेदे मुनिभिश्च यः सर्वदा सर्वज्ञः सर्वात्मा सर्वदर्शनः भक्ताभीष्टप्रदः सर्वक्लेशनिवारणः इति गीयते स महादेवः नियमास्थां मां किं न जानाति ? यदि सर्वकामान् परित्यज्य तस्मिन्ननुरक्ता अहं तं काय-वाक्-मनसा च नित्यं विधिना स्मरामि तर्हि स शङ्करः संप्रसीदतु इति चिन्तयित्वा सा देवी तत्र सुचिरं मुनीनामपि दुष्करं तपः तेपे । तत्तपोदर्शनार्थम् अखिलाः मुनयः तत्रागतवन्तः । शिवातपः सुप्रशंस्य ते स्वं धाम जग्मुः । तदा आश्रमगताः ये स्वभावेन विरोधिनः आसन् ते अपि तपः प्रभावात् विरोधरहिताः अभवन् । निसर्गात् मार्जारामूषकादयः वैरिणः वैररहिताः अभवन् । पार्वत्याः तपोवने वृक्षाः विचित्रफलपुष्पसमन्विताः अभूवन् ।

तपोवने तपः तपन्त्याः पार्वत्याः बहुकालं व्यतीतमभूत् । परन्तु हरः प्रादुर्भूतो न बभूव । सभार्यः ससुतामात्यः हिमालयः तत्रागत्य परमेश्वरीं बहुभावेन तपः त्यक्त्वा गृहं गन्तुं बोधयामास । परन्तु 'केवलेन तपसा सदाशिवम् आनयिष्ये' इति उक्त्वा पार्वती स्वतपसि निष्ठिता बभूव । गतेषु तेषु सर्वेषु सखीभिः परिवारिता महादेवी ततोऽधिकं कठोरं तपस्तेपे । तस्याः तपः प्रभावात् सदेवासुरमानुषम् चराचरं तप्तमासीत् । विद्वलाः शक्राद्याः गुरुमामन्य विधिसमीपं जग्मुः । ततः हरिणा सह विधिः अन्ये देवाश्च पिनाकिनं द्रष्टुकामाः तत्र जग्मुः, यत्र वृषभध्वज आस्ते ।

सकुतूहलाः देवाः मार्गमध्ये तपः निरतां पार्वतीं दृष्ट्वा शिवस्थानं जग्मुः । अथ विष्णवादयः देवाः तत्र गत्वा सुखमासीनं प्रसन्नं शिवं प्रभुं ददृशुः । तं प्रणम्य वेदोपनिषदान्वितैः सूक्तैः तुष्टुवुः । नन्दिना भृशं विज्ञप्तः शम्भु शनैः शनैः ध्यानात् उपारमत् । देवानां तेषामागमनस्य कारणमपृच्छत् । विष्णुः तारकेण कृतं दैवकष्टमवर्णयत् । तद्यथा शिवपुराणे -

तारकेण कृतं शम्भो देवानां परमाद्भुतम् ।

कष्टात्कष्टतरं देवा विज्ञप्सु सर्व आगताः ॥

हे शम्भो ! तव पुत्रेणौरसेन हि भविष्यति ।

निहतस्तारको दैत्यो नान्यथा मम भाषितम् ॥

विचार्येत्यं महादेव ! कृपां कुरु नमोस्तुते ।
 देवान् समुद्धर स्वामिन् ! कष्टात्तारकनिर्मितात् ॥
 तस्मात्त्वया गिरिजा देव शम्भो गृहीतव्या पाणिना दक्षिणेन ।
 पाणिग्रहेणैव महानुभावां दत्तां गिरीन्द्रेण च तां कुरुष्व ॥

(रु.सं.पा.ख., २५/१३-१६)

विष्णोः वचनं श्रुत्वा शिवः पुनः गृहस्थाश्रमं गृहीतुं नैच्छत् । तेनोक्तं यत् कामः
 नरकस्य द्वारम् । कारणं कामात् क्रोधोऽभिजायते । क्रोधात् सम्मोहः भवति ।
 मोहाच्च तपः भ्रंशते । अतः कामक्रोधौ सर्वथा परित्याज्यौ । एवमुक्त्वा महादेवः
 सामधिस्थो बभूव । ध्यानस्थितं सर्वेशं दृष्ट्वा देवाः नन्दीश्वरस्य शरणापन्नाः
 बभूवुः । देवानां कष्टं ज्ञात्वा नन्दीश्वरः शङ्करं स्तुतिं कर्तुं देवान् कथयामास ।
 देवानां स्तुत्या प्रसन्नः शिवः तेषामागमनस्य कारणं पप्रच्छ । तदा देवेभ्यः
 तारकासुरात् कष्टं विज्ञाय परमेश्वरः भक्तवत्सलः शिवः देवानां कष्टं दूरीकर्तुं
 विवाहबन्धनं स्वीचकार । देवाः प्रीत्या स्व धामानि ययुः ।

गिरिजायाः तपसा शिवः समाधेश्चलितोऽभूत् । ततः वसिष्ठादीन्
 सप्तमुनीन् पार्वतीपरीक्षां कर्तुं गौरीशिखरं गन्तुं तान् शिवः आदिदेश । शिवाज्ञया
 ते मुनयः तत्र गत्वा शिवनिन्दामाध्यमेन पार्वत्याः शिवे भक्तिं परीक्षयामासुः ।
 ततः पार्वत्याः शिवे अचलां भक्तिं ज्ञात्वा ते शिवसमीपमागत्य तं सर्वं वृत्तान्तं
 विनिवेद्य स्वधामानि ययुः ।

गतेषु तेषु मुनिषु स्वयं शङ्करः देव्याः तपोपरीक्षितुम् ऐच्छत् । परीक्षाच्छयना
 शम्भुः तां द्रष्टुं जटिलरूपमास्थाय पार्वत्याः तपोवनं ययौ । तत्र सखीभिः परिवारितां
 वेदिकोपरि-विराजितां शुद्धां तां देवीं तदा दृष्ट्वा देवः हरः प्रीत्या उपकण्ठं
 ययौ । आगतं ब्राह्मणं दृष्ट्वा शिवा तमपूजयत्, परिचयश्चापृच्छत् ।

सोऽपि शिवः देव्या परिचयादिकं पृष्ट्वा सर्वं ज्ञात्वा तत्पुरतः शिवनिन्दां
 चकार । तदा सा देवी उक्तवती हे द्विजेन्द्र ! शृणु, मनसा कर्मणा-वाचा च शिवः
 मया पतिभावेन वृतः । अहं जानामि यत् स महायोगीनामपि दुर्लभः शिवः मया
 कथं प्राप्तं भवेत् । तथापि मनः औत्सुक्यादद्य मया तपो तप्यते । ततः स जटिलः
 वारंवारं शिवनिन्दां कृतवान् । तदा संक्रुद्धा पार्वती उक्तवती यत् त्वं ब्राह्मणः,

सुतरामवध्योऽस्ति । अतः शिवनिन्दां न श्रोतुं तद् स्थलं हित्वा सा अन्यत्र गन्तुमुद्यताऽभूत् । तदा सुभगं स्वरूपं शिवायै दर्शयित्वा शिवः तां गमनात् वारयामास । तद्यथा शिवपुराणे -

कुत्र यास्यसि मां हित्वा त्वं न त्याज्या मया पुनः ।
 प्रसन्नोऽस्मि वरं ब्रूहि नादेयं विद्यते तव ॥
 अद्यप्रभृति ते दासस्तपोभिः क्रीत एव ते ।
 क्रीतोऽस्मि तव सौन्दर्यात् क्षणमेकं युगायते ॥
 त्यज्यतां च त्वया लज्जा मम पत्नी सनातनी ।
 गिरिजे ! त्वं हि सद्बुद्ध्या विचारय महेश्वरि ॥
 'मया परीक्षिताऽसि त्वं बहुधा दृढमानसे ।
 तत्क्षमस्वापराधं मे लोकलीलानुसारिणः ॥
 न त्वादृशीं प्रणयिनीं पश्यामि च त्रिलोकके ।
 सर्वथाऽहं तवाधीनः स्वकामः पूर्यतां शिवे ॥
 एहि प्रिये ! मत्सकाशं पत्नी त्वं मे वरस्तव ।
 त्वया साकं द्रुतं यास्ये स्वगृहं पर्वतोत्तमम् ॥

(रु.सं., २८/४३-४८)

परन्तु परमात्मनः हरस्य वचनं श्रुत्वा सा महासाध्वी यथोक्तविधिना विवाहं कर्तुं पुनश्च तस्याः पितुः हिमवतः सकाशं गत्वा पार्वतीं याचयितुं तं निवेदितवती । भिक्षुकवत् कन्यायाचनं कर्तुं शिवः नाभ्यनन्दत् । परन्तु गिरिजायाः अनुनयेन तुष्टः परमेश्वरः तथा कर्तुं स्वीचकार । अनन्तरं पार्वती सुखेन पितुः गृहं गतवती । परमेश्वरश्च स्वधाम जगाम ।

ततः गिरीशो भिक्षुवेषं विधाय हिमालयगृहं गत्वा पार्वतीं ययाचे । परन्तु तौ मेनाहिमालयौ तं न ज्ञातवन्तौ । तस्मै च कन्यां दातुं नेच्छितवन्तौ । विफलकामः परमेश्वरः सप्तर्षीन् आहूय शिवाय कन्यां दातुं मेनां बोधयितुं तान् प्रेरयामास । परन्तु केनापि वैष्णवमुनिना शिवनिन्दां निशम्य विह्वला मेना शिवाय कन्यां प्रदातुं नेच्छितवती । परन्तु वशिष्ठपत्न्या अरुन्धत्या प्रवोदिता सा शिवाय कन्यां दातुम् उद्यता अभवत् । विवाहाय शुभलग्नः ब्रह्मणा स्थिरीकृतोऽभूत् ।

शिवाज्ञया नारदः विवाहकार्यार्थं विष्णवादीन् देवान् निमन्त्रणं कृत्वा आजगाम । शुभे मूहुर्ते सर्वे हिमालयगृहं शिवविवाहार्थं जग्मुः । वरवेषे शिवस्य स्वरूपमवलोक्य मेना भृशं विललाप । तस्मै कन्यां प्रदातुं नैवाङ्गीचकार । मेनायाः दुःखं ज्ञात्वा परमेश्वरेण शिवेन उत्तमं दिव्यं कृपालुत्वं स्वरूपं घृतम् । मन्मथादधिकं सुन्दरं शम्भुं विलोक्य विस्मिता शैलपत्नी चित्रगता इव क्षणमासीत् । ततः प्रीत्या शम्भोः नीराजनार्थं स्त्रीगणैः सह दीपपात्रं घृत्वा गिरिजावरं नीराजनं चकार । युवतयः शिवरूपं प्रशंशुः । एतस्मिन्नन्तरे देवी शिवा कूलदेवतां पूजितुं बहिर्जग्मुः । तत्र तां सुनीलाञ्जनवर्णाभाम् इषद्धास्यप्रसन्नास्यां मनोहरां देवीं देवाः ददृशुः । त्रिनेत्रोऽपि नेत्रकोणेन सत्याकृतिं तां विलोक्य विरहज्वरं विजहौ ।

ततः गर्गाचार्यप्रणोदितः हिमवान् मेनया सार्द्धं विवाहविधिना शङ्कराय कन्याप्रदानं कृतवान् । द्विजाज्ञया शम्भुः शिवा शिरसि सिन्दुरं ददौ । ततो विप्राज्ञया एकासनसमास्थितौ तौ द्वौ परमांशोभौ लेभाते । ततः स्वस्थानमागत्य संस्त्रवप्राशनं मुदा चक्रतु । इत्थं विधिवत् विवाहयज्ञात् निवृतः शिवः विप्रेभ्यः पृथक् शतसुवर्णं रत्नकोटयः नानाद्रव्याणि च ददौ । तदानीं सर्वे चराचराः जीवाः अमराश्च अतीव मुमुदे । सर्वत्र जयध्वनिः मङ्गलध्वनिगानं सर्वानन्दप्रवर्द्धनं वाद्यध्वनिश्च अभूत् । तदानीं शैलनगरे मुदिताः स्त्रियः शिवाशिवौ समानीय जयध्वनिं कृत्वा ग्रन्थिनिर्मोचनादिकं चक्रुः । परमेश्वरं पश्यन्तः ताः स्वभाग्यानि प्रशंसन्त्यः मुमुहुः । तत्र रतेः आकुलानुनयेन तुष्टः परमेश्वरः भस्मावशेषात् कामं जीवयामास । अथ शैलवरः भाग्यसत्तमः हिमवान् सेश्वरान् सुरान् सर्वानन्यानपि पुत्रैः शैलैः पुरैरपि परिवारितः सन् भोजयामास । नानाहास्यरसैः सह ते महाभागाः प्रीतितः बुभुजुः । ततः विष्णवाद्याः विश्रामार्थं स्वं स्वमाश्रमं जग्मुः । मेनाज्ञया स्त्रियः भक्तितः शिवं सम्प्रार्थ्य वासाख्यो परमोत्सवे गेहे निवासयामासुः । तत्र महादेवः सुखं सुस्वाप । प्रभाते धर्मेण प्रवोधितः शंकरः जनावासं गत्वा देवैः सह स्वयं कैलासं गन्तुमुत्सुकोऽभूत् । परन्तु हिमालयस्यानुनयेन स्नेहेन च प्रभुं शिवं विष्णुं ब्रह्माणं देवाश्च तत्र बहुदिबसान् वासयामास । इत्थं तत्र वसतां सुराणां बहवो दिवसाः व्यतीता अभवन् । ततः ते सुराः सप्तर्षीन् गिरीशान्तिकं प्रेषयामासुः । ते मेनां हिमालयश्च सम्बोधयामासुः । ततः यात्रां कुर्वति देवेशे उच्चैः रोदनं कृत्वा मेना

कृपानिधिं शंकरं शिवां पालयितुं तस्याः पार्वत्याः सहस्रदोषं क्षन्तुञ्च निवेदितवती ।
पुनश्च हर्षशोकवशा सा श्रुतिनिर्दिष्टं स्वकुलाचारं विधिवत् चचार । गिरिजां
नानारत्नांशुकैवरैः द्वादशाभरणैश्च भूषयामास । मेनामनोगतिं ज्ञात्वा तत्रोपस्थिता
एका साध्वी द्विजकामिनी गिरिजां परं पातिव्रत्यव्रतं शिक्षयामास । सा उक्तवती
यत् -

गिरिजे ! शृणु सुप्रीत्या मद्बचो धर्मवर्द्धनम् ।
इहामुन्नानन्दकरं शृण्वतां च सुखप्रदम् ॥
सेवते या पतिं प्रेम्णा परमेश्वरवच्छिवे ।
इह भुक्त्वाऽखिलान् भोगानन्ते पत्या शिवां गतिम् ॥

पतिव्रताधर्मः -

महान् पतिव्रताधर्मः श्रुतिस्मृतिषु नोदितः ।
यथैष वर्ण्यते श्रेष्ठो न तथान्योऽस्ति निश्चितम् ॥
भुञ्जयाद्भुक्ते प्रिये पत्यो पातिव्रत्यपरायणा ।
तिष्ठेत्तस्मिञ्छिवे नारी सर्वथा सति तिष्ठति ॥
स्वप्यात् स्वपिति सा नित्यं बुद्ध्येषु प्रथमं सुधीः ।
सर्वदा तद्धितं कुर्यादकैतवगतिः प्रिया ॥
अनलङ्कृतमात्मानं दर्शयेन्न क्वचिच्छिवे ।
कार्यार्थं प्रेषिते तस्मिन् भवेन्मण्डनवर्जिता ॥
पत्युर्नाम न गृह्णीयात् कदाचन पतिव्रता ।
आकृष्टापि न चाक्रोशेत् प्रसीदे ताडितापि च ॥
हन्यतामिति च ब्रूयात् स्वामिन्निति कृपां कुरु ।
आहूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छेत्तदन्तिकम् ॥
सत्त्वरं साऽञ्जलिः प्रीत्या सुप्रणम्य वदेदिति ।
किमर्थं व्याहृता नाथ स प्रसादो विधीयताम् ॥
तदादिष्टा चरेत् कर्म सुप्रसन्नेन चेतसा ।
चिरं तिष्ठेन्न च द्वारे गच्छेन्नैव परालये ॥
आदाय तत्त्वं यत्किञ्चित् कस्मैचिन्नार्पयेत् क्वचित् ।

पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता साधयेत् स्वयम् ॥
 प्रतीक्षमाणाऽवसरं यथाकालोचितं हितम् ।
 न गच्छेत्तीर्थयात्रां वै पत्याज्ञां न विना क्वचित् ॥
 दूरतो वर्जयेत् सा हि समाजोत्सवदर्शनम् ।
 तीर्थार्थिनी तु या नारी पतिपादोदकं पिबेत् ॥
 तस्मिन् सर्वाणि तीर्थानि क्षेत्राणि च न संशयः ।
 भुञ्ज्यात् सा भर्तुरुच्छिष्टमन्नादिकं च यत् ॥
 महाप्रसाद इत्युक्त्वा पतिदत्तं पतिव्रता ।
 संयोगोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ॥
 भवेत् सा सर्वदा देवी पतिव्रतपरायणा ।
 कुर्यात् पतिनानुज्ञाता नोपवासव्रतादिकम् ॥
 अन्यथा तत्फलं नास्ति परत्र नरकं ब्रजेत् ।
 सुखपूर्वं समासीनं रममाणं यदृच्छया ॥
 आन्तरेष्वपि कार्येषु पतिं नोत्थापयेत् क्वचित् ।
 क्लीवं वा दुःस्थं वा व्याधितं वृद्धमेव च ॥
 सुखितं दुःखितं वाऽपि पतिमेकं न लङ्घयेत् ।
 स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं च स्वमुखं नैव दर्शयेत् ॥
 स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत् स्नानान्न शुध्यति ।
 हरिद्राकुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलादिकम् ॥
 कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणादिकम् ।
 केशसंस्कारकबरीकरकर्णादिभूषणम् ॥
 भर्तुरायुषमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता ।
 न रजक्या न बन्धक्या तथा श्रवणया न च ॥
 न च दुर्भग्या कापि सखित्वं कारयेत् क्वचित् ।
 पतिविद्वेषिणीं नारीं न सा संभाषयेत् क्वचित् ॥
 नोलूखले न मुसले न वर्द्धन्यां हृषद्यपि ।
 न यन्त्रके न देहल्यां सती च प्रवसेत् क्वचित् ॥

विना व्यवायसमयं प्रागल्भ्यं नाचरेत् क्वचित् ।
 विधेर्विष्णोर्हराद्वापि पतिरेकोऽधिको मतः ॥
 पतिव्रताया देवेशि ! स्वपतिः शिव एव च ।
 उच्चासनं न सेवेत न ब्रजेद् दुष्टसन्निधौ ।
 न च कातरवाक्यानि वदेन्नारीपतिं क्वचित् ॥
 मितं ददाति जनको मितं भ्राता मितं सुतः ।
 अमितस्य हि दातारं भर्तारं पूजयेत् सदा ॥
 सा धन्या जननी लोके स धन्यो जनकः पिता ।
 धन्यः स च पतिर्यस्य गृहे देवी पतिव्रता ॥
 शीलभङ्गेन दुर्वृत्ताः पातयन्ति कुलत्रयम् ।
 पितुर्मातुस्तथा पत्युरिहामुत्राणि दुःखिता ॥
 भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं सुखस्य च ।
 भार्याधर्मफलावाप्त्यै भार्या सन्तानवृद्धये ॥
 गृहे गृहे न किं नार्य्यो रूपलावण्यगर्विताः ।
 परं विश्वेशभक्त्यैव लभ्यते स्त्री पतिव्रता ॥

(रू. सं. पा. ख. ५३/८-६५)

सा ब्राह्मणी शिवां कथितवती यत् हे देवी ! त्व साक्षात् जगदम्बाऽसि ! तव
 पतिः साक्षात् शिवः । तव स्मरणतो नार्य्यः पतिव्रताः भवन्ति । तथापि
 लौकिकाचरणाय एतद् सर्वं प्रयोजनं भवति । इत्युक्त्वा द्विजस्त्री तां शिवां प्रणम्य
 कथनात् विरराम । पातिव्रत्यधर्म-श्रवणेन पार्वती अति मुदं प्राप । ततः सा
 ब्राह्मणी मेनामामन्त्र्य अस्याः यात्राव्यवस्थां कारय इति प्रोवाच । कन्या
 विश्लेषविह्वला मेना उच्चैः रुरोद । अन्याः नार्य्यश्चरुरुदुः । पार्वत्याः रोदनेन
 देवपत्न्यः मूच्छां प्रापुः । गच्छन् योगीशः स्वयं रुरोद । गुरुन् सर्वान् नत्वा
 पार्वती शिविकारोहणं कृतवती ।

शिवस्यागमने कैलासे महोत्सवः बभूव । शिवः तत्र नारायण-पुरोगमान्
 देवान् भोजयामास । भुक्त्वा सस्त्रीकाः सगणाः ते देवाः चन्द्रशेखरं प्रणम्य
 विवाहं प्रशंसन्तः स्वधामानि ययुः । स्वगिरौ पार्वत्याः सह मुदा विहरन् शिवोऽपि

तत्र मुदा तस्थौ । लोकधर्मप्रवर्तिनि भोगप्रवृत्ते हरे महान् कालः क्षणमिव व्यतीतोऽभूत् तारकासुरपीडिताः शक्रपुरोगमाः देवाः मेरौ एकत्रीभूय मन्त्रणां कृत्वा ब्रह्मणः समीपं जगाम । ततः ब्रह्मदेवः नारायणेन सह कैलासं गत्वा शिवं स्तुतिं चकार । तेषां कोलाहलं श्रुत्वा पार्वतीं विहाय शिवः द्वारदेशमाजगाम । तारकार्तान् देवान् विलोक्य भक्तवत्सलस्य शंकरस्य वीर्यपातो बभूव । देवैः प्रेरितः अग्निः कपोतरूपेण तद् वीर्यं भक्षयामास । तद् ज्ञात्वा शिवा क्रोधयुता बभूव । देवान् च शशाप । क्रूद्धां शिवां शिवः सम्यक् बोधयामास । पुनश्च गणेशाख्यं परं पुत्रम् अजीजनत् । शिववीर्य-भक्षणात् अग्नेः शरीरं जज्वाल । शिवस्याज्ञया अग्निः सप्तर्षिणां स्त्रीषु षण्णां स्त्रीणां गर्भे तद् वीर्यं स्थापयामास । तप्तमानसाः ताः मुनिस्त्रीयः तद्गर्भस्थं शिववीर्यं हिमालयपृष्ठे तत्यजुः । सद्यं शिवरेतं हिमाद्रिः कम्पितः सन् गङ्गायां प्राक्षिपत् । परमात्मनः दुःसहं तद्वीर्यं गङ्गाया शरस्तम्बे तरङ्गैः निःक्षिप्तं बभूव । पतितं तद्रेतो द्रुतं सुन्दरः बालः बभूव । मार्गमासे सितेपक्षे षष्ठ्यां तिथौ भूतले शिवपुत्रस्य प्रादुर्भावोऽभवत् । षट्कृतिकाभिः पालितः स शिवकुमारः कार्तिकेय इति विख्यातोऽभूत् । अनन्तरं शिवः स्वपुत्रं स्वगणैः आहूय कैलासमानयत् । कैलासे देवसेनापतिरूपेण तस्याभिषेकं बभूव । ततः स तारकासुरस्य वधं चकार । गणेशकार्तिकाभ्यां सह पार्वतीपरमेश्वरौ जगतः कल्याणसाधने निरतौ बभूवतुः ।

पार्वत्याश्चरितमिदं शिवपुराणान्तर्गतं रुद्रसंहितायामित्थं प्रतिपादितमस्ति । शिवपुराणस्य रुद्रसंहितायाः कुमारखण्डे च गिरिजायाः पार्वत्याः चरितं संक्षेपेण प्रकाशितं विद्यते । कुमारखण्डे कुमारकार्तिकेयस्य सम्पूर्णं वृत्तं कथितं विद्यते । पुनश्च तत्र गणेशोत्पतिविषयकं पार्वतीचरित्रं च वर्णितं दृश्यते । अस्यां संहितायां श्वेतकल्पे संघठिता गणेशजन्मकथा वर्णिताऽस्ति । गणेशजन्मविषये तत्र वर्णितं यत् कदाचित् पार्वत्याः सख्यौ जयाविजये च पार्वत्याः समीपम् आगत्य रुद्रगणवत् स्वगणं कल्पयितुं देवीम् अनुरोधं चक्रतुः । तद् निशम्य तथा कर्तुं देवी विचारयति स्म । ततः एकदा देवी पार्वती जयाविजयाभ्यां सह स्नानं करोति स्म । तस्मिन् समये भगवान् सदाशिवः द्वारपालं नन्दिनमनादृत्य गृहाभ्यन्तरे प्रविष्टोऽभूत् । तं परमेश्वरं दृष्ट्वा देवी पार्वती लज्जया स्नानात् विरता बभूव । तदा सा जयाविजयाभ्यां

प्रदत्तं प्रस्तावं यथार्थं मत्वा आत्मनः कृते आज्ञावहं सेवकम् अभिलषितवती । एवं विचार्य सा स्वशरीरमलेन कमपि शुभलक्षणं चेतनपुरुषं निर्माय तं च पुत्ररूपेण स्वीकृतवती । स च गणाधिपः गणेशः तां देवीं नमस्कृत्य किं करिष्यामीति पृष्ठवान् । तच्छ्रुत्वा देवी गणेशं द्वारपालरूपेण स्थापयित्वा कमपि पुरुषम् अन्तः प्रवेशाय निवारयितुं समादिश्य तस्मै दण्डमेकं प्रदत्तवती । तदारभ्य गणेशः गृहद्वारे स्थितोऽभूत् । देवी पार्वती सखीभ्यां सह गृहमध्ये स्नानं चकार । तस्मिन्नेव काले भगवान् शिवः लीलारसमासादयितुं पुनः द्वारदेशं प्राप्तवान् । तमुमापतिं शिवं नैव ज्ञात्वा गणेशः तं वारयामास । तेन क्रुद्धः शिवः तं दण्डयितुं स्वगणान् प्रेरयामास । परन्तु यदा गणेश्वरः शिवगणान् युद्धे पराजितं चकार तदा देवैः सह देवेश्वरः गणेशेन सह संग्रामे युद्धं कृत्वा अन्ते स्वत्रिशूलेन तस्य शिरः च्छिन्नं चकार । तदा क्रोधयुक्तादेवी असंख्याः शक्तयः संप्रकाश्य ताः प्रलयार्थमादिष्टवती । तदा देवैः प्रेरितः देवर्षिः नारदः पार्वतीसमीपं गत्वा तां परया स्तुत्या स्तुतवान् । तथापि देवी प्रसन्ना नाभूत् । तदा सर्वे देवाः ऋषयः बहुस्तुतिं कृत्वा देवीं प्रसादयामासुः । प्रसन्ना देवी स्वपुत्रस्य जीवनं सर्वाध्यक्षत्वम् अग्रपूज्यत्वञ्च अभिलषितवती । तदा शिवः जगतः सुखाय उत्तराभिमुखस्य सुप्तस्य गजशिशोः मस्तकं संयोज्य गणेशं जीवयामास । स्वपुत्रं प्राणवन्तं विलोक्य सुप्रसन्ना देवी पार्वती गणेशं परिष्वज्य तस्मै बहुनि वस्त्राभरणानि प्रदत्तवती । वररूपेण च तस्मै अग्रपूज्यत्वं दुःखराहित्यं विघ्ननाशकत्वञ्च दत्तवती । सर्वे देवाः भवानीं स्तुत्वा गणेशं शिवस्याङ्गे उपवेशयामासुः । तदा शिवः गणेशस्य जन्मदिवसे भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां व्रतं कर्तुं सर्वान् उपदिश्य तद्व्रतफलं प्रकाशयामास । तदनुसारं सर्वे देवाः ऋषयः शिवगणाश्च विधिपूर्वकं गणेशपूजनं चक्रुः । तद् दृष्ट्वा देवी पार्वती परमोल्लसिता बभूव ।

तत्रापि वायवीयसंहितायाम् - अस्याः संहितायाः पूर्वभागे पार्वत्याः चरितं महनीयतया प्रकाशितं वर्तते । यत् वैवश्वतमन्वन्तरे प्राचेतसदक्षस्य यज्ञविध्वंसनानन्तरं भगवान् शिवः पार्वत्याः सह मन्दराचलं प्राप्तवान् । अयमेव मन्दरः स्वतपसः फलरूपेण शिवाशिवयोः चरणरेणुं स्वशिरसा धृतवान् । चित्रकन्दरान्वितं रमणीयनिर्झरादिसुशोभितं लतागुल्म-विमण्डितं मन्दरं दृष्ट्वा

शिवः तत्रैव सुखमुवास ।

तत्रान्तरे शुम्भनिशुम्भाभ्यां पीडिताः देवाः ब्रह्मणः शरणापन्नाः बभूवुः । ब्रह्मणा प्रार्थितः देवः सदाशिवः देवीं कोपयितुं कालीति क्रीडोक्तिं चकार । तदा दुःखिता देवी श्यामवर्णं परित्यज्य गौरीभवितुं तपसे शिवम् आज्ञां ययाचे । विरहकातरेण शिवेन बहुधा प्रबोधिताऽपि सा देवी पार्वती देवदेवस्य आज्ञया अरण्यं गत्वा तत्र बहुकालं घोरं तताप । तत्र तपोवने एकः हिंस्रः व्याघ्रः हिंसां परित्यज्य देव्याः उपासकोऽभूत् स च दुष्टसत्त्वेभ्यः तपोवनं संरक्षितं चकार । देव्याः तपसा तुष्टः ब्रह्मा गौरीभवितुं देवीं वरं ददौ । तत्र देव्या परित्यक्ता कालीत्वचा कौशिकी नाम्ना देवी संजाता । पुरुषस्पर्शरहिता शंखचक्रादिभिः सुशोभितहस्ता चन्द्रेशखरा सा देवी देव्याः सकाशात् शक्तिं गृहीतवती । ब्रह्मा तस्यै सिंहं वाहनत्वे प्रदानं चकार । सिंहारूढा सा देवी विंध्याचलं गत्वा तत्र शुम्भनिशुम्भयोः वधं चकार । तपोवनात् व्याघ्रेण सह सा देवीपार्वती मन्दराचलमागतवती । व्याघ्रं स्वगणाध्यक्षरूपेण गृहीत्वा देवदेवः सोमनन्दीति तस्य नामकरणं चकार । ततः देवः पार्वतीं प्रेम्णा आश्लिष्य तया सह मन्दराचले सुखमुवास ।

शिवपुराणं विहाय अन्येषु बहुष्वपि पुराणेषु पार्वत्याः जन्म, शिवप्राप्त्यर्थं तपस्याचरणं, शिवेन साकं तस्याः विवाहः इत्यादिकं पार्वत्याः सविशेषं चरितं सुष्ठुतया समुपस्थापितमस्ति ।

पञ्चमोऽध्यायः भस्मतत्त्वं रुद्राक्षतत्त्वञ्च

रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यन्तद्भस्म परिकीर्तितम् ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भस्मसंयुतः ॥

(शि.पु.पू. ३३/९१)

शैवमतानुसारम् इदं जगत् अग्निसोमात्मकम् अस्ति । रुद्रस्य तैजसी घोरा तनुः अग्निरित्युच्यते । अमृतमयः शान्तिकरी शाक्तः तनुः सोमरिति अभिधीयते । तेजसः द्विविधा वृत्तिः, सूर्यात्मा अनलात्मिका च । तथैव रसवृत्तिश्च द्विविधा, सोमात्मा जलात्मिका च । विद्युदादिमयं तेजः, मधुरादिमयः रसः । तेजोरसविभेदैस्तु एतत् चराचरम् शिवेन धृतमस्ति । कदाचित् अग्निरूपः शिवश्चोर्ध्वं तिष्ठति । सोमरूपा शक्तिः अधः तिष्ठति । कदाचिच्च सोम ऊर्ध्वं तिष्ठति तथा अग्नि अधः ।

अग्निरुर्ध्वं जलत्येष यावत्सौम्यं परामृतम् ।

यावदग्न्यास्पदं सौम्यममृतं च स्त्रवत्यधः ॥

(शि.पु. ७.५.२८)

एवं प्रकारेण अग्निसोमात्मकाभ्यां शिवशक्तिभ्याम् इदं जगत् परिव्याप्तम् अस्ति । कदाचित् शिवाग्निना दग्धम् इदं जगत् भस्मसात् भवति । अतः भस्म एव तस्य शिवात्मकस्याग्नेः वीर्यः कथितः ?

असकृच्चाग्निना दग्धं जगद्भस्मसात्कृतम् ।

अग्नेर्वीर्यमिदं चाहुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः ॥

(शि.पु. ७.५.२८)

इत्थं भस्मसद्भावं ज्ञात्वा यो भस्मना स्नाति, अग्निरित्यादिभिः मन्त्रै अभिमन्त्रितो भवति स मृत्युपाशात् प्रमुच्यते ।

भस्मभेदः -

श्रीशिवपुराणे भस्मभेदः सम्यक्तयोपस्थापितं विद्यते । तत्र लिखितं यत् महाभस्म स्वल्पभस्मभेदेन भस्म द्विविधम् । पुनश्च महाभस्म त्रिविधम् यथा- श्रौतं, स्मार्तं, लौकिकञ्च—

एकं ज्ञेयं महाभस्म द्वितीयं स्वल्पसंज्ञकम् ।
महाभस्म इति प्रोक्तं भस्मनानाविधं परम् ॥
तद्भस्म त्रिविधं प्रोक्तं श्रौतं स्मार्तं च लौकिकम् ।
भस्मैव स्वल्पसंज्ञं हि बहुधा परिकीर्तितम् ॥

(शि.पु. १/२४/२-३)

द्विजानां कृते श्रौतं तथा स्मार्तं भस्म धारणीयम् । अन्येषां सर्वेषां कृते लौकिकं भस्मधारणं विहितम् । द्विजानां कृते मन्त्रतः भस्मधारणं ग्राह्यम् । अन्येषां कृते मन्त्रवर्जितभस्मधारणं विहितमस्ति । स्वल्पभस्म अपि बहुधा कथितम् । परन्तु विद्येश्वरसंहितायां स्वल्पभस्मभेदः न कथितः ।

दग्धगोमयसम्भवं भस्म आग्नेयभस्ममुच्यते । तदपि त्रिपुण्ड्रस्य द्रव्यमित्युक्तम् । अग्निहोत्रोत्थितं भस्म मनीषिभिः सदैव ग्राह्यम् । त्रिपुण्ड्रस्य धारणे अन्ययज्ञोत्थितं भस्म अपि युक्तमस्ति । जाबालोपनिषद्गतैः अग्निरित्यादिभिः सप्तभिः मन्त्रैः सजलेन भस्मना धूलनं कार्यम् । जावालैः वर्णानामाश्रमाणां मन्त्रतः त्रिपुण्ड्रोद्धूलनम् आदरेण प्रोक्तम् ।

मोक्षार्थी प्रमादादपि भस्मना उद्धूलनं तथा तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकं न त्यजेत् । शिवेन विष्णुना चैव तिर्यक् त्रिपुण्ड्रं धृतमस्ति । उमादेव्या लक्ष्मीदेव्या तथा अन्याभिश्च देवीभिः त्रिपुण्ड्रं नित्यशः धारणीयमस्ति । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः तथा अन्यैः वर्णसङ्करजातिभिश्च उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रधारणस्य विधानञ्च विहितमस्ति ।

उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं श्रद्धया ये धारयन्ति ते सर्वपापेभ्यः मुच्यन्ते । परन्तु तदपि श्रद्धया ये नाचरन्ति तेषां कोटिजन्मभिः संसारात् मुक्तिः नास्ति । शतकोटिकल्पैरपि तेषां शिवज्ञानं न भवति । ते च महापातकैः युक्ताः भवन्तीति शास्त्रीयनिर्णयः विद्यते । शर्वद्वेषात् महापातकयुक्तानां तेषां सर्वमाचरितं विपरीतफलाय भवति ।

भस्ममाहात्म्यम्—

शिवाग्निकार्यः कृत्वा आत्मवित् नरः भस्मना स्पृष्टः सन् सर्वपापैः मुच्यते । यः सितेन भस्मना त्रिसन्ध्यं त्रिपुण्ड्रकं कुर्यात् स सर्वपापविनिर्मुक्तः सन् शिवेन सह मोदते । भस्मना स्नानं न कृत्वा षडक्षरं मन्त्रं न जपेत् । विधिना भस्मना त्रिपुण्ड्रं रचयित्वा तु जपेत् ।

अदयो वाधमो वापि सर्वपापान्वितोऽपि वा ।

उषः पापान्वितो वापि मुखा वा पतितोऽपि वा ॥

यस्मिन्देसे वसेन्नित्यं भूतिशासनसंयुतः ।

सर्वतीर्थैश्चक्रतुभिः सान्निध्यं क्रियते सदा ॥

(१/२४/२३-२४)

त्रिपुण्ड्रयुक्तः मनुष्यः सर्वैः सुरासुरैः पूज्यः भवति । पापान्वितः मनुष्योऽपि त्रिपुण्ड्रधारणेन यदा मुक्तिं प्राप्नोति तदा किं पुनः श्रद्धयायुतः शुद्धात्मा ? यस्मिन् देशे भूतिशासनसंयुतः शिवज्ञानि तिष्ठति तस्मिन् स्थाने तीर्थाः समागताः भवन्ति । अत्र बहुना उक्तेन किम् ? बुधैः सदा भस्म धार्यम् । लिङ्गार्चनञ्च सदा कार्यम् । पुनश्च षडक्षरः मन्त्रः जप्यः । ब्रह्मणा विष्णुना अथवा रुद्रेण भस्मधारणमाहात्म्यं परिभाषितुं न शक्यम् । वर्णाश्रमाचारलुप्तः पापीजनोऽपि त्रिपुण्ड्रधारणात् मुच्यते । ये मानवाः भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति तेषां जन्मकोटिभिः संसारात् मुक्तिः नास्ति । मानस्तोकेन मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म ब्राह्मणक्षत्रियश्च प्रोक्तेषु अङ्गेषु भक्तिपूर्वकं धारयेत् । वैश्यस्त्र्यम्बकेन तथा शुद्रः पञ्चाक्षरेणाभिमन्त्रितं भस्म धारयेत् । विधवास्त्रीणां कृते भस्मधारणविधिः शूद्रवत् कथितः ।

पञ्चब्रह्मादिमनुभिः गृहस्थस्य त्रिपुण्ड्रविधिः विहितः । त्रियम्बकेन मनुना ब्रह्मचारिणः त्रिपुण्ड्रधारणं विधीयते । अधोरेण मनुना विपिनस्थस्य विधिः निरूपितः । यतिस्तु प्रणवेन एव त्रिपुण्ड्रादीनि कारयेत् । भस्मधारणं सर्ववर्णैः न त्याज्यम् । भस्मधारणस्य माहात्म्यं यथा श्रीशिवपुराणे—

भस्मस्नानेन यावंतः कणाः स्वाङ्गे प्रतिष्ठिताः ।

तावन्ति शिवलिङ्गानि तनौधत्ते हि धारकः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्राश्चापि च संकराः ।

स्त्रियोथविधवाबालाः प्राप्ताः पाखण्डिकास्तथा ॥

ब्रह्मचारी गृही वन्यः संन्यासी वा व्रती तथा ।

नार्यो भस्मत्रिपुण्ड्रकामुक्ताएव न संशयः ॥

(१/२४/३९-४१)

गृही-वनी-पति-यति वर्णसंकरश्चैते भस्मधारणं विना अल्पमपि अन्नं न अश्नीयात् । ये त्रिपुण्ड्रं निन्दन्ति प्रकारान्तरे ते अपि शिवनिन्दकाः भवन्ति । अतः भस्मरहितं भालं तथा शिवालयविरहितं ग्रामं धिक् । तथा च निशार्चनं जन्म तथा अशिवाश्रयां

विद्याञ्च धिक् । ये त्रिजगतामाधारभूतं महेश्वरं निन्दन्ति तेषां दर्शने दोषः, ये त्रिपुण्ड्रं निन्दन्ति तेषां दर्शने अपि दोषः कथितः । यः भस्मना विधिपूर्वकं त्रिपुण्ड्रं कुरुते स महापातकसंघातैः उपपातकैश्च मुच्यते । ब्रह्मचारी, गृहस्थः, वानप्रस्थः यतिः, ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः अथवा पतिताधमाः एते सर्वे त्रिपुण्ड्रधारणेन शुद्धाः भवन्ति । त्रिपुण्ड्रस्य धारणात् स्त्रीगोहत्यादिपातकैः लिप्तः नरः सद्य एव विमुच्यते । कथ्यते च -

रुद्राक्षं यस्य गात्रेषु ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

स चाण्डालोपि संपूज्यस्सर्ववर्णोत्तमोत्तमः ॥

शैवकैवल्यहेतवः कोटिशो मन्त्राः अन्यदेवानां च ये सौख्यकरामन्त्राः ते सर्वे मन्त्राः त्रिपुण्ड्रधारणः वश्याः भवन्ति । त्रिपुण्ड्रकृत् सहस्रपूर्वजानां तथा सहस्रजनयिष्यतां स्ववंशजानां ज्ञातीनाञ्च उद्धारः करोति । स च त्रिपुण्ड्रकृत् इह अखिलान् भोगान् भुङ्क्त्वा जीवितान्ते मरणं प्रपद्यते । मरणानन्तरं दिव्यं स्वर्गसुखं भुङ्क्त्वा अन्ते शिवलोकं गच्छति ।

श्राद्धे होमे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।

धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।

तत्फलसमवाप्नोति भस्मस्नानकरो नरः ॥

भस्मस्नानं परं तीर्थं गङ्गास्नानं दिने दिने ।

भस्मरूपी शिवः साक्षाद्भस्म त्रैलोक्यपावनम् ॥

(शि.पु१/२३/७५,७८)

भस्मधारणविधिः—

श्रीशिवपुराणे विद्येश्वरसंहितायां भस्मधारणस्य विधिः सम्यक्तया वर्णितं विद्यते । तत्र लिखितं यत् भस्मधारणार्थं ललाटादिषु तिस्ररेखाः भवन्ति । भ्रुवोर्मध्यं समारभ्य यावत् भ्रुव अन्तो भवेत् तावत् प्रमाणं संधार्य ललाटे त्रिपुण्ड्रकं भवेत् । मध्यमेनामिकाङ्गुल्यामध्ये प्रतिलोमतः अङ्गुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुण्ड्राख्याभिधीयते । तिसृभिः मध्यङ्गुलिभिः यत्नतः भस्मरादाय त्रिपुण्ड्रः भक्त्या धारयेत् । त्रिपुण्ड्रधारणस्थानं तत्र एवं निरूपितमस्ति यत्—

द्वात्रिंत्स्थानकेवाद्द्विषोडशस्थानकेपि च ।

अष्टस्थाने तथा चैव पञ्चस्थानेऽपि नान्यसेत् ॥

उत्तमाङ्गे ललाटे च कर्णयोनेत्रयोस्तथा ।
 नासावक्त्रगलेष्वेवंहस्तद्वयः अतः परम् ॥
 कुपरिमणिबंधे च हृदये पार्श्वयोद्वयोः ।
 नाभौमुष्कद्वये चैव मूर्वोर्गुल्फे च जानुनि ॥
 जङ्घद्वये पदद्वन्द्वे द्वात्रिंशस्थानमुत्तमम् ॥

(१/२४/९७, ९९)

त्रिपुण्ड्रं द्वात्रिंशत्स्थानेषु, षोडशस्थानेषु, अष्टस्थानेषु, पञ्चस्थानेषु वा कुर्यात् ।
 देशकालाद्यपेक्षया भस्मवित् जनाः भस्मधारणे स्थानपञ्चकं मुख्यमिति प्राहुः । तद्यथा—
 अथवा मस्तकं बाहुहृदयं नाभिरेव च ।

पञ्चस्थानान्यमून्याहुधारणे भस्मविज्जनाः ॥

(शि.पु.१/२४/११२)

यथासम्भवं भस्मधारणं कुर्यात् । उद्धूलने यदि असमर्थः तर्हि त्रिपुण्ड्रकं कुर्यात् ।
 नमः शिवाय इति उक्त्वा ललाटे, ईशानाभ्यां नमः इति उक्त्वा पार्श्वयोः त्रिपुण्ड्रकं
 कुर्यात् । वीजाभ्यां नम इत्युक्त्वा अधप्रकोष्ठयोः त्रिपुण्ड्रं धारयेत् । पितृभ्यामुमेशाभ्याम्
 उक्त्वा उपरि, भीमायेति उक्त्वा ततः शिरसः तथा पश्चिमे कारयेत् ।

रुद्राक्षतत्त्वम् -

परमपावनं रुद्राक्षं शिवस्य प्रियतमं वस्तु अस्ति यस्य
 दर्शनात्स्पर्शनाज्जाप्यात्सर्वपापः नश्यति । रुद्राक्षस्योत्पत्तिं तथा माहात्म्यविषये शिवपुराणे
 वर्णितं यत् पुरा भक्तानां हितकाम्यया तपसा परमेश्वरशिवस्य दिव्यवर्षसहस्राणि व्यतीतानि
 अभवन् । ततः तेन चक्षुरुन्मीलितम् । तदा तस्य चारुचक्षुर्भ्यां जलविन्दवः अपतन् ।
 ते अश्रुविन्दवः पतित्वा रुद्राक्षसंज्ञकाः वृक्षाः अभवन् । भक्तानुग्रहकारणात् तस्य
 परमेश्वरस्य अश्रुविन्दवः रुद्राक्षवृक्षत्वं प्राप्ताः । ते वृक्षाश्च मथुरायामयोध्यायामलकायां,
 मलयें, सह्याद्रौ, काश्यां तथा अन्येषु च स्थलेषु सम्भूताः अभवन् । जातिधर्मवर्णनिर्विशेषेण
 सर्वे रुद्राक्षं धारयितुं समर्थाः सन्ति । परन्तु वर्णानुसारं रुद्राक्षधारणं श्रेयस्करं विद्यते ।
 ब्राह्मणानां कृते श्वेतवर्णरुद्राक्षं, क्षत्रियाणां कृते रक्तवर्णरुद्राक्षं, वैश्यानां कृते पीतवर्णरुद्राक्षं
 तथा शूद्राणां कृते कृष्णवर्णं रुद्राक्षम् उपादेयमस्ति । रुद्राक्षाणां मध्ये धात्रीफलप्रमाणं
 रुद्राक्षं श्रेष्ठं विद्यते । वदरीफलप्रमाणं रुद्राक्षं मध्यमफलदायकमस्ति । चणकमात्रं तद्
 रुद्राक्षम् अधमं परिगण्यते । धात्रीफलप्रमाणं रुद्राक्षं सर्वारिष्टविनाशनमस्ति ।
 गुञ्जाफलसदृशं तत्सर्वार्थफलप्रदमस्ति । रुद्राक्षं यथायथा लघु स्यात् तथाधिकफलप्रदं

भवति । पापनाशनहेतवे रुद्राक्षधारणं कुर्यात् । रुद्राक्षमालिका यथा शुभदा अन्या मालिका न तथा । रुद्राक्षाः भुक्तिमुक्तिप्रदाः कामदाश्च सन्ति ।

कृमिदुष्टं, छिन्नभिन्नं, कण्टकैर्हीनं, व्रणयुक्तमवृत्तं च रुद्राक्षं वर्जयेत् । स्वयमेव कृतद्वारं रुद्राक्षम् उत्तमं, यत्नेन कृतद्वारं रुद्राक्षं मध्यमं कथ्यते ।

रुद्राक्षधारणविधिः -

रुद्राक्षधारणप्राप्तं महापातकनाशनम् ।
रुद्रसंख्याशतं धृत्वा रुद्रोरूपो भवेन्नरः ॥
एकादशशतानीह धृत्वा यत्फलमाप्स्यते ।
तत्फलं शक्यते नैव वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
शताब्देनयुतैः पञ्चशतैर्वै मुकुटं मतम् ।
रुद्राक्षैर्विरचेत्सम्यग्भक्तिमान्पुरुषो परः ॥
त्रिभिः शतैः षष्टियुक्तैस्त्रिरावृत्त्या तथा पुनः ।
रुद्राक्षैरुपवीतं च निर्मर्याद्भक्तितत्परः ॥

(शि.पु. १/२५/२४-२७)

शिखायां रुद्राक्षत्रयं धारयेत् । कर्णयोः षट् च षट् च रुद्राक्षाः धारणीयाः । कण्ठे एकोत्तरशतं बाह्वोः रुद्रसंख्यकाः रुद्राक्षाः धारणीयाः । कूर्परद्वारयोः मणिबन्धे तथा उपवीते त्रयं धार्यम् । कटौ पञ्च धारयेत् । एतत्संख्याकाः रुद्राक्षाः येन धृताः भवन्ति स एव नरः महेशवत् प्रणम्यः स्तुत्य भवति ।

शतादिकसहस्रस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

तदभावे प्रकारोऽन्यः शुभः संप्रोच्यते मया ॥

(शि.पु. - १/२५/३३)

शताधिकसहस्ररुद्राक्षाभावे शिखायामेकरुद्राक्षं शिरसा च त्रिंशत् वहेत् । पञ्चाशच्च गले दध्यात् । बाह्वोः षोडशः षोडशः धारयेत् । मणिबन्धे द्वादशः, द्वयोः स्कन्धयोः पञ्चशतं वहेत् । अष्टोत्तरशतैर्माल्य-मुपवीतं प्रकल्पयेत् । ३५ । एवं सहस्ररुद्राक्षान् यः दृढव्रतः धारयेत् तं सर्वे सुराः नमन्ति । तदभावे अपि शिखायाम् एकं रुद्राक्षं मस्तके चत्वारिंशत्, कण्ठदेशे द्वात्रिंशत्, वक्षसि अष्टोत्तर शतं रुद्राक्षं धारयेत् । एकैकं कर्णयोः षट् षट् बाह्वोः, षोडश षोडश करदेशे च धारयेत् । एतान् रुद्राक्षान् यः नरः धारयति सोऽपि शिववत् पूजनीयः वन्दनीयश्च भवति ।

मन्त्रोच्चारणपूर्वकं रुद्राक्षं धारयेत् । ईशान-मन्त्रेण शिरसि तत्पुरुषेण कर्णे, अघोरेण मन्त्रेण गलदेशे, तेनैव मन्त्रेण हृद्देशे अपि रुद्राक्षं धारयेत् । अघोरबीजमन्त्रेण करयोः रुद्राक्षं धारयेत् । वामदेवमन्त्रेण उदरे रुद्राक्षं धारयेत् । तद्यथा संहितायाम्—

पञ्चरङ्गभिरङ्गश्च त्रिमालां पञ्चसप्त च ।

अथवा मूलमन्त्रेण सर्वानक्षान्तु धारयेत् ॥

(शि.पु.१/२५/३३)

रुद्राक्षधारणसमये मद्यं मांसं लशुनं पलाण्डुं तथा शिग्रुं वर्जयेत् । ततः श्लेष्मान्तकं विड्वराहं भक्षणे वर्जयेत् । सर्वाश्रमाणां वर्णानां स्त्रीशूद्राणां शिवाज्ञया यतीनां च प्रणवेन रुद्राक्षाः धारणीयाः ।

रुद्राक्षभेदः—

एकवक्त्ररुद्राक्षः साक्षात् शिवस्वरूपो भुक्तिमुक्तिफलप्रदश्च । तस्य दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्या पापात् मुच्यते । लक्ष्मी वर्द्धते । विघ्नाः दूरीभूताः भवन्ति । द्विवक्त्रः रुद्राक्षः देवदेवेशस्वरूपः सर्वकामफलप्रदश्च । स रुद्राक्षः गोहत्यापापं नाशयति । त्रिवक्त्रः रुद्राक्षः साक्षात् धनदः । तस्य प्रभावात् विद्याः सर्वे मनसि प्रतिष्ठिताः भवन्ति । चतुर्वक्त्रः रुद्राक्षः स्वयं ब्रह्म अस्ति । एष रुद्राक्षः नरहत्यां व्यपोहति । दर्शनात् स्पर्शनात् चतुर्वर्गफलप्रदः भवति । पञ्चवक्त्रः रुद्राक्षः साक्षात् कालाग्निरुद्रस्वरूपः सर्वमुक्तिप्रद-सर्वफलप्रदश्च । अगम्यागमनं तथा अभक्षभक्षणादि पापं रुद्राक्षस्यास्य धारणेन नश्यति । षड्वक्त्र स्तुतुं कार्तिकेयः । दक्षिणभुजे इमं रुद्राक्षं धारयेत् । अनेन ब्रह्महत्यादिकैः पापैः मुच्यन्ते । सप्तवक्त्ररुद्राक्षस्य नाम अनङ्गः । तस्य धारणात् दरिद्रोऽपि ईश्वरो भवेत् । अष्टवक्त्रः रुद्राक्षः नामतः वसुमूर्तिभैरवः । तस्य धारणात् अल्पायुः पूर्णायुः भवति । नववक्त्रः रुद्राक्षः कपिलमुनिः स्मृतः । नवरूपामहेश्वरी तदधिष्ठात्री अस्ति । भक्तितत्परः सन् तद् रुद्राक्षं वामहस्ते धारयेत् ।

षष्ठोऽध्यायः शिवपूजनविधिः

पूजया तु महेशो हि प्रकृतः परमः शिवः ।

प्रसादं कुरुते सत्यं पूजकस्य विशेषतः ।।

शिवपुराणस्य विद्येश्वरसंहितायां शिवपूजनविधिः बहुभावेन निरूपितो वर्तते । शैवतत्त्वस्य प्रमुखविषया अत्र चर्चिता सन्ति । तत्र वर्णितं यत् वैदिकपुराणोक्तविधिना शिवपूजनं शिवभक्तानां कृते अतीव महत्त्वपूर्णं विद्यते । भस्मतत्त्वे भस्मभेदः, भस्मधारणविधिः भस्ममाहात्म्यञ्च विद्येश्वरसंहितायाः निजस्वं वैशिष्ट्यमभिव्यञ्जयति । रुद्राक्षस्य सम्पूर्णं विवरणम् अत्रैव प्रदत्तमस्ति । रुद्राक्षधारणविधिः, रुद्राक्षभेदाः रुद्राक्षमाहात्म्यं, शिवनैवेद्यस्य, बिल्वपत्रस्य, शिवनाम्नश्च माहात्म्यमत्र सुष्ठु निरूपितमस्ति ।

पौराणिकोक्तमः सूतदेवः अस्यां संहितायां वैदिकेन तथा पुराणोक्तविधिना शिवलिङ्ग-पूजनमवर्णयत् । तेनोक्तमार्गेण शिवपूजनं भक्तानां कृते भुक्तिमुक्तिप्रदायकमस्ति । भस्मशिवा-त्मकस्याग्नेः वीर्यं कथितम् । यः भस्मसद्भावं ज्ञात्वा भस्मना स्नाति, स मृत्युपाशात् प्रमुच्यते । रुद्राक्षः शिवस्य प्रियतम वस्तु अस्ति यस्य दर्शनात्स्पर्शनाज्जाप्यात्सर्वपापः नश्यति । शिवनैवेद्यं दृष्ट्वा पापानि दूरतः यान्ति । शिवनैवेद्यभक्षणेन शिवसायुज्यं प्राप्नुयात् । बिल्ववृक्षः महादेव-स्वरूपोऽस्ति । बिल्वमूले लिङ्गरूपिणं महात्मानं महादेवं यः पूजयति, स ध्रुवं शिवं प्राप्नुयात् । परमेश्वरशिवस्य नाम सर्वपापहरं महापातक-नाशनञ्च । शिवनामोच्चारणेन सर्वाणि पापानि नश्यन्ति । शिवलिङ्गपूजनं विना अन्यदेवाच्चर्यनं फलदायकं नास्ति । परन्तु संख्यानुसारं पार्थिवलिङ्गपूजनम् अधिकं फलदायकं भवति । शिवपूजने उपर्युक्तानां तत्त्वानां ज्ञानमपेक्षितमस्ति ।

वैदिकपुराणोक्तविधिना शिवलिङ्गपूजनविधानम् -

पौराणिकोक्तमः सूतदेवः शिवभक्तानां कृते वैदिकं शिवपूजनविधानं निम्नोक्तप्रकारमवर्णयत् । तेनोक्तं यत् वैदिकेन मार्गेण शिवपूजनं भुक्तिमुक्तिप्रदायकमस्ति । वैदिकशाखासूत्रानुसारं स्नात्वा यथाविधि संध्यां कृत्वा

ब्रह्मयज्ञं विधाय आदौ तर्पणमाचरेत् । तदनन्तरं सकलं नैतिकं विधाय पुनश्च भस्मरुद्राक्षञ्च धारयित्वा परया भक्त्या उत्तमं पार्थिवं लिङ्गं पूजयेत् । नदीतीरे, तडागे, पर्वते, कानने, शिवालये अथवा शुचौ देशे पार्थिवार्चापूजनं विधीयते । शुद्धप्रदेशसम्भूतां मृदं यत्नत आहृत्य द्विजाः सावधानतया शिवलिङ्गं प्रकल्पयेयुः । विप्रे गौरा क्षत्रिये शोणा वैश्ये पीतवर्णका शुद्रे च कृष्णा अर्चा फलदायकाऽस्ति । लिङ्गनिर्माणार्थं मृत्तिकां संगृह्य अतीव शुभदेशे तां स्थापयेत् । मृत्तिकां जलेन संशोध्य शनैः शनैः पिण्डीकृत्य वैदिकमार्गतः शुभं लिङ्गं स्थापयेत् ।

भुक्तिमुक्तिफलाप्तये ततो भक्त्या संपूजयेत् । ॐ नमः शिवाय "मन्त्रेण अर्चनद्रव्यं प्रोक्षयेत् । ॐ भूरसीति" मन्त्रेण क्षेत्रसिद्धिं प्रकारयेत् । ॐ आपोऽस्मानिति" मन्त्रेण जलसंस्कारमाचरेत् । ॐ नमस्ते रुद्रः" इति मन्त्रेण फाटिकाबन्धं कुर्यात् । ॐ सम्भवाय नमः" मन्त्रेण क्षेत्रशुद्धिं प्रकारयेत् । ॐ नमः पूर्वेण" इति मन्त्रेण पञ्चामृतस्यापि प्रोक्षणं कुर्यात् । ॐ नमो नीलग्रीवाय "तथा च ॐ नमः पूर्वेण "मन्त्रेण शङ्करलिङ्गस्य प्रतिष्ठापनं कुर्यात् । ॐ एतत्ते रुद्राय "मन्त्रतः रमणीयम् आसनं दद्यात् । ॐ मा नो महान्तमिति "मन्त्रेणावाहनं चरेत् । ॐ या ते रुद्रेण "मन्त्रेण उपवेशनम् सञ्चरेत् ।" ॐ यामिषुमिति मन्त्रेण शिवस्य न्यासं कुर्यात् । ॐ अध्येवोच "दिति मन्त्रेण प्रेम्णा अधिवासम् आचरेत् । ॐ असौ जीव "इति मन्त्रेण देवतान्यासमाचरेत् ।" ॐ असौ योऽवसर्पति "मन्त्रेण उपसर्पणमाचरेत् । ॐ नमोऽस्तु नीलग्रीवाय "इत्युक्त्वा मनुना पाद्यमाहरेत् । रुद्रगायत्र्या अर्घ्यं, त्र्यम्बकेणाचमनं कुर्यात् । ॐ पयः पृथिव्याम् "इति मन्त्रेण दुग्धस्नानं, ॐ दधिक्राव्णो मन्त्रेण दधिस्नानं, ॐ घृतं याव "मन्त्रेण घृतस्नानं, ॐ मधुवाता, ॐ मधुनक्तं, ॐ मधुमात्रम् इति मन्त्रं पठित्वा पञ्चामृतस्नानमाचरेत् । अथवा पाद्यमन्त्रेण पञ्चामृतस्नानं समाचरेत् । ॐ मा न स्तोके "इति मन्त्रेण कटिबन्धनं समर्पयेत् । ॐ नमो धृष्णवे "इति मन्त्रमुच्चार्य उत्तरीयं धापयेत् । ॐ या ते हेतिरिति "मन्त्रेण वेदज्ञः वस्त्रं समर्पयेत् । नमः श्वभ्यः इति मन्त्रेण गन्धं, नमस्तक्षभ्येन अक्षतं समर्पयेत् । ॐ नमः पार्यायमन्त्रेण पुष्पं, नमः पर्णाय मन्त्रेण विल्वपत्रञ्च समर्पयेत् । नमः कपर्दिने मन्त्रेण धूपं तथा नमःऽऽशवे मन्त्रेण दीपं दद्यात् । ॐ नमो ज्येष्ठाय "मन्त्रेण नैवेद्यं त्र्यम्बकं यजामहे" मन्त्रं पठित्वा चाचमनं कुर्यात् । ॐ नमो रुद्राय "मन्त्रेण फलं तथा ॐ नमो ब्रज्याय" मन्त्रेण शिवाय सर्वं समर्पयेत् । ॐ मा नो महान्तम्, मा न स्तोके तनये, इमे

मन्त्रौ पठित्वा एकादशाक्षतैः रुद्रान् प्रपूजयेत् । हिरण्यगर्भमन्त्रं पठित्वा दक्षिणां समर्पयेत् । देवस्य त्वेति मन्त्रेण अभिषेकं चरेत् । शम्भोः दीपमन्त्रेण नीराजनविधिं चरेत् । “ॐ नमो रुद्राय” इत्युक्त्वा पुष्पाञ्जलिं चरेत् । “ॐ मा नो महान्तमिति” प्रदक्षिणां चरेत् । मा न स्तोकेति मन्त्रेण साष्टाङ्गं प्रणमेत् । ॐ एष ते मन्त्रेण शिवमुद्रां प्रदर्शयेत् । ॐ नमो गोभ्य मन्त्रेण धेनुमुद्रां दर्शयेत् । अथ पञ्चमुद्राः प्रदर्श्याः । शतरुद्रीयमन्त्रेण वेदविचक्षणः जपेत् । ततः पञ्चाङ्गपारुं कुर्यात् । ॐ देव गात्विति शम्भो विसर्जनं कुर्यात् ।

ततः सूतदेवः शिवपूजायाः विधिं समासतः कथितवान् । तेनोक्तं यत् ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि इति मन्त्रेण मृत्तिकामाहरेत् । वामदेवाय नमः इति मन्त्रेण जलप्रक्षेपमाचरेत् । अघोरेण मन्त्रेण लिङ्गनिर्माणमाचरेत् । तत्पुरुषाय मन्त्रेणाह्वानं कुर्यात् । वेदिकायाम् ईशानमन्त्रेण हरम् संयोजयेत् । अन्यत् सर्वं विधानं सुधीः संक्षेपतः कुर्यात् ।

शिवलिङ्गस्य तथा बेरस्य पूजनम्—

श्रवणादि त्रिके मुक्तिसाधने अशक्तो जनः शङ्करस्य लिङ्गं (निष्कलम्) तथा बेरं (साकारस्वरूपं) संस्थाप्य नित्यम् अर्चयेत् । अनेन उपायेनापि संसारसागरं तरेत् । कपटरहितः सन् स्वशक्त्यानुसारं शिवलिङ्गोपरि द्रव्यं वहेत् । तथा च बेरं पूजयेत् । भक्त्या मण्डपं, गोपुरं, तीर्थं, मठं, नेत्रं तथोत्सवम् आयोजयेत् । वस्त्रम्, गन्धम्, माल्यम्, धूपम्, दीपं च भक्तितः समर्पयेत् । तथा विविधानां व्यञ्जनैर्युक्तं नैवेद्यं च निवेदयेत् । राजोपचारवत् लिङ्गवेरयोः सर्वं धारयेत् । प्रदक्षिणां, नमस्कारं यथाशक्ति जपं, तथा आवाहनादि सर्गान्तं नित्यं सुभक्तितः कुर्यात् । इत्थं शङ्करदेवस्य लिङ्गं बेरं च भक्त्या सम्पूज्य भक्तः श्रवणादिकं हित्वाऽपि शिवप्रीत्या सिद्धिमेति ।

सर्वत्र देवतागणाः बेरमात्रे पूज्यन्ते ; परन्तु शिवः लिङ्गे बेरे च कथं सम्पूज्यते इति मुनीनां जिज्ञासां श्रुत्वा सूतः कथयति यत् एकमात्रः शिवो ब्रह्मरूपो ९निष्कलः” परिकीर्तितः । रूपीत्वात् स च सकलः कथ्यते । निष्कलत्वात् तस्य निराकारलिङ्गस्वरूपः परिकल्प्यते । सकलत्वात् तस्य साकारस्वरूपं प्रतिमारूपेण पूज्यते । सकलनिष्कलरूपत्वाद् परमेश्वरः शिवो ब्रह्मशब्दाभिधः । अतः लिङ्गे बेरे च जनैः स नित्यमभ्यर्च्यते । अब्रह्मत्वात् अन्येषां निष्कलत्वं

नास्ति । अब्रह्मत्वात् जीवत्वाच्च अन्ये देवतागणाः निष्कले लिङ्गे नाराध्यन्ते । अत अन्येषां देवानां जीवत्वं शङ्करस्य च ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति इति वेदनिश्चयः ।

शिवपूजायाः केतकपुष्पस्य बहिष्कारकारणम् -

कदाचित् केतकपुष्पं शिवस्य कृते सर्वाधिकं प्रियपुष्पमासीत् । परन्तु मिथ्यासाक्ष्यप्रदान कारणात् शिवः केतकं स्वपूजायाः बहिष्कारणं कृतवान् । प्रसङ्गेऽस्मिन् शिवपुराणे एकाख्यानां वर्णितमस्ति । तत् यथा -

श्रेष्ठत्वप्रतिपादनार्थं युद्धरतयोः विधिमाधवयोः मध्ये निष्कलः शिवः महानलस्तम्भविभीषणाकृतिर्बभूव । अस्त्रशान्तिकरमद्भुताकारमग्निरूपं स्तम्भं विलोक्य तत्परीक्षार्थं तत्परौ तौ प्रतस्थाते । हंसतनुः ब्रह्मा तदन्तं वीक्षितुम् आकाशे ययौ । सूकरतनुर्विष्णुः तस्य स्तम्भस्य मूलं द्रष्टुं पातालं गत्वाऽपि अनलवर्चसः स्तम्भस्य संस्थानं नापस्यत् ।

व्योम्ना गच्छन् विधिः किञ्चिद् विच्युतमद्भुतं केतकीपुष्पं ददर्श । बहुवर्षच्युतं तथापि अतिसौरभ्यमम्लानं तत् केतकीपुष्पं परमेश्वरस्य शिरः कम्पनात् चलितमभूत् । विधिं दृष्ट्वा तत् पुष्पमेवमकथयत् यत् - ॐत्वं स्तम्भस्यान्तं द्रष्टुं न समर्थः, अस्य अन्तं मया न दृष्टम्, अतोऽन्तदर्शने आशां जहि । तदा ब्रह्मदेव मिथ्यासाक्ष्यप्रदानार्थं केतकं निवेदितवान् । यतः आपत्काले मिथ्याभाषणं पापाय नोपकल्पते । तद्यथा विद्येश्वरसंहितायां-

“असत्यमपि शस्तं स्यादापदीत्यनुशासनम् ।”

(शि.पु. १/७/२५)

ततो ब्रह्मा तत्रागत्य प्रणष्टहर्षं विष्णुं दृष्ट्वा तेन स्तम्भाग्रं समुदीक्षितमिति उक्तवान् । ब्रह्मणः कथनानुसारं केतकपुष्पमपि ब्रह्मणा स्तम्भस्याग्रभागं दृष्टमिति मिथ्यासाक्ष्यमददात् । तस्य वचनं सत्यमिति चिन्तयन् विष्णुः षोडशोपचारैः तस्य पूजनं चकार । तदा शठं विधिं प्रहर्तुं स ईश्वरः अग्निलिङ्गतः साकृतिः बभूव । समुत्थितं सदाशिवं दृष्ट्वा प्रकम्पपाणिः ब्रह्मदेवः तत्पदं परिगृह्य तं क्षन्तुं निवेदितवान् । परन्तु कुपितः परमेश्वरः शिवः प्रथमतः केतकं स्वपूजायाः बहिष्कृतं चकार । ततो ब्रह्मणः पञ्चमशिरश्च जहार ।

प्रसन्नः परमेश्वरः शिवः सत्यवादिनो भगवतः विष्णोः प्रशंसां कृत्वा तस्मै साम्यमददात् । पुनश्च तस्य पूजनार्थं स्थानमुत्सवं च कल्पयामास । तदनन्तरं महादेवः

भैरवाख्यं कञ्चिदद्भुतं पुरुषं भ्रुवोर्मध्यात् ससर्ज । ब्रह्मदर्पजिघांसया शिवः विधेः शिरः
तिग्मेन खड्गेन च्छेतुं भैरवम् आज्ञप्तवान् । तदा भैरवः एकेन करेण असत्यवादिनः
ब्रह्मणः पञ्चमं शिरो धृत्वा छेदयामास । ततः खड्गमुद्यम्य यदा तस्य अन्य शिरांसि
निहन्तुमुद्यतोऽभूत् तदा अच्युतः शिवस्य पादपल्लवं गृहीत्वा विधये क्षमां प्रदातुम्
आकुलनिवेदनं चकार । अच्युतेन प्रार्थित ईश्वरः तुष्टः सन् भैरवं ब्रह्मदण्डतः
निवर्तयामास । पुनश्च शठमीशत्वमास्थितस्य ब्रह्मणः स्थानं पूजोत्सवादिकं च लोके
निषेधयामास । भीतः ब्रह्मदेवः सदाशिवं प्रसादयितुं स्तुतिं चकार । तेन प्रसन्नः
परमेश्वरः वैतानिकेषु गृहेषु यज्ञेषु च गुरुरूपेण तमधिष्ठितं कारयामास । तं विना यज्ञस्य
निष्फलत्वं च निरूपयामास । पुनश्च केतकस्यानुरोधेन करुणया शिवः ॐ मदीयास्त्वां
धरिष्यन्ति, वितानव्याजेन त्वं ममोपरि च भविष्यसि" इति तस्मै पुष्पाय वरं दत्तवान् ।
बिल्वपत्रमाहात्म्यम् -

महादेवस्वरूपो विल्ववृक्षो देवैरपि स्तुतो भवति । लोके यावति विख्यातानि
पुण्यतीर्थानि सन्ति तानि सर्वाणि तीर्थानि विल्वमूले तिष्ठन्ति । बिल्वमूले लिङ्गरूपिणं
महादेवं यः पुण्यात्मा पूजयति स ध्रुवं शिवं प्राप्नुयात् । विल्वमूले यः लिङ्गं
जलैः सिञ्चति स सर्वतीर्थस्नानफलं प्राप्नोति । यः विल्वमूलं गन्धपुष्पादिभिः
पूजयति सः शिवलोकमवाप्नोति, तस्य सुखञ्च वर्द्धते । विल्वमूले यः दीपं
प्रज्वालयति स तत्त्वज्ञानसम्पन्नो भवेत् । बिल्वशाखायाः नवपल्लवं गृहीत्वा यः
शिवं पूजयति सः सर्वपापैः प्रमुच्यते । विल्वमूले यः शिवभक्तं भक्तिततः
भोजयेत् तस्य पुण्यं कोटिगुणितं भवेत् । तस्य दारिद्र्यं च दूरीभवेत् ।

ओंकारजपविधानम् -

नित्यं दशसहस्रकं प्रणवं जप्त्वा शिवपदं प्राप्नुयात् । अथवा सन्ध्ययोः
एकसहस्रं प्रणवं जप्त्वा भक्तस्य शिवपदप्राप्तिः भवेत् । जपकाले मकारान्तं मनः
शुद्धिकरं भवेत् । समाधौ प्रणवस्य मानसं जपं कुर्यात् । उपांशु सार्वकालिकमस्ति ।
तथा च बिन्दुनादयुक्तस्य प्रणवस्य वाचिकजपं कुर्यात् । अथवा नित्यं पञ्चाक्षरं मन्त्रम्
अयुतं जपेत् । सन्ध्ययो आदरात् पञ्चाक्षरमन्त्रसहस्रं जप्त्वा शिवपदं प्राप्तुं शक्नुयात् ।
आदौ प्रणवसंयुक्तं पञ्चाक्षरजपं ब्राह्मणानां कृते अधिकं फलप्रदम् । फलप्राप्तये गुरोः
मन्त्रदीक्षां गृहीयात् । घटस्थान-मन्त्रदीक्षा-मातृकान्यासयुक्तः सत्यपूतात्मा ब्राह्मणः
गुरुपदभाक् भवति । ब्राह्मणानां कृते ॐ नमः शब्दस्य प्रयोग आदौ तथा अन्येषां कृते
अन्ते प्रयोगः विधीयते । स्त्रीणां कृते ॐ नमः शब्दस्य प्रयोगः अन्ते एव करणीयः,

परन्तु ब्राह्मणस्त्रियः ॐ नमः शब्दप्रयोगम् आदौ कर्तुं प्रभवन्ति । पञ्चाक्षरमन्त्रस्य पञ्चकोटिजपं कृत्वा सदाशिवसमो भवेत् । एक-द्वि-त्रि-चतुष्कोट्या ब्रह्मादीनां पदं ब्रजेत् । अथवा मन्त्रस्य प्रत्येकाक्षरानुसारं तथासंख्यकं लक्षमन्त्रं जपेत् । अनेन प्रकारेण मन्त्राक्षरसंख्यकस्य लक्षमन्त्रस्य जपं कृत्वा शिवपदं प्राप्नुयात् । तथा च सहस्रदिनैः सहस्रसहस्राणां मन्त्राणां जप इष्टसिद्धिदायको भवेत् । ब्राह्मणेभ्यः भोजनदानपूर्वकं मन्त्रजपः फलदायको भवति अन्यथा न । ब्राह्मणः प्रातः नित्यम् अष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीं जपेत् । नियममास्थितः सन् वेदमन्त्रान् सूक्तानि च जपेत् । एकाक्षरात् दशाक्षरपर्यन्तं मन्त्रम् एकशतवारं जपेत् । ततोधिकमक्षरयुक्तं मन्त्रं दशसहस्रं सहस्रं शतमेकं वा जपेत्, न्यूनं न जपेत् । वेदपारायणमपि शिवपदप्रदायकम् अस्ति । पुनश्च अन्यान् बहुतरान् मन्त्रान् अक्षरलक्षतः जपेत् । एकाक्षरमन्त्रं कोटिवारं जपेत् । ततः परं नित्यं भक्तिपूर्वकं सहस्रं जपेत् ।

प्रणवपञ्चाक्षरमन्त्रजपमाहात्म्यम् -

प्रणवशब्दस्य व्युत्पत्तिः शिवपुराणे विद्येश्वरसंहितायां सुष्ठुरूपेण निरूपितं विद्यते ।

तद्यथा -

प्रो हि प्रकृतिजातस्य संसारस्य महोदधेः ।

नवं नावान्तरमिति प्रणवं वै विदुर्बुधाः ॥

प्रः प्रपञ्चो न नास्ति वो युष्माकं प्रणवं बिदुः ।

प्रकर्षेण नयेत् यस्माद् मोक्षं वः प्रणवं बिदुः ॥

संसारसागरात् निवृत्तिं प्राप्तुं प्रणवः नावसदृशः । प्रणवजपेन संसारचक्रं नश्यति मोक्षश्च सुलभायते ।

प्रणवः द्विविधः प्रोक्तः यथा- १. सूक्ष्मः, २. स्थूलश्च । सूक्ष्म एकाक्षरः तथा स्थूलः पञ्चाक्षरसंयुक्तश्चास्ति । जीवन्मुक्तस्य कृते सूक्ष्मो हि सर्वसारः निगदितः । साधकः स्वदेहविलयावधि मन्त्रेणार्थानुसन्धानं कुर्यात् । षट्त्रिंशत्कोटिप्रणवजापी निश्चयं योगमाप्नुयात् । ह्रस्व-दीर्घविभेदतः सूक्ष्मो द्विविधोऽस्ति । अकारः उकारः मकारश्च बिन्दुनादयुतः सन् दीर्घप्रणवः कथ्यते । तदेव योगीनां हृद्देशे भासते । परन्तु केवलं मकारान्तः (अ,उ,म) ह्रस्वप्रणव उच्यते । सर्वपापक्षयैषिणां कृते ह्रस्वः प्रणवः जप्योऽस्ति । प्रवृत्तानां कृते ह्रस्वप्रणवः तथा निवृत्तानां कृते दीर्घप्रणवः फलदायकोऽस्ति । व्याहृत्यादौ, मन्त्रादौ वेदादौ, सन्ध्यावन्दने प्रणवः प्रयोज्यः स्यात् । नवकोटिप्रणवं जप्त्वा पुरुषः संशुद्धो भवेत् । नवकोटिप्रणवजपेन पृथिवीजयमाप्नुयात् ।

नवकोटिप्रणवजपेन ह्यपां जयमवाप्नुयात् । नवकोट्या तेजसां जयमवाप्नुयात् । नवकोट्या तु वायोर्जयमवाप्नुयात् । नवकोटिप्रणवजपेन वायोर्जयमवाप्नुयात् । नवकोटिजपेन आकाशस्य च जयमाप्नोति । पुनश्च क्रमेण नवकोटिजपेन गन्धादीनां जयमाप्नुयात् । पुनर्नवकोटिजपेन अहङ्कारस्य जयमाप्नुयात् । सहस्रमन्त्रजपेन पुमान् नित्यशुद्धो भवेत् । एवमष्टोत्तरशतकोटिजपेन प्रबुद्धस्तु शुद्धयोगमवाप्नुयात् । शुद्धयोगेन संयुक्तः पुरुषो जीवन्मुक्तो भवेदिति न संशयः । ऋषिच्छन्दोदेवतादि देहे न्यस्य पुनर्जपेत् । मातृकायुक्तं प्रणवं देहे न्यस्य ऋषिः भवेत् ।

फलाप्तये पार्थिवपूजननिरूपणम्—

संसारे मृदादिप्रतिमापूजाऽभीष्टप्रदा कथिता । प्रतिमापूजायां पुरुषाणां नारीणामपि अधिकारः कल्पितोऽस्ति । नद्यां तडागे कूपे वा जलान्तमृदमाहरेत् । गन्धचूर्णेन तत्संशोध्य क्षीरेण च संस्कृत्य प्रतिमां कुर्यात् । अङ्गप्रत्यङ्गकोपेतां माधुर्यसमन्वितां पद्मासनस्थितां प्रतिमां कृत्वा आदरेण पूजयेत् । विघ्नेशादित्यविष्णुनामम्बाया शिवस्य च प्रतिमां कृत्वा तथा च शिवलिङ्गं कृत्वा द्विजः सर्वदा षोडशैरूपचारैश्च पूजयेत् ।

सम्यक् विघ्नेशपूजया भूलोकैऽभीष्टमाप्नुयात् । शुक्रवारे, चतुर्थ्या, सिंते श्रावणभाद्रके, भिषगृक्षे अश्विनीनक्षत्रे धनुमासे विघ्नेशं विधिवद्यजेत् । श्रद्धापूर्वकं देवान् अग्निं च संपूज्य पुत्ररत्नं प्राप्नुयात् । तिथिनक्षत्रयोगेन शिवपूजनं सार्वकामिकं भवेत् । तिथ्यादौ देवपूजा हि नृणां पूर्णफलप्रदा भवेत् । देवकार्ये यदि सा तिथिः मध्याह्ने अस्ति तर्हि उदयव्यापिनी ग्राह्या ।

पूर्वभागः पितृणां तु निशियुक्तः प्रशस्यते ।

परभागस्तु देवानां दिवायुक्तः प्रशस्यते ॥

(शि.पु. १/१६/१७)

पूर्वाह्णे देवानामपराह्णे पितृणाम् इति श्रुतिवचनमपि समुपलभ्यते ।

शिवपुराणस्य श्रवणविधिः वक्तुः लक्षणम् -

शिवपुराणस्य श्रवणविधिः शिवपुराणे विद्येश्वरसंहितायां शौनकं प्रति सूतेन वर्ण्यते यत् शिवपुराणस्य कथायाः निर्विघ्नपरिसमाप्तये सर्वप्रथमदैवज्ञम् आहूय तं सन्तोष्य मुहूर्तं शोधयेत् । शिवपुराणस्य कथाश्रवणार्थं देशे देशे प्रयत्नेन वार्ता प्रेषणीया । पुनश्च शिव-कीर्तन-श्रवणोत्सुकानाम् आगतानां शाम्भवभक्तानाम् आदरसत्कारञ्च कुर्यात् ।

शिवालये तीर्थे वने अथवा गृहे शिवपुराणस्य कथावाचनं कुर्यात् । प्रथमतः भूमेः संशोधनं कृत्वा लेपनं तथा धातुमण्डनञ्च कृत्वा पुराणस्थलं रचयेत् । विशालमण्डपं कृत्वा तत् कदलीस्तम्भैः पत्रपुष्पैश्च तं मण्डपं मण्डयेत् । चतुर्दिक्षु ध्वजारोपं सुशोभनं तोरणञ्च कारयेत् । परात्मनः शङ्करस्य तथा वक्तुश्च दिव्यासनं कल्पयेत् । श्रोतॄणां सुस्थलानि च यथार्हतः कल्पनीयानि । वक्ता उदङ्मुखः तथा श्रोता प्राग्वदनो भवेत् । व्यासासन-समारूढः पौराणिको द्विजः प्रसङ्गस्य असमाप्तौ कमपि न नमस्कुुर्यात् । पुराणज्ञः सदा सुकृतार्थिभिः वन्द्यः पूज्यश्चास्ति । पुराणज्ञे नीचबुद्धिं न कुर्वीत । साधुः, कारुण्यवान्, दक्षः, विगतमत्सरः, शुचिर्दक्ष, पुराणज्ञः, वाग्मी च इमां पुण्यकथां वदेत् । आसूर्योदयमारभ्य सार्द्धत्रिप्रहरान्तकं शिवपुराणस्य कथा वाच्या । कुटिलवृत्तीनामग्रे कथां नैव वदेत् । दुर्जनसमाकीर्णं दस्युसमावृते च देशे अथवा धूर्तसदने इमां पुण्यकथां न वदेत् । मध्याह्ने मुहूर्तकं मलमूत्रोत्सर्जनार्थं कथाविरामः कर्तव्यः । पुराणवक्ता व्रतदिनात् प्रागेव दिने क्षौरं कार्यम् । नित्यकर्म संक्षेपतः कार्यम् । वक्तुः पार्श्वे सहायतार्थम् अन्यः लोकबोधनतत्परः पण्डितः स्थाप्यः । पुराणकथायाः निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कथाधीशं शिवं गणनाथं पुराणपुस्तकञ्च पूजयेत् ।

श्रोतुः लक्षणम् -

शिवपुराणस्य श्रोता सुधीः, शुद्धः, शुद्धचित्तः, प्रसन्नधीः भवेत् । अनेककर्मविभ्रान्तः कामादिषड्विकारवान्, स्त्रैणः, पाखण्डवादी वक्ता, श्रोता च पुण्यभाक् न भवेत् । श्रद्धाभक्तिसमन्विताः स्थिराः अव्यग्राः शुचयः श्रोतारः पुण्यभागिनः भवन्ति । ये अभक्ता इमां कथां शृण्वन्ति तेषां श्रवणजं फलं, नास्ति अपि तु ते दुःखं प्राप्नुवन्ति । कथ्यमानायां कथायां ये नरा अन्यत्र गच्छन्ति तेषां दारादिसम्पदः प्रणश्यन्ति । ये उष्णीषमस्तका इमां कथां शृण्वन्ति तेषां पापिनां कुलदूषकाः पुत्राः जायन्ते । ये ताम्बूलभक्षण-पूर्वकं पुराणकथां शृण्वन्ति यमालये ते स्वविष्टां खादन्ति । ये तुङ्गासनारूढाः नराः कथां शृण्वन्ति ते नरकान् भुक्त्वा ततः काकाः भवन्ति । ये वीराद्यासनारूढा इमां शुभां कथां शृण्वन्ति ते सर्वान् नरकान् भुक्त्वा विषवृक्षाः भवन्ति । वक्तारम् असम्प्रणम्य ये नराः कथां शृण्वन्ति ते नरकान् भुक्त्वा अर्जुनपादपाः भवन्ति । शयाना ये इमां कथां शृण्वन्ति ते नरकभोगं कृत्वा तदन्ते अजगरादयो भवन्ति । ये श्रोतारं वक्तारं तथा सुपावनीं कथां निन्दन्ति ते शुनका भवन्ति तथा जन्मशतं दुःखभोगं कुर्वन्ति ।

सप्तमोऽध्यायः परिशिष्टः

शिवरात्रितत्त्वम् -

शिवपुराणे विद्येश्वरसंहितायां शिवरात्रिमाहात्म्यवर्णने एका आक्षय्यायिका वर्णिता अस्ति । यत् पुरा कदाचित् सर्वश्रेष्ठत्वप्रतिपादनार्थं विधिविष्णुर्मध्ये विवादोऽभूत् । ततः तयोर्मध्ये तुमुलसंग्रामोऽपि बभूव । तयो एतादृशं संग्रामं दृष्ट्वा सर्वत्र महान् हाहाकारोऽभूत् । भयभीताः देवाः परमेश्वरसदाशिवस्य शरणापन्ना अभवन् । कृपामयः शिवः शान्तवनावाक्यैः तान् शान्तयामास ।

ततः पशुपतिः शिवो अम्बिकया साकं रणस्थलं जगाम । रणक्षेत्रे परस्परं हन्तुकामयोः युद्धनिरतयोः तयोर्मध्ये सहसा भीषणाकृतिमहानलस्तम्भ आविर्बभूव । अस्त्रशान्तिकरं तमद्भुताकारं तेजोमयं स्तम्भं दृष्ट्वा ब्रह्माच्युतौ चकितौ बभूवतुः । अनलसन्निभस्य तस्य स्तम्भस्य ऊर्ध्वम् अधश्च परीक्षार्थं तौ सत्वरं गतवन्तौ । सुकरतनुं धृत्वा विष्णुः पाताले तथा हंसतनुं धारयित्वा ब्रह्मा ऊर्ध्वं जग्मतुः । पातालात् दूरमपि गत्वा विष्णुः लिङ्गस्य मूलं नापश्यत् । श्रान्तः सन् स रणक्षेत्रे प्रत्यावर्त्तनं चकार । ऊर्ध्वं गत्वा ब्रह्मा आपतन्तं केतकं पुष्पं दृष्ट्वा मिथ्यासाक्ष्यप्रदानार्थं तं प्रेरयामास । ततः तौ रणक्षेत्रे प्रत्यावर्त्तनं चक्रतुः । आह्लादितो ब्रह्मदेवः स्तम्भस्य मूलं तेन दृष्टमिति कथितवान् । केतकं पुष्पमपि मिथ्यासाक्ष्यमददात् । तदानीमेव भगवान् सदाशिवः तत्राविर्भूय सत्यशीलस्य विष्णोः प्रशंसा कृत्वा तस्मै साम्यमददात् । पुनश्च असत्यवादिनो ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः भैरवहस्तेन छेदयामास, लोके ब्रह्मणः पूजां निषेधयामास, केतकं च स्वपूजायाः बहिष्कृतं चकार । पुनश्च अनन्तरं कृपां कृत्वा वैतानिकेषु यज्ञेषु गृहेषु च ब्रह्मणः स्थानं कल्पयामास । तथा वितानव्याजेन केतकस्यापि स्थानं कल्पयामास ।

एवं विधिमाधवौ केतकञ्चानुगृह्य देवैरभिष्टुतः सर्वदेवेश्वरः सभामध्ये विरराज । पूज्यं शिवं वरासने संस्थाप्य पुण्यैः पुरुषवस्तुभिः तौ विधिमाधवौ तं भक्त्या पूजयामासतुः । तानि एव पुरुषवस्तुनि ज्ञेयानि यानि प्रकृतिजानि दीर्घाल्पकालिकानि च सन्ति । हार-केयूर-नूपुर-किरीटमणि-कुण्डलैः यज्ञोसूत्रोत्तरीय-क्षौम-माल्याङ्गुलीयकैः, पुष्प-ताम्बुल-चन्दनाऽगुरुलेपनैः, धूप-दीप-सितच्छत्र-व्यजन-ध्वज-चामरैः, अत्रैर्दिव्योपहारैः वाङ्मनोऽतीत-वैभवैश्च पतियोग्यवस्तुभिः तौ विधिअच्युतौ पशुपतिमर्चयामासतुः । ब्रह्मविष्णुभ्यामर्चितः प्रसन्नः शङ्करः नम्रौ तौ देवौ एवं प्राह यत्-

तुष्टोऽहमद्य वां वत्सौ पूजयाऽस्मिन् महादिने ।

दिनमेतत् ततः पुण्यं भविष्यति महत्तरम् ।

शिवरात्रिरिति ख्याता तिथिरेषा मम प्रिया ॥

(शि.पु. १/९/९-१०)

यस्मिन् दिने स्तम्भरूपस्य शिवस्याविर्भावोऽभूत् तद्दिनं शिवरात्रिरिति ख्याता बभूव ।

केतकपुष्पस्य वहिष्कारकारणनिर्णयपूसङ्गे शिवरात्रितत्त्वं पूर्णतया निरूपितमस्ति ।

अतः अत्र केवलं शिवरात्र्याः माहात्म्यं समुपस्थाप्यते ।

विधिमाधवौ केतकञ्चानुगृह्य देवैरभिष्टुतः सर्वदेवेश्वरः सभामध्ये विरराज ।

पूज्यं शिवं वरासने संस्थाप्य पुण्यैः पुरुषवस्तुभिः तौ विधिमाधवौ तं भक्त्या पूजयामासतुः ।

तानि एव पुरुषवस्तुनि ज्ञेयानि यानि प्रकृतिजानि दीर्घाल्पकालिकानि च सन्ति । हार-

केयूर-नूपुर-किरीटमणि-कुण्डलैः यज्ञोसूत्रोत्तरीय-क्षौम-माल्याङ्गुलीयकैः, पुष्प-ताम्बुल-

चन्दनाऽगुरुलेपनैः, धूप-दीप-सितच्छत्र-व्यजन-ध्वज-चामरैः, अन्नैर्दिव्योपहारैः

वाङ्मनोऽतीत-वैभवैश्च पतियोग्यवस्तुभिः तौ विधिअच्युतौ पशुपतिमर्चयामासतुः ।

ब्रह्मविष्णुभ्यामर्चितः प्रसन्नः शङ्करः नम्रौ तौ देवौ एवं प्राह यत् -

तुष्टोऽहमद्य वां वत्सौ पूजयाऽस्मिन् महादिने ।

दिनमेतत् ततः पुण्यं भविष्यति महत्तरम् ।

शिवरात्रिरिति ख्याता तिथिरेषा मम प्रिया ॥

(शि.पु. १/९/९-१०)

यस्मिन् दिने स्तम्भरूपस्य शिवस्याविर्भावोऽभूत् तद्दिनं शिवरात्रिरिति ख्याता बभूव ।

शिवरात्रिमाहात्म्यम्—

शिववचनानुसारं यः शिवरात्र्यां तस्य लिङ्गबेरयोः पूजां करोति स ब्रह्मपदं लभते । शिवरात्रावहोरात्रं निराहारो जितेन्द्रियोऽवञ्चकः यथाबलं यथान्यायं शिवं योऽर्चयेत्

स निरन्तरमेकवर्षपूजायाः फलं लभते । शिवरात्रौ शिवपूजनेन धर्मोऽभिवर्द्धते ।

शिवरात्रिः भगवतः शिवस्य प्रतिष्ठायाः उत्सवस्य च शुभदिनमस्ति ।

पुरा यस्मिन् दिने स्तम्भरूपेण परमेश्वरस्य शिवस्याविर्भावोऽभूत् तद् मार्गशीर्षे

आद्रानक्षत्रस्य उदयकालः आसीत् । अतः मार्गशीर्षे आद्रानक्षत्रे ये पार्वत्या साकं

परमेश्वरस्य दर्शनं कुर्वन्ति, ते शिवस्य कृते कार्तिकेयादपि प्रियाः भवन्ति । तस्मिन्

शुभे दिने उमासहितपरमेश्वरशिवस्य लिङ्गरूपस्य अथवा बेरस्य यः दर्शनं करोति,

अर्चनं करोति तस्य पुण्यफलं वाचा वर्णयितुं न कोऽपि समर्थः ।

यस्मिन् स्थले महादेवः तेजोमयस्तम्भरूपेण आविर्बभूव तत्स्थलं लिङ्गस्थानमिति ख्यातम् । आद्यन्तरहितं तल्लिङ्गं जगतां पूजनार्थं दर्शनार्थं च शिवेच्छया अणुमात्रं क्षुद्रं बभूव । अनलाचलसङ्काशं तद् लिङ्गं यत्रोत्थितो मभूत् तद् स्थानं अरुणाचलमिति स्मृतमभूत् । तस्मिन् स्थाने निवासेन मरणेन च जन्तूनां मुक्तिलाभो भवेत् । अत्र दत्तं हुतं जप्तं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । अतः स्वयं शिवेन क्षेत्रस्यास्य महत्त्वं निरूपितम्-

मत्क्षेत्रादपि सर्वस्मात् क्षेत्रमेतत् महत्तरम् ।

अत्र संस्मृतिमात्रेण मुक्तिर्भवति देहिनाम् ॥

(शि.पु. १/९/१४)

तस्मात् अत्यन्तशोभनमिदं क्षेत्रं महत्तरमस्ति । सर्वकल्याणसम्पूर्णं सर्वमुक्तिकरं शुभञ्चास्ति । अत्र शिवलिङ्गार्चनात् सारुप्यादि मुक्तिलाभो भवति । सकलमनोरथोऽपि पूर्णो भवति ।

शिवक्षेत्रस्य माहात्म्यम् -

सशैलवनकानना पृथिवी पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णास्ति, शिवाज्ञया लोकं धृत्वा तिष्ठति । पृथिवीनिवासिनां मोक्षार्थं कृपया देवः त्रिलोचनः शिवक्षेत्रं कल्पितवान् । ऋषीणां तथा देवानां परिग्रहात् तीर्थानि जातानि, लोकरक्षार्थमेव कानिचित् स्वयंभूतानि तीर्थानि च सन्ति । अतः तीर्थे क्षेत्रे च स्नान-दान-जपादिकं कुर्यात् । अन्यथा नरः रोगदारिद्र्यादिकं प्राप्नुयात् ।

अस्मिन् भारतवर्षे नरः यदि मरणं प्राप्नोति तर्हि स ब्रह्मलोकवासानन्तरं पुनर्मानुष्यं प्राप्नोति । पुण्यक्षेत्रे पापस्य करणं दृढं भवति । तस्मात् पुण्यक्षेत्रे अण्वपि पापं नाचरेत् । नरः येन केनाप्युपायेन पुण्यक्षेत्रे वसेत् । तेषु पुण्यक्षेत्रेषु शतनदीतीरे अनेकशः पुण्यक्षेत्राणि सन्ति । षष्टिमुखा सरस्वती नदी पुण्या प्रोक्ता । तत्तीरे निवासेन ब्रह्मपदप्राप्तिर्भवेत् । हिमालयजा शतमुखा गङ्गा पुण्या नदी अस्ति । तत्तीरे काश्यादि अनेकशः पुण्यक्षेत्राणि सन्ति । मृगे मृगबृहस्पतौ तत्तीरं प्रशस्तमस्ति । दशमुखाः शोणभद्रः पुण्योऽभीष्टफलप्रदश्चास्ति । तत्र स्नानोपवासेन वैनायकं पदं लभेत् । चतुर्विंशमुखा महानदी नर्मदा पुण्यदा अस्ति । तस्यां स्नानेन वासेन वैष्णवं पदमाप्नुयात् ।

द्वादशमुखा तमसानदी तथा, दशमुखा रेवानदी तथा च एकविंशमुखा ब्रह्मगोवधपापनाशिनी महापुण्या गोदावरीनदी एताः नद्यः रुद्रलोकप्रदायिन्यः सन्ति । विष्णुलोकप्रदायिनी सर्वपापक्षयावहा पुण्यनदी कृष्णवेणी अष्टादशमुखा प्रोक्ता । ब्रह्मलोकप्रदायिनी तुङ्गभद्रा दशमुखा अस्ति । नवमुखा सुवर्णमुखरीनदी पुण्यनदी अस्ति । सरस्वती, पम्पा, कन्या तथा श्वेतनदी श्वेताः शुभानद्यः सन्ति । एतासां

तीरवासेन इन्द्रलोकमवाप्नुयात् । सह्याद्रिजा महापुण्या महानदी कावेरीति कथिता । सा नदी सप्तविंशमुखा प्रोक्ता । तत्तीराः स्वर्गदा तथा ब्रह्मविष्णुपदप्रदा चास्ति । मेषगे गुरौ रवौ च नैमिषे बदरे स्नानं कुर्यात् । सिंहे कर्कटगे रवौ सिन्धुनद्यां स्नानं कृत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्नुयात् । सिंहबृहस्पतौ सिंहमासे गोदावर्यां स्नानं कुर्यात् । तेन शिवलोकप्राप्तिर्भवति । कन्यागते गुरौ रवौ यमुनाशोणयोः स्नायात् । तेन धर्मलोकस्य तथा गणेशलोकस्य प्राप्तिः भवति । तुलाग्रे रवौ गुरौ कावेर्यां स्नानेन सर्वाभीष्टप्राप्तिः भवति । वृश्चिके मासि गुरुवृश्चिके संप्राप्ते अर्के नर्मदायां स्नानाद् विष्णुलोकमवाप्नुयात् । मृगमासि मृगे गुरौ जाह्नव्यां यः स्नानं करोति तस्य शिवलोकप्राप्तिः भवति । पुनश्च स ब्रह्ममाधवयोः पदे भुक्त्वा तदन्ते ज्ञानलाभमपि करोति । कुम्भगते रवौ माघमासे गङ्गायां श्राद्धं पिण्डदानम् अथवा तिलोदकं कृत्वा कुलकोट्युद्धारं कुर्यात् ।

मीनगे गुरुरवौ कृष्णवेण्यां स्नानं बुधाः प्रशंसन्ति । गङ्गां सह्याजां समाश्रित्य बुधः वसेत् । तत्र निवासेन तत्कालकृतपापस्य निश्चितरूपेण नाशो भवति । एवमनेकशः रुद्रलोकप्रदानि क्षेत्राणि सन्ति । तथा च ताम्रपर्णी वेगवती ब्रह्मलोकप्रदे नद्यौ स्त । तयोस्तीरे स्वर्गदानि क्षेत्राणि सन्ति । तन्मध्ये भूरिशः पुण्यदानि क्षेत्राणि सन्ति । तत्र तत्र वसन् प्राज्ञः तादृशं फलं लभेत् । अतः प्राज्ञः तादृशे पुण्यक्षेत्रे सदाचारेण सद्वृत्त्या युक्तः सन् वसेत् । अन्यथा तत्फलं न लभेत् । कारणं यथा विद्येश्वरसंहितायाम्—
पुण्यक्षेत्रे कृतं पुण्यं बहुधा ऋद्धिमृच्छति ।
पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं महदण्वपि जायते ॥ (२२.३६)

शिवक्षेत्रे वासस्य माहात्म्यम् -

शिवक्षेत्रस्य पुष्पारामादिसमार्जनं कृत्वा तथा च शिवक्षेत्रे वासं कृत्वा शिवपदं लभेत् । जडानामजडानां सर्वेषां कृते शिवक्षेत्रं मुक्तिदायकमस्ति । तस्मात् बुध आमरणं शिवक्षेत्रे वासं कुर्यात् । मनुष्यस्थापितलिङ्गात् हस्तशतं यावत् क्षेत्रं शिवक्षेत्रमिति कथ्यते । आर्षके लिङ्गे सहस्रारतिमात्रं क्षेत्रं शिवक्षेत्रमिति संज्ञितम् । दैवल्लिङ्गेऽपि तथा प्रमाणं क्षेत्रं शिवक्षेत्रं कथितम् ।

स्वयंभुवि लिङ्गे सहस्रधनुः प्रमाणं क्षेत्रं शिवक्षेत्रमिति स्मृतम् । तत्र स्नात्वा, दत्त्वा जप्त्वा च शिवं व्रजेत् । तस्मात् शिवक्षेत्रं समाश्रित्य आमरणं वसेत् । तत्र दाहं, दशाहं, मास्यं, सपिण्डीकरणम्, आब्दिकम् अथवा पिण्डदानं एतत्सर्वं शिवपदप्रदायकं पापविनाशकञ्चास्ति । शिवक्षेत्रे सप्तरात्रम्, पञ्चरात्रकं, त्रिरात्रमेकरात्रं वा वसेत् । शिवक्षेत्रे निवासं सद्यः शिवपदप्राप्तिकरमस्ति । शिवक्षेत्रे कामनया कृतं सर्वं सद्यः फलदायकमस्ति । अकामेन कृतं सर्वं साक्षाच्छिवपदप्रदञ्चास्ति । प्रातः शिवपूजनं

विधिकरं प्रोक्तं, मध्याह्ने कामिकं, सायाह्ने तथा रात्रौ शिवपूजनं शान्तिकं कथितम् । निशि मध्ययामद्वयं निशीथः प्रोक्तः । तत्काले शिवपूजनं विशेषेण अभीष्टसिद्धिदं भवति । कलौ युगे विशेषेण कर्मणा फलसिद्धिः भवति ।

बिन्दुनादात्मकं तत्त्वम् -

स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् बिन्दुनादात्मकमस्ति । बिन्दुः शक्तिः तथा शिवः नादः कथ्यते । नादाधारः बिन्दुः, बिन्दाधारमिदञ्च जगत् अस्ति । जगदाधारभूतौ बिन्दुनादौ व्यवस्थितौ । बिन्दुनादयुतं सर्वं सकलीकरणं भवेत् । सकलीकरणात् जगत् जायते । बिन्दुनादात्मकं लिङ्गं जगत्कारणमुच्यते । बिन्दुर्देवी, शिवो नादः । बिन्दुनादात्मकं शिवलिङ्गं कथ्यते । तस्माज्जन्मनिवृत्यर्थं शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् । बिन्दुरूपा देवी माता, नादरूपः शिवः पिता । तस्मात् परमानन्दलाभार्थं शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् । सा देवी जगतां माता, स शिवो जगतः पिता । नित्यं पित्रोः शुश्रूषके तयोः कृपाधिक्यं वर्द्धते ।

बन्धमोक्षरूप-शिवलिङ्ग-माहात्म्यम् -

प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन बद्धः आत्मा जीवसंज्ञां लभते । प्रकृत्यादि अष्टबन्धेभ्यो निर्मुक्त आत्मा मुक्त उच्यते । अग्रे प्रकृतिः, ततो बुद्धिः, ततो गुणात्मकाऽहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि चैतत् प्रकृत्या-द्यष्टकं विदुः । प्रकृत्याद्यष्टजः देहः । देहजं कर्म उच्यते । पुनश्च कर्मजो देहः । एवं प्रकारेण जन्मकर्म पुनः पुनः प्रचलति ।

स्थूलं, सूक्ष्मं तथा कारणभेदेन शरीरं त्रिविधम् । स्थूलं क्रियात्मकं प्रोक्तम् । इन्द्रियभोगदं सूक्ष्मं तथा आत्मभोगार्थं कारणशरीरमुद्दिष्टमिति निरूपितम् । जीवः कर्मानुसारतः पुण्यपापैः कर्मभिः सुखं दुःखं फलमश्नुते । कर्मरज्ज्वाबद्धो जीवः पुनः पुनः चक्रवद् भ्रमति । तस्मात् चक्रभ्रमनिवृत्यर्थं चक्रकर्तारमीडयेत् । यतः महेशः प्रकृतेः परतः तिष्ठति, स प्रकृतिं बालो जलं यथा पिबति अथवा वमति तथा वशीकृत्य अधितिष्ठति ।

सर्वं वशीकृतं यस्मात् तस्माच्छिव इति स्मृतः ।

शिव एव हि सर्वज्ञः परिपूर्णश्च निःस्पृहः ॥

(शि.पु. १/१८/११)

अतः शिवप्रसादेन प्रकृत्यादि वशं भवेत् । शिवप्रसादलाभार्थं शिवमेव प्रपूजयेत् । शिवभक्तजनः लिङ्गे बेरे च शिवमुद्दिश्य कायेन मनसा वाचा धनेनापि प्रपूजयेत् । पूजया हि प्रकृतेः परमः शिवः प्रसादं कुरुते । शिवप्रसादार्थं शिवक्रिया शिवतपः शिवमन्त्रजपः शिवज्ञानं शिवध्यानञ्च उत्तरोत्तरमभ्यसेत् ।

शिवयोगिनः -

शिवयोगिनः त्रिविधाः सन्ति । (१) क्रियायोगी= धनादिविभवदानेन, कराद्यङ्गैर्म आदिभिः, पूजया क्रियया च युक्तः योगी क्रियायोगी कथ्यते । (२) तपोयोगी= पूजायुक्तः मितभुग् बाह्येन्द्रियजन्यान्वितः परद्रोहादिरहितः साधकः तपोयोगीति कथ्यते । (३) जपयोगी= सर्वकामादिवर्जितः सदा शुद्धः सदा जपपरः शान्तो जपयोगीति कथ्यते । क्रियायोगिनां षोडशोपचारपूजाभिः नरः सालोक्यं मुक्तिं लभेत । तपोयोगिनां पूजया सामीप्यं तथा जपयोगिनां पूजया सायुज्यं प्राप्यते ।

शिवजपयोगः -

शिवपञ्चाक्षरं स्थूलप्रणवरूपं ज्ञेयम् । पञ्चाक्षरजपेन नरः सर्वसिद्धिं लभेत । प्रणवेनादिसंयुक्तं पञ्चाक्षरं सदा जपेत् । पञ्चाक्षरजपारम्भनिमित्तं माघः भाद्रश्च विशिष्टौ कथितौ । एकवारं मिताशी नियतेन्द्रियः सहस्रजपमात्रेण शुद्धो भवेत् । शिवमनुस्मरन् पञ्चलक्षं पञ्चाक्षरं जपेत् । शुद्धकर्मकृत् नरः मनोरमे शुचौ देशे नियतः शुद्धमानसः सन् प्रातः कृष्णचतुर्दश्यां नित्यकर्म समाप्य पञ्चाक्षरीं विद्यां जपेत् । सपत्नीकान् शैवब्राह्मणान् वरयेत् । एकं सांबमूर्तिकं गुरुवरं च वरयेत् । ईशानम् अथवा अघोरं वामदेवम् अथवा सद्योजातम् एतादृशान् पञ्चैव शिवभक्तान् द्विजोत्तमान् वरयेत् ।

ततो पूजाद्रव्याणि सम्पाद्य शिवपूजां समारभेत् । विधिवत् शिवपूजां कृत्वा होमं समारभेत् । होमान्ते गुरवे गोमिथुनं दक्षिणा देया । ईशानादिस्वरूपाणां तेषां ब्राह्मणानां पत्सिक्ततोयेन स्वशिरः स्नानमाचरेत् । तेभ्यः दशाङ्गमन्त्रं दद्यात् । पराबुद्ध्या गुरो पत्नी अर्चनीया । परात्रेण तान् सर्वान् सम्पूज्य वस्त्रादिकं समर्पयेत् । ततः बलिदानं कृत्वा भूरिभोजनमाचरेत् । अन्ते देवेशं सम्प्रार्थ्य तावत् जपं समापयेत् ।

शैवाचारनिरूपणम् -

सदाचारयुतो विद्वान् नामतो ब्राह्मणः कथ्यते । वेदाचारयुतो विद्वान् विप्र उच्यते तथा ह्येतैरेकैकवान् पुरुषः द्विज उच्यते । अल्पाचार अल्पवेदः राजसेवकः क्षत्रियः कथ्यते । कृषिवाणिज्यकृत् किञ्चिदाचारवान् पुरुषः वैश्यः कथ्यते । कर्षकः ब्राह्मणः शूद्रब्राह्मणः कथ्यते । निन्दकः परद्रोही चाण्डालद्विज उच्यते । पृथिवीपालको राजा कथ्यते, इतरे च क्षत्रियाः मताः । धान्यादिद्रव्यान् पुरुषः वैश्य उच्यते । अन्ये च वणिगुच्यन्ते । ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्यानां यः सेवां करोति स शूद्रः कथ्यते । शूद्रेषु यः कृषिं करोति स वृषलो ज्ञेयः, इतरे च दस्यव उच्यन्ते । प्रत्येकमनुष्यः प्रातरुत्थाय पूर्वमुखः सन् इष्टं चिन्तयेत् । ततः धर्मानर्थाश्च चिन्तयेत् । पूर्वमुखः सन् शय्यां त्यक्त्वा यदि मनुष्यः उत्थितो भवति तर्हि तस्य आयुर्बृद्धिः भवति । अग्निकोण-

दक्षिण-पश्चिम-वायव्य-उत्तर-ईशानभिमुखः सन् उत्थानेन मनुष्यः क्रमेण द्वेषं, मरणसदृशं कष्टं, पापं, भाग्यं, व्याधिं, पुष्टिं तथा शक्तिं लभते । निशाया अन्तिमयाम उषा इति कथ्यते । यामार्धं संधिरुच्यते । तत्काले समुत्थाय गृहाद् दूरं गत्वा ब्राह्मणः उत्तराभिमुखः सन् विष्णुमूत्रे विसृजेत् । मलमुत्सृज्य चोत्थाय तन्मलं न पश्येत् । तत उद्धृतेन जलेन जलात् बहिः शौचं कुर्यात् । तथा येन केन च पात्रेण काष्ठेन च दन्तधावनं जलाद् बहिः कुर्यात् । जलदेवान् नमस्कृत्य मन्त्रेण स्नानमाचरेत् । कण्ठदध्नं कटिदध्नं वा अशक्तः आजानुजलमाविश्य मन्त्रस्नानं समाचरेत् । तत्र तीर्थजलेन विद्वान् देवादीन् तर्पयेत् । धौतवस्त्रं समाधाय पञ्चकच्छेन धारयेत् । सर्वेषु कर्मसु उत्तरीयं धारयेत् । नद्यादितीर्थस्नाने स्नानवस्त्रं न शोधयेत् । वापी-कूप-गृहादिषु स्नानवस्त्रं शोधयेत् । जाबालकोक्तमन्त्रेण भस्मना च त्रिपुण्ड्रकं रचयेत् ।

मन्त्रं विना भस्म जले यः पातयति तस्य नरकगतिः भवति । “आपो हिष्ठा मयो भुवः” इति मन्त्रं पठित्वा पापशान्तये शिरसि जलं प्रोक्षयेत् । ततः तेनैव मन्त्रेण पादे मूर्ध्नि हृदि, हृत्पादः तथा हृत्पादमूर्ध्नि मन्त्रस्नानं कुर्यात् । एतदेव सन्धिप्रोक्षणं तथा च मन्त्रस्नानं कथ्यते । अपवित्रवस्तुस्पर्शे, दौस्वास्थ्ये राजराष्ट्रभये, गतिकाले च मन्त्रस्नानं समाचरेत् । प्रातः सूर्यानुवाकेन सायमग्न्यनुवाकतः तथा मध्याह्ने अपः पीत्वा प्रोक्षणमाचरेत् । गायत्रीमन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ऊर्ध्वं त्रिवारं सूर्याय जलं क्षिपेत् । मध्याह्ने-सन्ध्याकाले च पुनः एकवारं सूर्याय अर्घ्यं दद्यात् । सायाह्ने पश्चिमदिङ्मुखः सन् सान्ध्योपासनां समाचरेत् । प्रातःकाले तथा मध्याह्ने अङ्गुलिभिः जलमुद्धृत्य दद्यात् । अङ्गुलीनां रन्ध्रेण दिवाकरं लम्बं पश्येत् ।

आत्मप्रदक्षिणं कृत्वा शुद्धाचमनमाचरेत् । सायं मुहूर्तादर्वाक्कृता सन्ध्या वृथा भवेत् । सन्ध्यां विना दिवाऽतीते गायत्रीं क्रमात् शतं जपेत् । आदशाहात् पराऽतीते गायत्रीं लक्षमभ्यसेत् । मासातीते पुनश्चोपनयनं चरेत्, तथा च ईश-गौरी-गुह-विष्णु-ब्रह्म-चन्द्र-यमम् एवंरूपान् देवान् अर्थसिद्धये तर्पयेत् । ततः ब्रह्मार्पणं कृत्वा शुद्धाचमनमाचरेत् । प्रणवं पूर्वमभ्यस्य तदनन्तरं गायत्रीमभ्यसेत् । जीवब्रह्मैक्यविषयं बुद्ध्वा प्रणवमभ्यसेत् । ॐ त्रैलोक्यसृष्टिकर्तारं ब्रह्माणं स्थितिकर्तारमच्युतं, तथा संहर्तारं रुद्रम् उपास्महे” इति चिन्तयेत् । ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां मनोवृत्तिधियः, तथा भोगमोक्षप्रदधर्मे ज्ञाने च ॐ प्रेरकरूपेण य ईश्वरं चिन्तयति तस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवेत् ।

प्रातः ब्राह्मणपुङ्गवः अर्थज्ञानं विना सहस्रं जपेत् । मध्याह्ने शतं जपेत् । सायं द्विशतकं जपेत् । मूलाधारं समारभ्य ब्रह्मरन्ध्रं यावत् द्वादशचक्रेषु विद्येश-ब्रह्म-विष्णववीश-जीवात्मपरमेश्वरान् ब्रह्मबुद्ध्या सोऽहं भावनया जपेत् । आदौ तान् ब्रह्मरन्ध्रादौ कायाद् बाह्ये च भावयेत् । महत्तत्त्वं समारभ्य सहस्रकं शरीरमतिक्रम्य शनैः शनैः

शरीराध्यासं विहाय आत्मानं परमात्मनि संयोगमेव जपतत्त्वं कथितम् । इत्थं प्रतिदिनम् अष्टाधृकं द्विसहस्रं जपेत् । मन्त्राणां जपमेवंप्रकारेण कुर्यात् । नित्यं सहस्रं जपं कृत्वा ब्रह्मपदं, शतवारं जप्त्वा इन्द्रपदञ्च लभेत् । प्रत्यहं दिवाकरमुपस्थाय नित्यमित्थं जपं समाचरेत् । द्वादशलक्षजपेन पूर्णब्राह्मणः भवेत् । लक्षगायत्र्याहीनं ब्राह्मणं वेदकार्ये न योजयेत् । आसप्तते तु नियमानुसारं तिष्ठेत् । तदनन्तरं प्रब्राजनं चरेत् । प्रब्राजी नित्यं प्रातः द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपेत् । नित्यमेवं क्रमात् जपेत् इत्थं सार्द्धलक्षजपं मासाभ्यन्तरे कुर्यात् । अत ऊर्ध्वमतिक्रान्ते पुनः प्रैषं समाचरेत् एवं कृत्वा दोषशान्तिः कुर्यात् । अन्यथा रौरवं व्रजेत् ।

गार्हस्थ्ये धर्मार्थलाभनिमित्तं यत्नः करणीयः । मुक्तिकामो ब्राह्मणः सदा ब्रह्मज्ञानमभ्यसेत् । धर्मादर्थो जायते, अर्थतः भोगः प्रवर्तते । भोगाद् वैराग्यसम्भवः । धर्माजितार्थभोगेन वैराग्य-मुपजायते । परन्तु अधर्मोपार्जितार्थेन राग एव प्रजायते । धर्मः द्विविधः प्रोक्तः । द्रव्यधर्म देहधर्मश्च । यज्ञादिकर्म द्रव्यधर्म तथा तीर्थस्नानादिदैहिककर्म कथ्यते । धनेन धनस्य प्राप्तिर्भवति तथा च तपसा सुरूपता प्राप्यते । निष्कामः शुद्धिमाप्नोति । शुद्ध्या ज्ञानं प्राप्यते ।

कृतादौ तपः ध्यानञ्च धर्ममिति कथितम् । त्रेतायां तपसा धर्मलाभः तथा द्वापरे यजनात् ज्ञानं प्राप्यते । कलौ प्रतिमापूजनं धर्ममिति निरूपितम् । नरः यादृशं पुण्यपापमाचरति तादृशं सुखदुःखात्मकं फलं प्राप्यते । मनुष्यः अधर्माद् दुःखमाप्नोति तथा च धर्मात् सुखमेधते । दुर्वृत्तितो दुःखं तथा सुवृत्तितः सुखं लभते । अतः भोगमोक्षयोः सिद्धये धर्माज्जनं कुर्यात् । शतवर्षाय सकुटुम्बाय चतुर्जनयुताय ब्राह्मणाय वृत्तिं दत्त्वा ब्रह्मलोकं व्रजेत् । सहस्रचान्द्रायणव्रताचरणं कृत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्नुयात् । क्षत्रियः सहस्रसकुटुम्बब्राह्मणान् प्रतिष्ठापयेत् । तेन तस्य इन्द्रलोकप्राप्तिः भवेत् । अयुतब्राह्मणानां कुटुम्बप्रतिपोषणं कृत्वा क्षत्रियः ब्रह्मलोकं व्रजेत् । यां देवतां पुरस्कृत्यः नरो दानमाचरते स तस्य देवस्य लोकं गच्छेत् ।

सर्वे नराः न्यायोपार्जितमार्गेण धनमर्जयेयुः । न्यायार्जितस्य वित्तस्य दानात् सिद्धिप्राप्तिः भवति । अन्यथा न । तथा तीर्थस्नानेन तपसा च अक्षयं सुखमश्नुते । ब्राह्मण अदैन्यात् नातिक्लेशात् धनमर्जयेत् । क्षत्रियः बाहुवीर्येण, वैश्यश्च कृषिगोरक्षणाद् धनमर्जयेताम् । गुर्वनुग्रहात् ज्ञानसिद्ध्या मोक्षसिद्धिः भवेत् । मोक्षात् स्वरूपसिद्धिः स्यात् । ततः परानन्दं समश्नुते तत्सङ्गात् नराणाम् एतत्सर्वं जायते । गृहमेधिना धनधान्यादिकं, सर्वञ्च वस्तुजातं ब्राह्मणेभ्यो देयम् । आत्मवित्तं त्रिधा विभज्य धर्मवृद्ध्यात्मभोगतः नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म धर्मतः कुर्यात् । साधकः वित्तस्य वर्द्धनं वर्द्धयंशेन कुर्यात् । हितेन मितमेध्येन भोगांशतः भोगं चरेत् ।

कृष्यर्जितधनस्य दशांशं पापस्य शुद्धये दद्यात् । शेषेण धर्मादि कुर्यात् । अन्यथा नरकं व्रजेत् । वाणिज्यके षडंशो विचक्षणैः देयः । शुद्धप्रतिग्रहे चतुर्थांशो द्विजोत्तमैः देयः । अकस्मादुत्थितेऽर्थे अर्धं देयम् । असत्प्रतिग्रहे सर्वं दुर्दानं सागरे क्षिपेत् । आत्मभोगसमृद्धये आहूय दानं कर्तव्यम् । शक्त्यनुसारतः पृष्ठं दानं देयम् । अन्यथा जन्मान्तरे ऋणी स्यात् । परेषां दोषं विचक्षणः न प्रशंसेत् । श्रुतं दृष्टं च दोषं विशेषेण न वदेत् । सर्वजन्तूनां हृदि रोषकरं वचनं बुधः न वदेत् । ऐश्वर्यसिद्धये सन्ध्ययोरग्नि-कार्यं कुर्यात् । अशक्तः तु एककाले सूर्याग्नीं कुर्यात् । तण्डुलं, धान्यमाज्यं वा फलं, कन्दं तथा हविः स्थालीपाकं कुर्यात् । तमजस्त्रमिति बुधाः वदन्ति । स्थालीपाके अशक्तः जपमात्रं कुर्यात् । जपाभावे सूर्यवन्दनञ्च कुर्यात् । एवमात्मार्यिनः अर्थार्थी च यथाविधि कुर्युः । ब्रह्मयज्ञरताः, देवपूजारताः, अग्निपूजापराः, ब्राह्मणानां तृप्तिकराः तथा गुरुपूजारताश्चेते सर्वे स्वर्गस्य भागिनः भवन्ति ।

लिङ्गभेदः— लिङ्गानां च क्रमं वक्ष्ये यथावच्छृणुत द्विजाः ।
तदेव लिङ्गं प्रथमं प्रणवं सार्वकालिकम् ॥
सूक्ष्मप्रणवरूपं हि सूक्ष्मरूपं तु निष्कलम् ।
स्थूललिङ्गं हि सकलं प्रपञ्चाक्षरमुच्यते ॥
स्वयम्भूलिङ्गं प्रथमं बिन्दुलिङ्गं द्वितीयकम् ।
प्रतिष्ठितं चरं चैव गुरुलिङ्गं तु पञ्चमम् ॥

(१/१८/२७, २८, ३१)

स्थावराङ्कुरवद् भूमिमुद्दिश्य व्यक्तं स्वयंभूतं जातमिति स्वयंभूलिङ्गं कथितम् । तल्लिङ्गपूजया ज्ञानं स्वयमेव प्रवर्द्धते । सुवर्णरजतादौ पृथिव्याम् अथवा स्थण्डिले शुद्धप्रणवमन्त्रकं यन्त्रलिङ्गं समालिख्य प्रतिष्ठाऽऽवाहनं चरेत् । तदेव लिङ्गं बिन्दुनादमयं लिङ्गं कथ्यते । एतद्धि भावनामयं लिङ्गमस्ति । यत्र विश्वासः विद्यते तल्लिङ्गं फलदायकं भवेत् । शुद्धभावनया स्थापितं लिङ्गं पौरुषं प्राकृतञ्च लिङ्गं कथ्यते । देवैः ऋषिभिः आत्मसिद्ध्यर्थं शुद्धभावनया स्थापितं लिङ्गम् उत्तमलिङ्गमस्ति । तल्लिङ्गं पौरुषं प्रतिष्ठितञ्च लिङ्गंकथ्यते । तल्लिङ्गपूजनेन पौरुषेश्वर्यमाप्नुयात् । महद्भिः ब्राह्मणैः राजभिः महाधनैः नरैः शिल्पिना कल्पितं मन्त्रेण स्थापितं च लिङ्गं सम्पूज्य ऐश्वर्यं भोगं च प्राप्नुयात् । तल्लिङ्गं प्राकृतं प्रतिष्ठितञ्च लिङ्गं कथ्यते । नाभिः जिह्वा नासाग्रशिखा-क्रमात् कट्यादिषु युक्तं लिङ्गम् आध्यात्मिकं चरञ्च लिङ्गं कथ्यते ।

चरलिङ्गेषु रसलिङ्गं ब्राह्मणानां कृते सर्वाभीष्टप्रदं भवेत् । क्षत्रियाणां कृते बाणलिङ्गं महाराज्यप्रदं शुभं चास्ति । वैश्यानां कृते स्वर्णलिङ्गं धनदमस्ति । शूद्राणां

कृते शिलालिङ्गं महाशुद्धिकरं शुभदञ्चास्ति । स्फाटिकं वाणलिङ्गं सर्वेषां सर्वकामदमस्ति । अन्यदीयं लिङ्गं पूजायां न निषिद्ध्यते । निवृत्तानां विधवानां कृते रसलिङ्गं, सधवास्त्रीणां कृते पार्थिवलिङ्गञ्च विशिष्यते । शिवपूजाविषये योग्यमुपदेशं गृहीत्वा अभिषेकात् शाल्यत्रं निवेदनं यावत् सर्वं पूजाविधानमनुसृत्य शिवं पूजयेत् । पूजान्ते लिङ्गं सम्पूटे संस्थाप्य पृथग् गृहे स्थापयेत् । निवृत्तानां कृते सूक्ष्मं लिङ्गं विशिष्यते । सूक्ष्मं लिङ्गं विभूतिभिः अर्चयेत् विभूतिञ्च निवेदयेत् । ज्ञानयुक्तगुरोः शरीरं गुरुलिङ्गं भवेत् । गुरुशुश्रूषणं तु गुरुलिङ्गस्य पूजा भवेत् । गुरुपूजायाः महत्त्वं यथा विद्येश्वरसंहितायाम्—

गुरुपूजैव पूजा स्याच्छिवस्य परमात्मनः ।

गुरुशेषं तु यत्सर्वमात्मशुद्धिकरं भवेत् ॥

गुरोः शेषः शिवोच्छिष्टजलमन्नादिनिर्मितम् ।

शिष्याणां शिवभक्तानां ग्राह्यं भोज्यं भवेद् द्विजाः ॥

इत्थं वर्णानुसारतः सौविध्यानुसारतः शक्त्यनुसारतः शिवलिङ्गं प्रतिष्ठापयेत् । षोडशोपचारैश्च पूजयेत् । पूजान्ते प्रदक्षिणं नमस्कारं च कुर्यात् । प्रदक्षिणनमस्कारौ शिवस्यातिप्रियौ विद्यात् । प्रदक्षिणनमस्कारैः शिवपूजा फलप्रदा भवेत् । शिवपूजापरो नरः मौनी सत्यादिगुणसंयुतः क्रिया-तपो-जप-ज्ञान-ध्यानेष्वेकैकमाचरेत् ।

शिवनैवेद्यमाहात्म्यम्—

शुचिः शुद्धो दृढनिश्चयः शिवभक्तः शिवनैवेद्यं भक्षयेत् । अग्राह्यभावनञ्च त्यजेत् । शिवनैवेद्यं दृष्ट्वा पापानि दूरतः यान्ति । यागसहस्रेण अथवा अर्बुदयागैरलम् । शिवनैवेद्यभक्षणेन शिवसायुज्यमाप्नुयात् । शिवनैवेद्यप्रचारेऽपि महत् पुण्यं प्रजायते । आगतं शिवनैवेद्यं शिरसा मुदा गृहीत्वा शिवस्मरणपूर्वकं प्रयत्नेन भक्षणीयम् । यस्य शिवनैवेद्यग्रहणे इच्छा न जायते, स पापिष्ठो नरकं गच्छति । शिवदीक्षान्वितो भक्तः सर्वेषामपि लिङ्गानां नैवेद्यं भक्षयेत् । चन्द्रकान्तमणिनिर्मितम् अथवा स्वर्णरूप्यादिनिर्मितानां लिङ्गानां नैवेद्यं शिवदीक्षायुक्तानां भक्तानां कृते भक्षणीयमस्ति । अन्यदीक्षान्वितानां शिवभक्तिरतानां नराणां शिवनैवेद्यभक्षणे नियमानि सन्ति । शालग्रामोद्भवे लिङ्गे, रसलिङ्गे, पाषाणे, रज्जते, स्वर्णे, सुरसिद्धप्रतिष्ठिते, काश्मीरे, स्फाटिके, रत्ने, सर्वज्योतिर्लिङ्गेषु नैवेद्यं चान्द्रायणसमं फलदायकमस्ति ।

ब्रह्मघ्नः शुचिर्भूत्वा यदि निर्माल्यं भक्षयेत् तदा तस्य सर्वपापं प्रणश्यति । यत्र चण्डाधिकारः अस्ति तद् मानवैः न भोक्तव्यम् । यत्र चण्डाधिकारः नास्ति तद् अवश्यं भक्तितः भोक्तव्यम् । वाणलिङ्गे, लौहे, सिद्धे तथा स्वयंभूलिङ्गे चण्डाधिकारो नास्ति । सर्वासु प्रतिमासु च चण्डाधिकारः न विद्यते । अग्राह्यं शिवनैवेद्यं यथा- पत्रं,

पुष्पं, फलं, जलञ्च शालग्रामशिलासङ्गात् पवित्रतां याति । लिङ्गोपरिभागेस्थितं द्रव्यं तदग्राह्यमस्ति । परन्तु बाह्यतः लिङ्गस्पृष्टं नैवेद्यं सुपवित्रमस्ति । श्रीशिवपुराणे एवं नैवेद्यभक्षणमाहात्म्यं विधिश्च निरूपितं वर्तते ।

शिवनाममाहात्म्यम्—

विभूतिर्यस्य नो भालेनांगेरुद्राक्षधारणम् ।

नास्ये शिवमयीवाणीं तं त्यजेदधमं यथा ॥ (१/२२/१३)

परमेश्वरशिवस्य नाममाहात्म्यं सर्वपापहरं महापातकनाशनञ्च । शिवनामोच्चारणेन ब्रह्महत्यादि पापानि नश्यन्ति । तद्यथा—

शिवनामतरीं प्राप्य संसाराब्धिं तरन्ति ये ।

संसारमूलपापानि तानि नश्यत्यसंशयम् ॥

शिवनामामृतं पेयं पापदावानलार्दितैः ।

पापदावाग्नितप्तानां शान्तिस्तेन विना नहि ॥

शिवेति नाम पीयूषवर्षधारापरिप्लुताः ।

संसारदवमध्येपि न शोचति कदाचन ॥

(१/२२/२९, ३१, ३२)

येषां महात्मनां शिवनाम्नि महद्भक्तिर्जायते तेषां सहसा मुक्तिः भवति । अनेकजन्मतपः तप्त्वा कोऽपि जनः शिवे भक्तिं कर्तुं सक्षमः भवति । यस्य शम्भुनाम्नि सर्वपापपहारिणी अखण्डिता भक्तिः जायते तस्यैव मोक्षः सुलभः, नान्यस्य । अनेकपापानि कृत्वा शिवनामजपात् नरः सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति इत्यत्र संशयः नास्ति । परमेश्वरशिवस्य नाम स्मरणात् भक्तः घोरसंसारम् अंजसा सन्तरति । ब्रह्मस्वहरणं कृत्वा तथा च ब्राह्मणान् बहून् हत्वा शिवनामजपात् नरः पापैः न लिप्यते । दावदग्धाः वृक्षाः यथा वने भस्मसात् भवन्ति, तथा शिवनामतः पापानि दग्धीभूताः भवन्ति । शिवनाममाहात्म्यं वेदेषु कीर्तितं तथा पूर्वजैरपि शिवनाम संसारतारणोपाय इति विनिश्चितं वर्तते । शिवनामजपप्रभावेण जनाः सङ्गतिं प्राप्नुवन्ति । पूर्वं महापापः इन्द्रद्युम्न-नृपः शिवनामप्रभावेण सद्गतिं प्राप्तवान् । तथा च बहुपापिनी सौमिनी शिवनामजपेन उत्तमां गतिं प्राप्तवती ।

स वैदिकः स पुण्यात्मा स धन्यस्स बुधोमतः ।

शिवनामजपासक्तो योनित्यं भुवि मानव ॥ (१/२२/२५)

शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम्

नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय
भस्माङ्गरागाय महेश्वराय
नित्याय शुद्धाय दिगम्बराय
तस्मै “न” काराय नमः शिवाय ॥ १ ॥
मन्दाकिनीसलिलचन्दनचर्चिताय
नन्दीश्वरप्रमथनाथमहेश्वराय ।
मन्दार पुष्पबहुपुष्पसुपूजिताय
तस्मै ‘म’ काराय नमः शिवाय ॥ २ ॥
शिवाय गौरीवनाब्जवृन्द
सूर्याय दक्षाध्वरनाशकाय ।
श्री नीलकण्ठाय वृषध्वजाय
तस्मै ‘शि’ काराय नमः शिवाय ॥ ३ ॥
वशिष्टकुम्भोद्भवगौतमाय
मुनीन्द्रदेवार्चितशेखराय ।
चन्द्रार्कवैश्वानरलोचनाय
तस्मै ‘व’ काराय नमः शिवाय ॥ ४ ॥
यक्षस्वरूपाय जटाधराय
पिनाकहस्ताय सनातनाय ।
दिव्याय देवाय दिगम्बराय
तस्मै ‘य’ काराय नमः शिवाय ॥ ५ ॥

श्रीशिवाष्टोत्तरशतदिव्यनामामृतं स्तोत्रम्

स्तोत्रमिदं पावीतीं प्रति भगवता नारायणेनोपदिष्टमभूत् यं जप्त्वा देवी पार्वती भगवन्तं महेश्वरं पतिरूपेण प्राप्तवती । तद् स्तोत्रं यथा -

पार्वत्युवाच -

शरीरार्धमहं शम्भोर्येन प्राप्स्यामि केशव ।

तदिदानीं समाचक्ष्वो स्त्रोत्रः शीघ्रं फलप्रदम् ॥

नारायण उवाच -

अस्ति गुह्यतमं गौरि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।

शम्भोरहं प्रवक्ष्यामि पठतां शीघ्रकामदम् ॥

विनियोगः - ॐ अस्य श्रीशिवाष्टोत्तरशतदिव्यनामामृतस्तोत्रमालामन्त्रस्य नारायण ऋषिरनुष्टुप् छन्दः श्रीसदाशिवः परमात्मा देवता श्रीसदाशिवप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

शिवसंकल्प इति हृदयं पुरुषसूक्तमिति शिरः । उत्तरनारायणेति शिखा । अप्रतिरथेति कवचम् । ॐ विभ्राडिति नेत्रम् । शतरुद्रियमित्यस्त्रम् । आत्मानं रुद्ररूपं ध्यायेत् । भूक्तमिदं पठित्वा न्यासं कुर्यात् ।

- ध्यानम् -

धवलपुष्पमिन्दोर्मण्डले संनिविष्टं

भुजगवलयहारं भस्मादिधाङ्गमीशम् ।

हरिणपरशुपाणिं चारुचन्द्रार्धमौलिं

हृदयकमलमध्ये सततं चिन्तयामि ।

शिवाष्टोत्तरशतनाम स्तोत्रम्

शिवो महेश्वरः शम्भुः पिनाकी शशिशेखरः ।
 वामदेवो पिरुपाक्षः कपर्दी नीललोहितः ॥
 शंकरः शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभः ।
 शिपिविष्टोऽम्बिकानाय श्रीकण्ठो भक्तवत्सलः ॥
 भवः शर्वस्त्रिलोकेशः शितिकण्ठः शिवात्रियः ।
 उग्रः कपालिः कामारिरन्धकासुरसूदनः ॥
 गङ्गाधरो ललाटक्षः कालकालः कृपानिधिः ।
 भीमः परशुहस्तश्च मृगपाणिर्जटाधरः ॥
 कैलासवासी कवचां कठोरस्त्रिपुरान्तकः ।
 वृषाङ्को वृषभारूढो भस्मोद्भूलितविग्रहः ॥
 सामत्रियः स्वरमयस्त्रयीमूर्तिरनीश्वरः ।
 सर्वज्ञः परमात्मा च सोमसूर्याग्निलोचनः ॥
 हविर्यज्ञमयः सोमः पञ्चवक्त्रः सदाशिवः ।
 विश्वेश्वरो वीरभद्रो गणनाथः प्रजापतिः ॥
 हिरण्यरेता दुर्धर्षी गिरीशो त्रिरिशोऽनघः ।
 भुजङ्गभूषणो भर्गो गिरिधन्वा गिरित्रियः ।
 कृतिवासा पुरारातिर्भगवान् प्रमथाधिपः ।
 मृत्युञ्जयः सूक्ष्मतनुर्जगद्व्यापी जगद्गुरुः ॥
 व्योमकेशो महासेनजनकश्चारुविक्रमः ।
 रुद्रो भूतपतिः स्थाणुरहिर्बुह्न्यो दिगम्बरः ॥
 अष्टमूर्तिरनेकात्मा सात्त्विकः शुद्धविग्रहः ।
 शाश्वतः खण्डपरशुरजपाशविमोचकः ॥
 मृडः पशुपतिर्देवी महादेवोऽव्ययः प्रभुः ।
 पूषदन्तभिदव्यग्रो दक्षाध्वरहरो हरः ।
 भगनेत्रभिदव्यक्तः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

अपवर्गप्रदोऽनन्तस्तारकः परमेश्वरः ।
एतदष्टोत्तरशतनाम्नामाम्नायेन सम्मितम् ।
विष्णुना कथितं पूर्वं पार्वत्या इष्टसिद्धये ॥
शंकरस्य प्रिया गौरी जपित्वा त्रैकालमन्वहम् ।
नोदिता पद्मनाभेन वर्षमेकं प्रयत्नतः ।
अवाप सा शरीरार्धं प्रसादाच्छूलधारिणः ।
यस्त्रिसंध्यं पठेच्छम्भोर्नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
शतरुद्रिनिशवृत्त्या यत्फलं प्राप्यते नरैः ।
तत्फलं प्राप्नुयादतदेकवृत्त्या जपेन्नरः । ।
बिल्वपत्रैः प्रशस्तैर्वा पुष्पैश्च तुलसीदलैः ।
तिलाक्षतैर्यजेद् यस्तु जीवन्मुक्तो न संशयः ॥
नाम्नामेषां पशुपतेरेकमेवापवर्गदम् ।
अन्येषां चावशिष्टानां फलं वक्तुं न शक्यते ॥

इति श्रीशिवरहस्ये गौरीनारायणसंवादे ।
शिवाष्टोत्तरशतदिव्यनामागृतस्तोत्रं सम्पूर्णम् ॥

उपसंहारः

अस्माकं जन्मभूमौ भारते देशे आवहमानकालादेव बहुधर्माणां सम्प्रदायानामुद्भवः विकासः विलयश्च समजनि । धार्मिकसहिष्णुतायाः यः आदर्शः भारतभूमौ दृष्टिगोचरो भवति तद् अन्यत्र दुर्लभो विद्यते । प्राचीनभारतीयधर्मस्य संस्कृतेश्च सुदृढं ज्ञानं श्रुति-स्मृति-पुराणेषु एवावाप्यते । अतएव स्कन्दपुराणे रेवाखण्डे श्रुतिस्मृतिपुराणानि विदुषां लोचनानि स्वीकृतानि । यः पुमान् एभिः त्रिभिः कार्यकलापं विधत्ते, तदनुसारमाचरति व्यवहरति च स हि भगवतः शिवस्यांशः स्वीक्रियते -

श्रुति-स्मृति-पुराणानि विदुषां लोचनत्रयम् ।

यस्त्रिभिर्नयनैः पश्येत् सोंऽशो माहेश्वरो मतः ॥

(१.६६)

श्रुति-स्मृति-पुराणेषु एषु त्रिषु पुराणानि सर्वसाधारणजनानां कृते स्पृहणीयानि समादरणीयानि च सन्ति । पुराणेषु वैदिकवाङ्मयस्य दुर्बोध्यतत्त्वानां सरल-सुगम-सुरुचिपूर्णशैल्या पल्लवनं जातमस्ति । वेदस्य गभीररहस्यं बोधगम्य प्राञ्जलभाषया जनहृदयपर्यन्तमुप-स्थापयितुं तत्र प्रयासः विहितोऽस्ति ।

असीमानन्दस्वरूपस्य शशिशेखरस्य श्रीसाम्बसदाशिवस्य तत्त्वं ऋग्वेदे सन्निहितमस्ति परन्तु विक्षिप्तरूपेण । उपनिषदि शिवतत्त्व-मधिकं सुस्पष्टं विद्यते । श्रौत-धर्म-सूत्रग्रन्थेष्वपि रुद्रतत्त्वं तथा तस्योपासनायाः स्वरूपं प्रायः ब्राह्मणयुगवदेव विद्यते । धर्मसूत्रेषु स्कन्दस्य तथा च विनायकस्य अनयोः द्वयोर्देवयोरुल्लेखो विद्यते, यौ पौराणिकयुगे शिवस्य पुत्ररूपेण गृहीतौ । गृह्यसूत्रे रुद्रः श्मशाने एकाकी भ्रमणशीलो वर्णितः ।

पुराणेषु वैदिकरुद्रतत्त्वस्य परिवर्तितं परिवर्द्धितं स्वरूपं स्पष्टतया सम्मुखमायाति ।

वेदपुराणादिषु शास्त्रेषु सदाशिवस्य महत्त्वं बहुभावेन निरूपितं विद्यते । श्रुतौ तच्च तत्त्वमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकान्तप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तमद्वैतं शिवतत्त्वमभिहितम् ।

पुराणानुसारेण शिव एव ब्रह्म । तस्य सूक्ष्मं निर्गुणात्मकं स्वरूपम्-

स्थूलत्वात् अदृश्यत्वात् इन्द्रियैः न ग्राह्यं न च व्यवहार्यम् । मनसा बुद्ध्या इन्द्रियैश्चाग्राह्यं तत् तत्त्वमुपलक्षणादिरहितं अनुमानविरहितञ्च । परन्तु सृष्टिकाले स एव ब्रह्मपरमेश्वरः अनिर्वचनीयात्रिगुणात्मिकायाः प्रकृत्याः संयोगेन ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराख्यमुपाधिं धत्ते । स ब्रह्मपरमेश्वरः सत्त्वेन विष्णुः रजोबलेन ब्रह्मा तथा च तमोगुणेन रुद्ररूपं धृत्वा सृष्टि-स्थिति-प्रलयश्च कुरुते । साधारणतया ब्रह्मणः रुद्ररूपं सांसारिकजनाः संहारकारकमिति चिन्तयन्ति । परन्तु तदेव ब्रह्मणः कृपारूपम् ।

‘शेते जगदस्मिन्निति शिवः’ । अनया व्युत्पत्त्या शिवस्य जगदधिष्ठानात्मकं स्वरूपं सिद्ध्यति । यदा विश्वब्रह्माण्डं जराजीर्णमुत्पातग्रस्तञ्च भवति तदा तद् भूतभावने सदाशिवे एव शेते । तद् वत् यदा शरीरं जराजीर्णं भवति, आत्मीयाः अपि तस्य समीपं गन्तुं नेच्छन्ति तदा परमकारुणिकः शिवः संसारबन्धनं छिन्नं कृत्वा जर्जरितशरीरस्यावसानं कारयित्वा तस्मै नूतनं शरीरं प्रयच्छति । अतः स परमेश्वरः शास्त्रप्रथितः रुद्रः शिव इति उच्यते यतः स एव मङ्गलमयः सदाशिवः सर्वदा प्राणिनां कल्याणमेवाचरति ।

न केवलं प्राणिनां कल्याणमेवाचरति स शिवः अपितु वेदादिषु शास्त्रे स पञ्चकृत्यानां कर्तेति आख्यातः । श्वेताश्वतर-रुद्रहृदय-दक्षिणामूर्ति-नीलरुद्र-प्रभृतिषु उपनिषत्सु शिवस्य महत्त्वं बहुवर्णितम् । उपनिषत्सु शिवस्य पञ्चकृत्य-रहस्यमुन्मोचितं वर्तते । शिवस्य पञ्चकृत्यं यथा सृष्टि-स्थिति-संहार-निग्रह-अनुग्रहश्चेति । शिवपुराणे च शिवस्य पञ्चकृत्यं सुष्ठु निरूपितं वर्तते । तद्यथा शिवपुराणे -

सर्गः संसारसंरम्भस्तत्प्रतिष्ठा स्थितिर्मता

संहारो मर्दनं तस्य तिरोभावस्तदुक्रमः ॥

तन्मोक्षोऽनुग्रहस्तज्जन्मकृत्यमेव हि पञ्चकम् ।

संसारस्य रचना सृष्टिः कथिता । तस्याः पालनं स्थितिः निगदिता । तस्याः विनाशं संहारः स्मृतः । प्राणिनां विलयः तिरोभावः निगदितः । एभ्यः पञ्चकृत्येभ्यः मुक्तिः अनुग्रहः अथवा मोक्षप्रोक्तः । एतेषां पञ्चकृत्यानां निर्वाहार्थं शिवस्य मुखपञ्चकं कल्पितं विद्यते ।

पुराणेषु उपाख्यानमाध्यमेन सदाशिवस्य महिमा बहुवर्णितोऽस्ति । क्षीरसागरमन्थनप्रसङ्गे पुराणेषु संसारस्य रक्षार्थं शिवस्य गरलपानप्रसङ्गः प्रदत्तो

विद्यते । वस्तुतः समुद्रमन्थनछलेन समुपस्थापितस्य प्रसङ्गस्य मुख्यमुद्देश्यमस्ति यत् काम-क्रोध-लोभ-मोह-अहङ्कारप्रभृतिभिः कुवृत्तिभिः यदा मनुष्यस्यान्तःकरणमाच्छादितं भवति तदा स विषधरसर्प इव भयङ्करः भवति । न केवलं मानवाः अपितु देवाः दानवाश्च आभिः प्रवृत्तिभिः ग्रस्ताः सन्तः संसारस्य कृते अहितकराः भवन्ति । एतस्मात् कालकूटविषात् संसारं त्रातुं केवलं सदाशिव एव समर्थः । प्रसङ्गोऽयं मनोरमरीत्या प्रतिपादितोऽस्ति वैष्णवतिलके श्रीमद्भागवते महापुराणे । तत्र प्रतिपादितं यत् देवासुरैः मथ्यमानादुदधेः महोत्त्वणं हालाहलं विषं जातमभूत् । दिशि परिव्याप्तं तदुग्रवेगं विषं शोढुमशक्ताः भीताः अरक्ष्यमाणाश्च प्रजाः सदाशिवं शरणं ययुः । प्रजापतयः उचुः -

देवदेव महादेव भूतात्मन् भूतभावन ।
त्राहि नः शरणापन्नास्त्रैलोक्यदहनाद् विषात् ।
त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः ।
एतत् परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वरः ।
मुडनाय हि लोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ॥

(श्री.भा., ८/७/२९-२२/३५)

तेषां व्यसनं वीक्ष्य सर्वभूतसुहृद् देवदेवमहादेवः स्वप्रियां सतीमिदमाह -

प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः ।
बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥
पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ।
प्रीतो हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
तस्मादिदं गरं भुंजे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ।

(भा., ७/३६-४०)

इत्थं भवानीमामन्त्र्य भगवान् भूतभावनः ।
तद् विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत ।
ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ।
अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ।
तस्यापि दशयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः ।
यच्चकार गले नीलं तच्चसाधोर्विभूषणम् ॥

(भा., ८/७/४१-४३)

इत्थं भगवान् भूतभावनमहादेवः प्रजानां हितकाम्यया हालाहलं विषमपि पपौ । पुनश्च गङ्गवतरणकालेऽपि गङ्गां शिरसि बोद्ध्वा भगवान् सदाशिवः संसारिणामशेषं कल्याणं साधितवान् । कारणं शिवं विना पतन्त्याः गङ्गायाः वेगं धारयितुं न कोऽपि समर्थोऽभूत् । श्रीमद्भागवते भगीरथं प्रति गङ्गायाः उक्तिः यथा -

कोपि धारयिता वेगं पतन्त्या मे महीतले ।

अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप यास्ये रसातलम् ॥

तदा भगीरथेणोक्तम् -

धारयिष्यति ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणाम् ।

यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु ॥

इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसाऽतोषयच्छिवम् ।

कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ।

तथेति राज्ञाभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ।

दधारावहितो गङ्गां पादपूतजलां हरेः ॥

(भा., ९/९/७-९)

इत्थं पुराणादिषु शिवस्य लोकोपकारकं स्वरूपं समुपस्थापितमस्ति ।

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवती तां होवाच किमेतद् यक्ष इति । (केनोपनिषत्, ३/१२)

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विषये महीयध्वमिति, ततो हैव विदाश्चकार ब्रह्मेति । (के. उ. ४/१)

बहुशोभमाना सा वैदिकी उमाहैमवती एव पौराणिकी पार्वती । पुराणे सा महेश्वरस्य माया अभिहिताः । वैदिक्याः उमाहैमवत्याः सम्पूर्णं विकाशं पुराणे कृतं विद्यते । स च ब्रह्मस्वरूपभूतः यक्षः शिवाद् नान्यः भवितुमर्हति । वैदिककर्मकाण्डस्य प्रभावहासेन सह पुराणेषु शिवोपासनापद्धतौ श्रवण-मनन-कीर्तनपरम्पराः प्रचलिता अभूत् । रुद्रस्य मानवाकार-लिङ्गाकार-पूजनपद्धतिः च कल्पिता विद्यते । वेदे अस्पष्टं रुद्रतत्त्वं पुराणेषु महामहिमामण्डितं शिवतत्त्वरूपेण पल्लवितं पुष्पितं सम्पूर्णतया निरूपितञ्च जातम् ।

वैदिकपौराणिकसाहित्यादतिरिक्तः लौकिक संस्कृतसाहित्येऽपि वैदिक-धर्मस्य महत्त्वपूर्णा सामग्री प्राप्यते । पाणिनेरष्टाध्यायीग्रन्थे, कौटिल्यार्थशास्त्रे,

बौद्धसाहित्ये, सर्वाधिके लोकप्रियेग्रन्थे रामायणे महाभारते च शैवधर्मस्य व्यापकः प्रभावः परिलभ्यते । पाणिनेः अष्टाध्यायिग्रन्थे चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि व्याकरणशास्त्रस्य बीजभूतानि सन्ति ।

पतञ्जलेः महाभाष्येऽपि महाभारतकालीनस्य शैवधर्मस्य पुष्टिः उपलब्धाः भवति । ईशवीय संवत्प्रारम्भ एव भारते शिवतत्त्वस्य प्रचारकालः । इशवीयवर्षगणनायाः प्रारम्भिकेषु शतकेषु शिवस्य महत्त्वमधिकं विकशितमभूत् ।

साहित्याभिलेखेषु ज्ञायते यत् प्रथमशतके बौद्धमहाकवेः अश्वघोषस्य बुद्धचरिते शिवस्यानेकवक्त्रस्योल्लेखोऽस्ति । प्रथमसर्ग-स्येकस्मिन् श्लोके पार्वतीप्रसंगे तत्र लिखितं यत्, यस्या उत्संगे अग्निसूतः स्कन्दः उपनिष्ठोऽस्तीति । 'देव्यङ्गे संविष्टामिवाग्निसूनुम्' ।

नाट्यशास्त्रे शिवः अत्यन्तादरणीयः देवः इति विवेचितः शिवस्य नटराजरूपमेव नाट्यस्य उद्गमस्य कारणं प्रतीयते । अभि-लेखातिरिक्तः पुरातत्त्वसम्बन्धिप्रमाणानां कतिपयः मुद्राः उपलब्धाः भवन्ति यैः शैवधर्मस्यानेकप्राचीनसूचनाः उपलभ्यन्ते । आसु मुद्रासु शिवस्य चरितं, शिववाहनं वृषभं दक्षिणहस्ते त्रिशूलं, मस्तकस्य चतुर्दिक्षु प्रभामण्डलं मूर्ध्नि चन्द्रमा इत्यादयः अङ्किताः सन्ति ।

गुप्तयुगे शैवधर्मस्य कृते पर्याप्तं संरक्षणं प्राप्तमासीत् । तात्कालिके प्रयागस्तम्भलेखे हरिषेणकृतप्रशस्तौ शिवः पशुपतिरुदितः । गुप्तकविः कालिदासः महान् शैवः आसीत् । तस्य काव्यस्य नायकस्य च अयमारम्भः शिवादेव भवति स्म ।

गुप्तकालानन्तरं हर्षकालिके समाजे शिवस्य महत्त्वमधिक-मासीत् । हर्षचरिते वर्णितं यत् थानेश्वरनगरस्य प्रतिगृहे शिवपूजा भवति स्म । "गृहे गृहे अपूज्यत भगवान् खण्डपरशुः ।"

दक्षिणभारतेऽपि शिवपूजायाः व्यापकः प्रचारः आसीत् । दक्षिणभारते चालुक्य-राष्ट्रकूट-पल्लव-चोलप्रभृतीनां राजवंशीयानां नरेशानां राजत्वकाले शैवधर्मः उन्नतेः चरमशिखरे उपनीतोऽभूत् । प्रसिद्धसम्राजः राजराजस्य शिवभक्तेः उल्लेखनीयः दृष्टान्तः प्राप्यते । शिवपादशेखरमुपाधिं गृहीत्वा स आत्मानं कृतकृत्यममन्यत । ताञ्जोरे राजराजेश्वरनाम्ना प्रसिद्धं शिवमन्दिरं तेन विनिर्मितमभूत् ।

इत्थं शिवोपासनायाः प्रागैतिहासिकै तथ्यैः शिवोपासनायाः प्राचीनत्वं प्रमाणितं भवति । प्रागैतिहासिकयुगादारभ्य इदानीं यावत् आवालवृद्धवनिताभिः पूजितस्य शैवतत्त्वस्य महत्त्वं न केवलं भारतवर्षे अपितु विदेशेऽपि सुस्वीकृतं विद्यते । इरानादिषु देशेषु शिवपूजायाः परम्परा अद्यावधिः प्रचलिता विद्यते ।

अवाङ्मानसगोचरस्य परब्रह्मणः स्वरूपं वाचा वर्णयितुं न कोऽपि सक्षमः । कारणं 'ब्रह्मोच्छिष्टं जगत्सर्वम् ।' अतः 'यतो वाचः निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्युक्त्वा वेदाः परब्रह्मणः स्वरूप-निर्द्धारणे स्वासामर्थ्यं प्रकटयन्ति । परन्तु पुराणानि तस्य निराकार-निर्गुण-निर्द्धर्मकस्य परब्रह्मणः सगुण-साकार-स्वरूपाणि निरूपयन्ति । पुराणेषु-ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्य परब्रह्मणः सगुण-साकार-स्वरूपाणि इति प्रतिपादितानि सन्ति । स्कन्दपुराणानुसारेण अष्टादशपुराणेषु दशपुराणानि शिवपरकाणि सन्ति । तेषु शिवः परब्रह्म अभिहितः । तस्य चरित्रश्रवणं मननं कीर्तनञ्च शिवपदप्राप्तये साधनमिति पुराणेषु निर्दिष्टमस्ति ।

इदं संसारमतीव नश्वरम् । अतिदुर्लभमिदं मानवशरीरमासाद्य यदि कोप्यस्मात् दुःखावगाहात् संसारात् मुक्तिलाभाय न प्रयतते तस्य जीवनमसफलम् । अतः गभीर आत्मविश्वासस्य मार्मिकी आस्थायाः च उपरिपर्यवसितानां वेदपुराणादीनां शास्त्राणामुपदेशानुसारेण परब्रह्म-स्वरूपस्य शिवस्य आराधनया एव जन्मजन्मान्तरीयाः अशेषपातकाः नश्यन्ति । पातकनाशात् जीवः शिवसमो निष्पापो भवति । परमः कारुणिकः आशुतोषः शिवः तस्मिन् कृपां कृत्वा तस्मै सकलं सांसारिकं सुखम् अन्ते च परानन्दमयीमुक्तिं प्रददाति ।

नामसंकीर्तनादेव शिवस्याशेषपातकैः ।

यतः प्रमुच्यते क्षिप्रं मन्त्रोऽयं द्व्यक्षरः परः ॥

यः शिवं शिवमित्येवं द्व्यक्षरं मन्त्रमभ्यसेत् ।

एकाक्षरं वा सततं स याति परमं पदम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

- सर्वं श्रीसाम्बसदाशिवार्पणमस्तु -

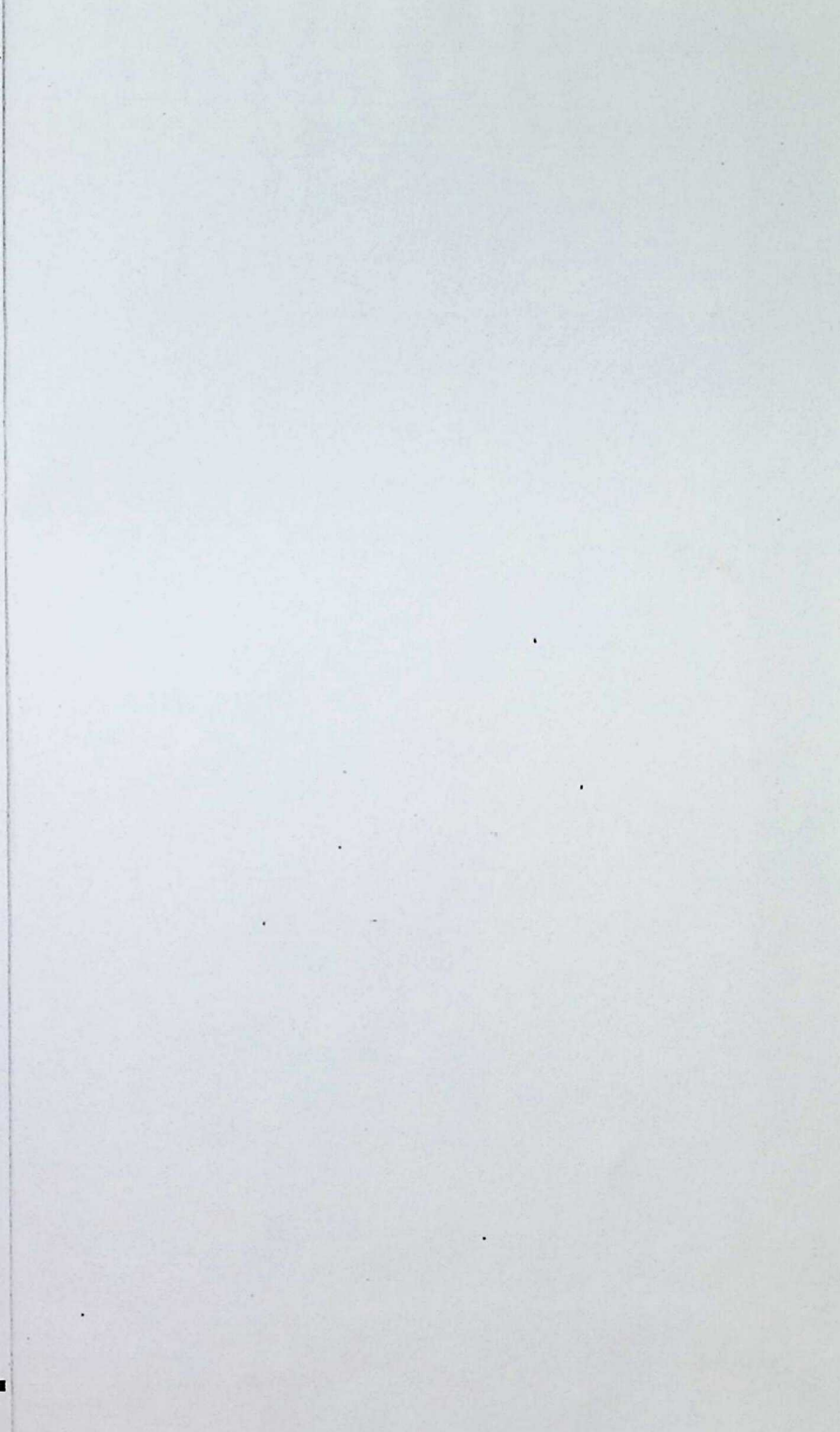
सहायकग्रन्थसूची

- अग्निपुराणम् - चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, १९६६
 अथर्ववेदः - रामकुमाररायः, चौखम्बा, वाराणसी, १९७६
 अष्टादशपुराणदर्पणम् - डॉ.ज्वालाप्रसामिश्रः, नागपब्लिसर्स, जवाहरनगर,
 दिल्ली, १९९० ।
 ईशादि नौ उपनिषद् - हरिकृष्णदास, १९७९, गोयन्दका, गोविन्दभवन-
 कार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर
 ऋग्वेदः - डॉ. श्रीपाददामोदरः, स्वाध्यायमण्डल, पारश्री,
 १९९५
 कालिकापुराणम् - नागपब्लिसर्स, दिल्ली, १९८५ ।
 कपिलपुराणम् - श्रीवृष्णमणित्रीपाठी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन,
 वाराणसी, १९८९ ।
 कूर्मपुराणम् - नागपब्लिसर्स, दिल्ली, १९८५ ।
 गरुडपुराणम् - नागपब्लिसर्स, दिल्ली, १९८४ ।
 गौतम-धर्मसूत्रम् - आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुण्यपत्तनम्, १९९९ ।
 गोपथ-ब्राह्मणम् - आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुण्यपत्तनम्, १९८४ ।
 तैत्तिरीयोपनिषद् - मणिलालइच्छारामदेवशाई, गुजरातमुद्रणालये,
 १९९४
 देवीभागवतम् - ठाकुरप्रसाद एण्ड् सन्स्
 दुर्गासप्तशति - गोविन्दभवनकार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
 नारदपुराणम् - नागपब्लिसर्स, दिल्ली,
 पद्मपुराणम् - गोविन्दभवनकार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
 पुराणपर्यालोचनम् - चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, १९६५
 पुराणविमर्शः - चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, १९६३
 ब्रह्मपुराणम् - नागपब्लिसर्स, दिल्ली, १९८५ ।
 ब्रह्मवैवर्तपुराणम् - हिन्दीसाहित्यसम्मेलन, प्रयाग, १९८१
 ब्रह्माण्डपुराणम् - कृष्णचन्द्रदास अकादमी, वाराणसी, १९८३
 बृहद्धर्मपुराणम् - चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, १९९७
 भविष्यपुराणम् - नागपब्लिसर्स, दिल्ली ।

शिवतत्त्वविमर्शः

मत्स्यपुराणम् -	पुष्पेन्द्रनाथ-लक्षणदाश, दिल्ली, १९८४
मनुस्मृतिः -	चौखम्बासंस्कृतसिरिज्, वाराणसी, १९९७
याज्ञवल्क्यस्मृतिः -	निर्णयसागरप्रेस, मुम्बई, १९४८
वराहपुराणम् -	महेशचन्द्रलछमनदास, निउदिल्ली, १९८४
वामनपुराणम् -	नागपब्लिसर्स, दिल्ली, १९८९
वायुपुराणम् -	नागपब्लिसर्स, दिल्ली, १९८९
विष्णुपुराणम् -	गीताप्रेस, गोरखपुर, सं २०४१
वाल्मीकिरामायणम् -	परिमलपब्लिकेसन्स, दिल्ली, १९८३
शिवमहापुराणम् -	खेमराजश्रीकृष्णदासप्रकाशन, मुम्बई
शिवाङ्कः -	कल्याणकार्यालयः, गीताप्रेस, गोरखपुर, सं-२०५५
श्रीमद्भागवतम् -	गीताप्रेस, गोरखपुर, सं २०३६
स्कन्दपुराणम् -	श्रीकेदारेश्वर यन्त्रालयः, मुम्बई, १९६६

CENTRAL SANSKRIT UNIVERSITY

(Under Ministry at Education, Govt. of India)

GURUVAYOOR CAMPUS LIBRARY

Due Date Slip

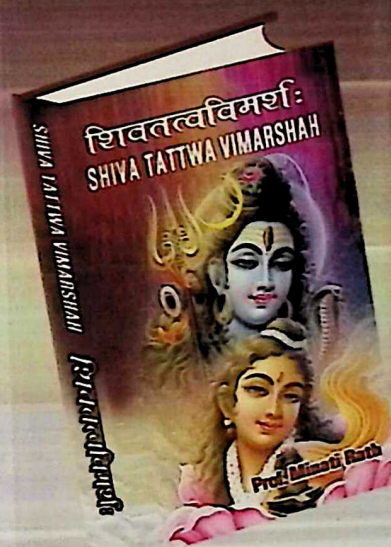
Title : SHIVA TATTVA VIMARSHAN

Author: Prof. MINATI RATH

Acc. No. 35119

This book should be returned to the library on or before the date last stamped. Otherwise over-due charges of ₹1/- per book per day will be collected.

[illegible]

Prof. Dr. Minati Rath

Acharya (M.A.), (Gold Medalist), B.Ed., Ph.D.

1. Srimad Gargasamhita Rahasyam
2. Mahakabi Kalidasanka Saphalata Pachhare
Nani-Vidushi Vidyottama
3. Puraneshu Shivavatara Tattwam
4. Vidyeshwara Samhitayah Samikhyanam
5. Bramhabaibartya Purane Prakrutitattwam
6. Puran Saurabham (Vol-I)
7. Puran Jyotsna (Vol - I)
8. Bhagabatamritam
9. Puran Saurabham (Vol-II)
10. Puran Jyotsna (Vol - II)
11. Mahabharatamritam
12. Bishnudharmottara Purane Chitra Sutra Rahasyam
13. Bamadeva Samhita Samikhyanam
14. Shaktitattwa Vimarsha
15. Yogavasisthe Mumukhyu Byabahara Vimarshah

SHIVATATTWA VIMARSHAH

Written by Prof. Minati Rath

Professor & H.O.D. in Department of Puranetihasa R.SK.S (D.U.)
New Delhi, Sadashiva Campus, Puri.

Former Member, Board of Management and Academic
Council, Rastriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, presently
also attached with R.SK.S, S.J.S.V, Puri R.S.V. Tirupati,
U.S.V, Haridwar etc. in academic, exam. & research fields.

She has attended many National & International
Seminars, Conferences and contributed valuable
research papers to journals and international
fame. She is an approachable person.

She is awarded with

by Ramanama Sewar

CSUGCKL
Q2:31

1

35119

2008

Acc.No: 35119

ISBN 81-8778-46-3

7881281778460

for best contribution to literature especially on Kalidas
and Vidyottama. She is also a poet and awarded with
Pouranika Samman by Odisha Sanskrit Academi,
Bhubaneswar-2010